

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**SÜLEYMAN DEMİREL DÖNEMİNDE (1991-2000)
TÜRKİYE-TÜRK CUMHURİYETLERİ SİYASİ
İLİŞKİLERİ**

Yusuf Sezai BAKACAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Zahide AY**

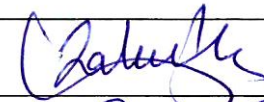

Konya - 2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yusuf Sezai BAKACAK
	Numarası	148105011029
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Tarih / Tarih
	Programı	
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Zahide AY
	Tezin Adı	Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye- Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “**Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri**” başlıklı bu çalışma **17/06/2019** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Zahide AY	
2	Prof. Dr.	Kemal ÖZCAN	
3	Doç. Dr.	Çağatay BENHUR	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

BİLİMSELETİKSAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yusuf Sezai BAKACAK		
	Numarası	148105011029		
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye- Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yusuf Sezai BAKACAK
İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yusuf Sezai BAKACAK		
	Numarası	148105011029		
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Tarih / Tarih		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Zahide AY		
Tezin Adı	Süleyman Demirel Döneminde(1991-2000) Türkiye- Türk Cumhuriyetleri Siyasi İlişkileri			

ÖZET

Bolşevikler, 17 Ekim 1917 darbesi ile Rus Çarlığına son verdiler ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğini kurdular. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, demokrasi ve serbest piyasa ekonomisini savunan Batı bloğundan farklı olarak, komünizm ve sosyalizm ideolojileri çerçevesinde yeni bir yönetim biçimini benimsedi. Sovyetlerin, bu farklı siyasi ve ekonomik anlayışı nedeniyle dünya devletleri II. Dünya Savaşından sonra, Doğu ve Batı bloğu taraftarı olarak ikiye ayrıldı. Soğuk savaş dönemi olarak adlandırdığımız bu dönem ABD'nin liderliğini yaptığı Batının galibiyeti ile sonuçlandı ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) 25 Aralık 1991 tarihinde dağıldı. Sovyetlerin dağılması ile Süleyman Demirel'in "Avrasya gerçeği" olarak tanımladığı Türkistan ve Kafkaslarda derin bir stratejik boşluk oluştu. Dünya devletleri Avrasya ile ilgili politikalarını gözden geçirdi. Bu süreçte yüzyıllardır Rus Çarlığı ve Sovyet yönetiminin esareti altında bulunan Türk toplulukları da bağımsızlıklarını ilan etti. Demirel, Sovyetlerin dağılması sonucunda bağımsızlıklarını ilan eden Türklerin kurduğu; Türk cumhuriyetlerini "Candaş, Karındaş Cumhuriyetler" olarak tanımladı.

Türkiye, bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetlerini dünya devletleri içerisinde tanıyan ilk ülke oldu. Türkiye'nin bu devletlerle ortak bir dile, ortak bir hafızaya ve ortak bir kültüre sahip olması ikili ve bölgesel ilişkilerin güçlenmesini hızlandırdı. Bu birliktelikler Türkiye'ye ve Türk cumhuriyetlerine uluslararası alanda büyük bir prestij sağladı. Bu dönemde Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri politikası Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından belirlendi. Demirel, Sovyetler Birliğinin dağılması ile dünya devletleri için yeni fırsatlar çıktığını, bölgenin hiç

kimsenin nüfuz alanı olmadığını sık sık dünya kamuoyuna ve görüştüğü yabancı devlet yetkililerine açıkladı. Türk kamuoyunda, duygusal ve siyasi sebepler nedeniyle Demirel'in Türk cumhuriyetleri politikaları eleştirilse de Demirel'in reel politikaları sayesinde Türkiye bölgede birçok kazanımlar elde etti.

Sonuç olarak bu tezin amacı; Süleyman Demirel'in Başbakanlığı ve Cumhurbaşkanlığı (1991-2000) döneminde Türkiye ile Türkistan Türk cumhuriyetleri arasındaki siyasi ilişkileri, bilimsel bir metot çerçevesinde incelemek ve bu ilişkilerde Demirel'in rolünü ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Demirel, Siyasi, Komünizm, Türk cumhuriyetleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Author's	Name and Surname	Yusuf Sezai BAKACAK		
	Student Number	148105011029		
	Department	History / History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Zahide AY		
Title of the Thesis/Dissertation	Suleyman Demirel Period (1991-2000) Turkey-Turkish Republs of Political Relations			

ABSTRACT

Bolshevists terminated Russian Tsarism with the 17 October 1917 coup and they founded the union of socialist's republics. The Union adopted a new government system framed in Communism and socialism from the West Bloc Which supported democracy and free market economy After the second Word war because of their different political and economic understanding Word states were divided into two blocs as the supporter of eastern and Western Blocs. This period Which we called "Cold War" finished With the victory of west which was leaded by USA, and the Union of soviet socialists Republics broke up on 25th December 1991 there became a deep and strategic gap in control Asia and Caucasia which was defined as "Avrasya gerçeği" by Demirel, with the break up soviet. World states reviewed their polities related to Eurasia. In this period the Turkic communities which had been under soviet and Russian Tsarism's enslavement for centuries declared their freedom. Demirel defined these republics as "Candaş Karındaş Cumhuriyetler"

Turkey was the first country that acknowledged these Turkic Republics in the World. Economical and regional relations were accelerated between Turkey and these republics because of their common language background and culture. These togetherness provided a big prestige fort his period Turkey's politics about Turkic republics were defined by the president Demirel

Even Demirel's Turkic Republics policy was criticised because of political and sentimental reasons in Turkic public opinion thanks to his realistic policies Turkey gained a lot in the region

Key Words: Bolshevists, Demirel's, Turkic Republics, realistic, economic

ÖNSÖZ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 1991’de Minsk’te resmen dağılma kararı aldıktan sonra dünya devletleri bu bölgede kurulacak olan yeni devletlere odaklandı. Bu devletlerden, Türk cumhuriyetleri, tarihi ve kültürel birliktelikleri nedeniyle yönlerini Türkiye’ye çevirdiler. Uzun yıllar uluslararası alanda yalnız kalan Türkiye için de bu tarihi bir fırsat oldu. Yeni bağımsızlığını kazanan; Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan, Türkiye’nin yanında Türk cumhuriyetleri olarak uluslararası politikadaki yerini aldı.

Sovyetler Birliği dağıldığına stratejik bir bölgede büyük bir siyasi boşluk meydana geldi. Bu stratejik bölgeyi, Demirel “Avrasya” olarak tanımlayarak dünya siyasi coğrafyasına yeni bir terim getirdi. Türk cumhuriyetleri de Süleyman Demirel’in; Adriyatik’ten Çin Seddine kadar Türk Dünyası ve Türkiye Modeli tanımları ile Türkiye’nin gündemine girdi.

Bu tezin, hazırlanması sürecinde, yoğun çalışmalarına rağmen ihtiyacım olduğunda bana zaman ayıran, yol gösteren ve benden ilgisini esirgemeyen sayın danışmanlarım, Prof. Dr. Kemal Özcan ve Dr. Zahide Ay’a, sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Yusuf Sezai BAKACAK

Mart 2019

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	ii
BİLİMSELETİKSAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	6
TÜRKİ CUMHURİYETLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	6
1.1. Azerbaycan Cumhuriyeti.....	6
1.1.1. Tarihi	6
1.1.2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurulması (1918-1922)	8
1.1.3. Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurulması (1992).....	11
1.1.4. Coğrafi ve Ekonomik Durumu.....	13
1.1.5. Demografik ve Kültürel Özellikleri	14
1.2. Kazakistan Cumhuriyeti	16
1.2.1. Tarihi	16
1.2.2. Sovyet Rejiminde Kazak Türklerinin Durumu	17
1.2.3. Kazakistan Cumhuriyetinin Kurulması (16 Aralık 1991)	21
1.2.4. Coğrafi Konumu ve Ekonomik Durumu	23
1.2.5. Demografik ve Kültürel Özellikleri	24
1.3. Türkmenistan Cumhuriyeti.....	25
1.3.1. Tarihi	25
1.3.2. Rusların Türkmen Topraklarını İşgal Etmesi	26
1.3.3. Sovyetler Birliği Döneminde Türkmenistan.....	27
1.3.4. Türkmenistan Cumhuriyetinin Kurulması (1991).....	29
1.3.5. Coğrafi Konumu ve Ekonomik Durumu	31
1.3.6. Demografik ve Kültürel Özellikleri	32
1.4. Kırgızistan Cumhuriyeti	32
1.4.1. Tarihi	32
1.4.2. Rusların Kırgız Topraklarını İşgal Etmesi.....	34
1.4.3. Rus İşgaline Karşı Kırgızların Direnişi	35
1.4.4. Kırgızistan Cumhuriyetinin Kurulması (1991).....	38
1.4.5. Coğrafi Konumu ve Ekonomik Durumu	41
1.4.6. Demografik ve Kültürel Özellikleri	42
1.5. Özbekistan Cumhuriyeti.....	43
1.5.1. Tarihi	43
1.5.2. Rus Çarlığı ve Sovyetlerin Özbekistan Politikaları	44

1.5.3. Özbekistan Cumhuriyetinin Kurulması (1991).....	46
1.5.4. Coğrafi Durumu ve Ekonomik Durumu.....	49
1.5.5. Demografik ve Kültürel Özellikleri.....	50
II. BÖLÜM.....	52
SÜLEYMAN DEMİREL DÖNEMİNDE (1991-2000) TÜRKİYE-TÜRKİ CUMHURİYETLERİ SİYASİ İLİŞKİLERİ.....	52
2.1. Türkiye- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri.....	52
2.2. Süleyman Demirel'in Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Politikasındaki Rolü	54
2.2.1. Süleyman Demirel ve Türk Cumhuriyetleri Liderler Zirvesi.....	63
2.2.2. Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyetinin Bağımsızlığını Tanıması.....	68
2.3. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye -Azerbaycan Siyasi İlişkileri.....	73
2.3.1. Ayazmüttalibov Dönemi (1990-1992).....	73
2.3.2. Ebulfez Elçibey Dönemi.....	79
2.3.3. Haydar Aliyev Dönemi.....	87
2.4. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Karabağ Sorununun Etkisi.....	94
2.4.1. Asrın Antlaşması ve Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etkisi (Bakü Tiflis Ceyhan Boru Hattı Antlaşması).....	100
2.5. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Kazakistan Cumhuriyeti Arasındaki Siyasi İlişkiler.....	101
2.6. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türkmenistan İlişkileri.....	107
2.7. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri.....	111
2.8. Süleyman Demirel Döneminde (1991-1993) Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri.....	115
2.8.1. Türkiye-Özbekistan İlişkilerinde Duraklama.....	116
SONUÇ.....	120
KAYNAKÇA.....	123
EKLER.....	130
ÖZGEÇMİŞ.....	134

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BİO	: Barış için Ortaklık
Bkz	: Bakınız
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BTC	: Bakü Tiflis Ceyhan
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz boru hattı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
ECO	: Ekonomik İşbirliği Örgütü
Ed.	: Editör
DYP	: Doğru Yol Partisi
GUUAM	: Gürcistan Ukrayna Azerbaycan Moldova Demokrasi ve Ekonomik kalkınma örgütü
HGG	: Hazar Geçişli Gaz ve Boru Hattı
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
KAP	: Kafkas istikrar paktı
KGB	: Devlet Güvenlik Komitesi, Sovyetler Birliği'nin istihbarat ve gizli servisi
MÇP	: Milliyetçi Çalışma Partisi
MİT	: Milli İstihbarat Teşkilatı
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilat
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
S.	: Sayı
SOCAR	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ŞİO	: Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Çin ve Tacikistan'ın oluşan bölgesel güvenlik ve iş birliği örgütü
TAG	: Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TÜRKPA	: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

GİRİŞ

Devletlerarası işbirliklerinin daha güçlü ve kolay gerçekleşmesinde benzer kültürlerin etkisi tarihi bir olgudur. İngiltere, Kanada ve Avusturya birlikteliği, Almanya, Avusturya İttifakı, Avrupa birliğinin oluşumu, her şeye rağmen Arap ülkelerinin coğrafyaları ile ilgili ortak kararlar alabilmek için bir araya gelmesi, şüphesiz dil, tarih, kültür ve soy birlikteliğinin büyük bir katkısı olduğunun göstergesidir.¹

Sovyet İmparatorluğu'nun sona ermesiyle beraber Türkiye için de Kafkasya ve Türkistan'da aynı soy ve kültür değerlerini paylaştığı yeni kardeş cumhuriyetlerin kurulması tarihi bir fırsat oldu. Türkiye, Türk cumhuriyetleri² ile tarih, kültür, dil, din birliğinin verdiği avantajlarla kısa sürede yoğun temaslar kurdu. Bu cumhuriyetler Türkiye için iyi bir ticari pazar olmanın yanı sıra uluslararası ilişkiler açısından da dünya ülkelerine ve özellikle Rusya'ya karşı iyi bir destekçi olma potansiyeline sahip oldu. Türk cumhuriyetleri de yenedünya düzenine ayak uydurmak ve dünya ile bütünleşmek için Türkiye'yi model alma konusunda çok istekli idiler.

II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan Doğu ve Batı Bloğu arasındaki Soğuk Savaşın sona ermesi ile 1990'lı yıllarda dünyada çok hızlı siyasi gelişmeler meydana geldi. Bu siyasi olaylardan biri de Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği'nin parçalanması sonrasında Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmesidir. Bu durum, Türkiye açısından beklenmedik bir gelişme olmakla birlikte memnuniyet ve heyecanla karşılandı. Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmelerine hazırlıksız yakalandığı için ilk dönemlerde Türk cumhuriyetleri ile nasıl bir ilişki kuracağına dair bir devlet politikası oluşturamadı.³

Bu durumun oluşmasına, tarihsel dış politika kültürü ile iç ve dış unsurlar da etkili oldu. Türkiye de dış politikada, Osmanlı Devletinin 1790 tarihinden itibaren

¹ Haydar Çakmak, "Türkiye ile Türk Kökenli Cumhuriyetler Arasındaki İlişkiler, Öngörüler ve Yeni Yol Haritası", (Ed: Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol), *Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, Barış Kitabevi, Ankara, 2013, s.206.

² Türk Cumhuriyetleri: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması ile bağımsızlığını ilan eden Türkistan Türk Cumhuriyetleri ve Azerbaycan Türk Cumhuriyeti kast edilmektedir.

³ Abdulvahap Kara, Turgut Özal ve Türk Dünyası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.177

diplomasi literatüründe “Denge Politikası” olarak nitelenen bir ince ayar politikasını benimsedi. Türkiye’nin izlediği “Denge Politikasının” en önemli prensiplerinden biride saldırgan bir politika izleyen kuzey komşusu Rusya ile iyi geçinmekti. Türkiye, 16 Mart 1921 tarihinde Bolşevik Rusya ile imzaladığı Moskova antlaşmasına göre İttihat ve Terakki Partisinin benimsediği Pan-Türkizm politikasını terk edecek, Bolşevik Sovyet Rusya’da Anadolu’da komünizm propagandası yapmayacaktı. Bu nedenle Türkiye, Rusya’nın egemenliği altında yaşayan Türklerle ilgili herhangi bir politika geliştiremedi ve burada yaşayan Türklerden bahsetmeyi tabu saydı.⁴

Türkiye dış politikada II. Dünya Savaşı sonrasında ise daha içe kapanık ve Batı eksenli pasif bir politika benimsedi. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliğindeki gelişmeleri Batı’nın gözünden takip etti. Türkiye’nin benimsediği ideoloji de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin pençesi altında olan Türkerlerle ilişki kurmaya bir engel teşkil etmekte idi. Türkiye, kuruluşunun ilk yıllarında Türkçülük ideolojisini uluslaşma süreci açısından faydalı görmesine rağmen Türkçülük İdeolojisi “Dış Türkler” bağlamında uzak durulan bir alan oldu. Mustafa Kemal Atatürk de İslamcılık ve Türkçülük temelli bir dış politika izlemeyi hayalci ve ulusal çıkarlar açısından zararlı bulmaktaydı.⁵ Bu durum süreç içerisinde doktrin haline getirilerek sert bir politikaya dönüştü. Türkiye’de kültürel anlamda dış Türklerle ilgilenen bir kesim olmasına rağmen bunlar uzun yıllar “Faşist” “Turancı” “Kafatasçı” suçlamaları ile karşı karıya kaldılar.⁶ 1990’lı yıllara kadar başta Türkistan Türkleri olmak üzere “Dış Türkler” konusu rafa kaldırıldı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) 25 Aralık 1991 tarihinde dağılması ile yüzyıllardır esaret altında yaşamak mecburiyetinde kalan Türk toplulukları bağımsızlıklarına kavuştular. 1991- 2000 yıllarında Türk siyasetinde etkili olan Süleyman Demirel de Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki siyasi ilişkilerin gelişmesini ve yeni bir yol haritasının belirlenmesinde baş aktör oldu.

⁴ Fahri Türk, “Türkiye Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler(1992-2012),” Türk Dış Politikasında Orta Asya Ve Ortadoğu 1990’lardan Günümüze”, (Ed: Fahri Türk), Paradigma Akademi Yayınları, Edirne 2013, s.1.

⁵ Hüner Tuncer, *Atatürkçü Dış Politika*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 240.

⁶ Ercan Yapa, *1991 Sonrası Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya’daki Rolü*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2008, s. 37.

Türkiye bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetlerini stratejik bir karar ile Dünya Devletleri içerisinde tanıyan ilk ülke oldu. Süleyman Demirel'in de teşviki ile Türkçü, Turancı düşünceye sahip entelektüeller, Türkistan Türkleri konusunda Türkiye kamuoyunun desteğini aldı. Bu durum kamuoyunda geç kalınmış ancak tarihe ve kan kardeşlerimize karşı manevi bir görev olarak kabul edildi.

Demirel, Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında ekonomik, sosyal kültürel işbirliğinin geliştirilmesinin Türkiye'ye başta Avrupa Birliinin olmak üzere uluslararası alanda saygınlık sağlayacağı görüşündeydi. Demirel, İspanya ve Portekiz'in Güney Amerika ülkeleriyle olan ilişkilerinin Avrupa Birliğine katılmalarında etkili olduğunu Türkiye'nin de Türk cumhuriyetleri ile birlikteliğinin bu açıdan önemli olacağı savını benimsedi.⁷ Alparslan Türkeş'in Türk dünyası kurultayları fikrine, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın destek vermemesi üzerine, kurultayı Başbakanlık himayesine aldı ve kurumsal bir yapıya dönüşmesi için yoğun çaba gösterdi. Türk cumhuriyetlerine karşı ilgisini hep üst düzeyde tutan Demirel, her fırsatta Batı ülkelerine Türk cumhuriyetlerinin sorunlarını anlattı. Böylece Türk cumhuriyetlerini Rusya'nın tekeline terk etmeyerek bölgenin uluslararası aktörlerin ilgi odağı haline gelmesine vesile oldu. Batılı ülkelerde Türkiye'yi, Türk cumhuriyetlerine model alınabilecek, laik, serbest pazar ekonomisini başarı ile uygulayan bir ülke olarak tanıttı.

Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarında iyi niyetli gayretine ve bölgeye yönelik özel ilgisine rağmen bölgedeki etki mücadelesini 1993 yılından itibaren kaybetmeye başladı. Türkiye'nin bölgede etkisini kaybetmeye başlamasında;

1. Rusya'nın kendini toparlayarak, Türkistan'ı etki alanının bir parçası olarak belirlemesi,

2. Türkiye'nin bölgede etkili olacak kadar tecrübesinin olmaması nedeniyle Türk cumhuriyetleri ile kurumsal ilişkiler yerine, plansız programsız, Türkçü ve İslamcı söylemlerin ön planda olduğu bir politika izlemesi,

⁷ Haydar Çakmak, "Türkiye ile Türk Kökenli Cumhuriyetler arasında ki ilişkiler öngörüler ve yeni bir yol haritası", (Ed; Haydar Çakmak), *Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, Barış Kitabevi, Ankara, 2013, s.206.

3. Türk cumhuriyetlerine karşı Türkiye'nin "Ağabey Devlet" edası tarzında yaklaşmasının, Türk cumhuriyetlerinde ters tepki oluşturması,

4. Türkiye'nin kendi sosyal, ekonomik ve siyasi sorunlarını halledememesi nedeniyle Türk cumhuriyetleri için "ideal Model" inandırıcılığını kaybetmesi,

5. Türk cumhuriyetlerinin de zamanla kendilerine katkı sağlayacaklarını düşündükleri Batılı Devletler ile direk ilişki kurmayı tercih etmesi,

6. Komünist sistemden gelen Türk cumhuriyetleri liderlerinin "Türk Modeli"⁸ olarak propagandası yapılan sistemin demokrasi ayağını, kendi iktidarlarına karşı bir tehdit olarak algılaması,

7. İlk dönemlerde ABD ve AB, gibi ülkelerin Türkiye'nin bölgedeki aktif politikasını desteklerken bir müddet sonra politikalarını revize ederek Türkiye'yi aradan çıkarıp kendi uluslararası şirketleri ile bölgede etkili olmayı tercih etmeleri,

8. Rusya'nın Türkiye'yi bölgede rakip olarak görmesi, bölgede tekrardan eski gücünü temin etmek için bölge ülkelerinden oluşan Bağımsız Devletler Topluluğunu kurması ve Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvelerine karşı açık bir şekilde muhalefet etmesi gibi nedenler etkili oldu.

Türkiye, 1995 yılından itibaren ise bölgede Rusya Federasyonunu dışlamayan daha realist, gerçekçi, plansız programsız Türkçü ve İslamcı söylemlerin yerine kurumsal karşılıklı işbirliğine dayalı politikalar geliştirdi.

Tez çalışmamda; kaynak taraması, Milliyet, Hürriyet ve Türkiye Gazetesi makaleleri ile adı geçen gazetelere konu olan o döneme ait Türkiye-Türk Cumhuriyetleri, Türkiye-Rusya Federasyonu haberlerinden işitsel kaynaklardan ve bilimsel makalelerden yararlandım.

⁸ Türk Modeli: Atatürk Türkiye'sinin, özel mülkiyet ve gelişim sistemine dayanan, piyasa ekonomisinin, benimseyen Batı tarzını yansıtan demokratik hayatımızın, "Müslüman Millet-Lâik Devlet" ayrımını başarı ile yürüten anayasa ve kanun düzenlemelerini çağdaş hukuk sistemlerine göre yapan devlet modeli Türkiye'nin, model olarak önerilmesinde etkili oldu. Türkiye Türki Cumhuriyetlerine model olma önerisinde bulunmadı ancak Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri yetkilileri ve bazı Batılı ülkelerin bu ülkelere Türkiye'yi "Model" alması veya Türkiye'nin "Model" oluşturduğunu söylemesi ile bu terimi ortaya çıkmasına neden oldu. Bunun da nedeni; yukarıda da söylediğimiz gibi, Türkiye'nin "Lâik" oluşu, Batı ile ilişkileri, işleyen demokrasisi ve yürürlüğe sokulan piyasa ekonomisi ile bu cumhuriyetler için önemli bir konuma sahip bulunmasıdır. Detay için bkz:İsmet Giritli, "Yeni Türk Devletleri ve Türk Modeli", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-24/yeni-turk-devletleri-ve-turk-modeli> (Erişim 23.12.2018 saat:17:009)

Tezimde, Türk cumhuriyetleri hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra “Süleyman Demirel’in Başbakanlığı ve cumhurbaşkanlığı (1991-2000) döneminde Türkiye-Türk cumhuriyetleri siyasi ilişkileri hangi aşamadır?” “Kurulan ilişkiler yeterli midir?”, “Demirel’in Türk cumhuriyetlerine yaklaşımı ne şekildedir?” “Demirel, Türk cumhuriyetleri ile ilişkiler kurarken neleri dikkate almıştır.” “Demirel, Türk cumhuriyetlerine yönelik yaptığı konuşmalarında nasıl bir söylem benimsemiştir?” sorularına cevap aradım. Bu çerçevede, tezimin hipotezini şu şekilde formüleştirdim: “Süleyman Demirel, Türkiye’nin Türk cumhuriyetleri ile siyasi ilişkilerinde ana merkez konumundadır”

Bu tez giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin, konusu, amacı, önemi, yöntemi ve çerçevesi yer almaktadır. Birinci bölümde, genel hatları ile Türk cumhuriyetlerinin; tarihi, coğrafi konumları, kültürel ve sosyal durumlarını irdeledim. Tarihleri kısmında, adlarının anlamları, tarih sahnelerine çıkışları, başta Moğol ve Ruslar olmak üzere çeşitli devletlerle mücadelelerinden kısaca bahsettim. İkinci bölümde ise Süleyman Demirel’in, Türk cumhuriyetleri politikası, Süleyman Demirel’in Türk cumhuriyetleri liderleri ile gerçekleştirdiği ikili ilişkileri ve Türk cumhuriyetleri Zirvelerini araştırdım. İkili görüşmelerin ve Türk cumhuriyetleri Devlet Başkanları Zirvelerinin Türkiye-Türk cumhuriyetleri siyasi ilişkilerindeki katkısını inceledim. Ayrıca Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerinde somut bir gösterge olan Bakü-Ceyhan-Tiflis-Petrol Boru Hattı projesinden kısaca bahsettim.

Sovyetler Birliğinin kendi ideolojileri doğrultusunda kullandıkları “Orta Asya” terimi yerine tarihi literatüre uygun olarak Türkistan⁹ terimini “Türk cumhuriyetleri” yerine ise “Türk cumhuriyetleri” kavramını kullandım.

Sonuç olarak, tarihi olayların belirlenmesinde mümtaz şahsiyetlerin katkıları kesindir. Süleyman Demirel de tarihin dönüm noktalarından olan Sovyetlerin dağılması ile bağımsızlıklarına kavuşan Türk cumhuriyetleri ile Türkiye’nin 1991-2000 yılları arasında siyasi ilişkilerini belirleyen mümtaz şahsiyet olarak tarihe geçtiğini tespit ettim.

⁹<https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan>

I. BÖLÜM

TÜRKİ CUMHURİYETLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

1.1. Azerbaycan Cumhuriyeti

1.1.1. Tarihi

Azerbaycan'ın tarihi, M.Ö. 6 yy. kadar dayanır.¹⁰ Azerbaycan toprakları, coğrafi konumu nedeniyle sık sık istilalara uğradığı için birçok medeniyete ev sahipliği yaptı. Türk boylarından İskitler(Sakalar) M.Ö. VII. yy'de Azerbaycan'da uzun süre hüküm sürdü.¹¹ İskitlerden sonra ise bölgede Azerbaycanlı tarihçiler tarafından Türk oldukları iddia edilen "Alban Devleti" kuruldu.¹² Azerbaycan, daha sonra Hindistan seferi sırasında Büyük İskender'in hâkimiyeti altına girdi. Büyük İskender, Azerbaycan'da ateşperestlik yaygın olduğu için bu topraklarda "Ateş Yurdu" anlamına gelen bir krallık (M.Ö. 336-323) kurdu.¹³ Asya Hun Devleti ise M.S. 48 yılında ikiye ayrılması üzerine Hazar Denizi kıyılarında yaşayan Hun Türklerinin bir kısmı Azerbaycan topraklarına göç ettiler. Bizans ile Sasaniler de M.S. V. yy'de Azerbaycan için uzun süre hâkimiyet mücadelesi verdi. Göktürk Devleti, Bizans-Sasani hâkimiyet mücadelesinden yararlanarak, Türk boylarının bir kısmını Azerbaycan'a yerleştirdi.¹⁴ Böylece Göktürk Devleti İran'a karşı tampon bölge oluşturdu. Azerbaycan VIII. yy kadar Türk boylarının hâkimiyeti altında kaldı.

Müslüman Arapların Kafkasları fethetmesi ile Azerbaycan'daki Türk boyları İslam dinini kabul etmeye başladı. Selçuklular döneminde (1063-1071) ise tam bir Türk-İslam ülkesi durumuna geldi. Moğol zulmünden kaçan bazı Türk boylarının Azerbaycan'a yerleşmesi ile de bölgede Türkleşme süreci hızlandı.¹⁵ Azerbaycan Türkleri, Selçuklulardan sonra sırasıyla Moğollar ve Timur Devletinin egemenliği

¹⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.17.

¹¹ Ahmet Zeki Velidi Toğan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942, s. 87.

¹² Detayı için bkz. Esmen Özdaşlı, "Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih; Ermenilerin Hıristiyanlığı Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yayınları, .2016, s 557.

¹³ Ahmet Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s.46.

¹⁴ İbrahim Kafaoğlu, *Türk Milli Kültür Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul,1998, s. 54.

¹⁵ https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin064/064_00_007_

(Erişim :11.06.2019)

altına girdi. Azerbaycan'da Moğol ve Timur devletlerinin otoritelerinin zayıflaması ile de Azerbaycan'da Kara ve Ak Koyunlu hanedanları kendi devletlerini kurdular. Bu devletler XIII. yyise Doğu Anadolu hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile rekabete girdiler. Azerbaycan Türkleri ise bu rekabeti daha da hızlandıracak olan Şii mezhebini benimsediler. Bu nedenle 1473 Otlukbeli savaşı neticesinde Akkoyunlu Devleti'nin yıkılması ile Şah İsmail'in yanında yer alarak İran Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynadılar.¹⁶ Osmanlı Devleti ile İran arasındaki bölge hâkimiyeti ve mezhep savaşlarından en çok Azerbaycan Türkleri olumsuz etkilendi.

İran ile Osmanlı Devleti bölgede birbirine üstünlük kuramadı. Bu durum Türkistan üzerinden Hindistan'a ulaşmak ve Hazar Kıyıları ile Kafkaslara hâkim olmak emelini taşıyan Rus Çarı I. Petro'nun (1672-1725) politikalarını kolayca gerçekleştirmesine neden oldu. Rus Çarlığı, Osmanlı-İran mücadelelerinden ve İran'ın iç karışıklıklarından yararlanarak, 1556'da Astrahan'ı aldı ve Azerbaycan'a sınır oldu. Bölgedeki iç karışıklıklar sonrasında Azerbaycan'da; Şirvan, Şeki, Taliş, Karabağ, Kuba, Gence, Revan, Bakü gibi hanlıklar kuruldu¹⁷. Bu durum Azerbaycan'ın Rus Çarlığı tarafından daha kolay işgal edilmesine neden oldu. Rus Çarlığı, 1804 yılında Azerbaycan Hanlıklarından Gence Hanlığını; daha sonrada Bakü, Kuba, Karabağ gibi güçlü Azerbaycan Hanlıklarını işgal ederek Rusya'ya bağladı¹⁸. Azerbaycan Hanlıkları başta Rus Çarlığı olmak üzere komşu devletler tarafından tehdit ve işgallere maruz kalınca Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Kırım'ın kaybını bu hanlıklarla telafi etmek isteyen Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Dağıstan'ı kendi egemenliği altına almak için harekete geçti. Ancak Osmanlı Devleti her alanda gerileme dönemine girdiği için ne Dağıstan'ı ne de Azerbaycan'ı kendi kontrolüne alabildi. Rus Çarlığı 22 Şubat 1828'de İran'la imzaladığı Türkmençay anlaşmasıyla Azerbaycan'ı ikiye ayırarak Kuzey Azerbaycan'ı Rusya'ya, Güney Azerbaycan'ı İran'a bağladı.¹⁹ Rus Çarlığının "sıcak denizlere" açılma politikasının

¹⁷ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.19.

¹⁸ Paşayeva Mehebbet, *Azerbaycan-Türklerinin-Etnik-Tarihine-Kısa-Bir-Bahış*.Bkz: <http://www.ayk.gov.tr/> (Erişim:07.19. 2018)

¹⁹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri 1578- 1590*, I. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, , İstanbul, 1993, s.9.

bir parçası olan Kafkaslar, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878’li yıllardaki Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Rus Çarlığının esareti altına girdi.

Rus Çarlığı, Azerbaycan Türklerini Ruslaştırma, Sovyetler “Sovyetleştirme politikası” uygulayarak Azerbaycan Türklerinin milli benliklerini yok etmek için her türlü baskıyı uyguladılar. Azerbaycan Türkleri üzerindeki Rus Çarlığı baskısı ve Sovyet zulmü 1829 yılından 18 Ekim 1992’de bağımsızlığını ilan ettiği tarihe kadar devam etti.

1.1.2. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurulması (1918-1922)

Rus çarlık yönetimi Panslavist politikalarının da etkisi ile 19. yüzyılın sonlarına doğru yayılmacı siyasetine hız verdi. Kırım savaşı sonrasında Batı istikametinde ilerleyemeyeceğini anlayan Rus yöneticileri yönünü Türkistan ve Uzakdoğu’ya çevirdi. Türkistan bölgesinde bulunan Türk hanlıklarına karşı şiddetli bir işgal hareketine başladı. Uzakdoğu’da ise 1905 yılında Japonya ile hâkimiyet mücadelesine girişti. Ancak Rus Çarlık yönetimi, ekonomisini ve teknolojisini geliştiren Japonya karşısında ağır bir mağlubiyet aldı. Bu yenilgi Rus aydınlarının ve savaşlar nedeniyle ekonomik bunalım içinde olan Rus halkının Çarlık yönetimine karşı harekete geçmesine neden oldu. Halk ve aydınların çalışmaları sonucunda Çarlık yönetimi, Rusya’da meşrutiyet yönetimini ilan etmek mecburiyetinde kaldı.²⁰

Rusya’da yılların ekonomik ve idari sorunları I. Dünya savaşı döneminde tavan yaptı. Ülkede, ekonomik sorunlara sosyal ve siyasi sorunlar da eklenince Çarlık yönetimi tam bir çaresizliğe düştü. Bunu fırsat bilen Bolşevikler 1917 Ekim devrimiyle Çarlık rejimine son vererek yönetimi ele geçirdiler. Kısmi serbestlik ortamından yararlanan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan 1917 yılında Trans-Kafkas Komiserliğini kurdu.²¹ Böylece Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan halkı Rus Çarlığının esaretinden kurtulmak için ilk adımı attı. Bu yarı bağımsız federasyon kısa bir süre sonra dağıldı. Bu süreçte Azerbaycan Türkleri de kendi kendilerini yönetmek için harekete geçti. Bu amaçla Mehmet Emin Resulzade’nin liderliğinde kurulan “Müsavat Halk Partisi” Osmanlı Ordusu’nun da katkıları ile 28 Mayıs 1918

²⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.54.

²¹ Ahat Andican, "Güçlü Bir Azerbaycan Türk Cumhuriyetleri ve Kafkasya İçin Şarttır." Azerbaycan Kültür Dergisi, Sayı: 315, 1987, Yıl.47, S.19.

tarihinde başkenti Gence olan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurdu.²² Azerbaycan Hükümeti, bağımsızlığını dünyaya daha iyi duyurmak için Osmanlı Hariciye Nezareti'nden faydalanma yoluna gitti. Osmanlı devleti ile başta askeri alan olmak üzere birtakım antlaşmalar imzaladı. Padişah Vahdettin de Azerbaycan heyetini kabulünde, “Azerbaycanlılar benim evladımdır.²³” diyerek Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunmasının kendi vazifesi olduğunu belirtti. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olan Mehmet Resulzade ise Türkiye'ye karşı duygularını şöyle ifade etti: “Küçük Türkiye halkı ile büyük Türkiye halkı arasındaki münasebet iki kardeş münasebeti kadar samimanedir²⁴.” diyerek Anadolu Türklerine karşı duygularını belirtti.

Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ise Azerbaycan topraklarındaki Ermeni-Rus işgalcilerini temizledi ve müttefik Almanya'nın tepkisine rağmen Gence olan Azerbaycan'ın başkentini Bakü yaptı. Osmanlı ordusu, Bakü'deki işgalcileri çıkarırken binin üzerinde şehit de verdi. Günümüzde Bakü'de bulunan Türk şehitliği de Azerbaycan Cumhuriyetinin kuruluşu sürecinde şehit düşenlerin anısına yapılmış olup Anadolu Türkü ile Azerbaycan Türkü'nün birlikteliğini simgelemektedir.

Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı Ordusunun bölgeyi boşaltması neticesinde ise Azerbaycan cumhuriyeti, 1918 yılında İngilizlerin denetimi altına girdi. İngilizler, işgalden ziyade Bakü Petrollerini kontrol amacıyla oldukları için 1919'da bölgeyi boşalttılar ve Azerbaycan Cumhuriyetini de resmen tanıdılar. TBMM de ilk dış temsilciliğini Azerbaycan Cumhuriyetine açtı. Memduh Şevket Esenal'ı 12 Ağustos 1920'de diplomatik temsilci olarak Bakü'ye gönderdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de 1921'de İbrahim Abilov'u Ankara'ya temsilci olarak göndermesi ile TBMM'i, Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki diplomatik temsilciliğini elçilik düzeyine çıkardı. Böylece TBMM ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında diplomatik ilişkiler başladı. Atatürk İbrahim Abilov'dan güven mektubunu

²²Selma Yel, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?” Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, S. 24, Kasım 1999-2003, s. 563-578.

²³Ulviyye Aliyeva, *Azerbaycan ve Atatürk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih(Türkiye Cumhuriyeti Tarihi) Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, s.58.

²⁴TahirSümbül, *Atatürk ve Azerbaycan*, Adam Yayınları, Ankara 1996 s.98.

aldığı törende, “Azeri Türkünün dertleri kendi derdimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz olduğu için onların muratlarına nail olmaları, hür ve bağımsız olarak yaşamaları bizi pek ziyadesi ile sevindirir.”²⁵ diyerek Azerbaycan Cumhuriyetinin mevcudiyetinden duyduğu mutluluğunu dile getirdi. Ayrıca TBMM, Azerbaycan Hükümeti ile antlaşmalar imzalamak niyetinde idi. Ancak Azerbaycan Hükümeti kısa bir süre sonra Sovyet Rusya’sının etkisi altına girdiği için bu arzusunu bir türlü yerine getiremedi.

Bolşevikler, Rus Çarlığı egemenliği altında yaşayan ve yüzyıllardır baskı gören milletlerin desteğini almak ve devrime karşı tepkileri azaltmak için Lenin’in, “Milletler hapishanesini açıyoruz”²⁶ sloganı ile Rus esareti altında bulunan milletlere bağımsızlık sözü verdiler. Bu politika kısa süreliğine de olsa Rus esareti altında olan milletlerde memnuniyet oluşturdu. Ancak Bolşevikler, İhtilali başarı ile gerçekleştirdince, Çarlık Rusya’sı politikalarına geri döndüler. Lenin, Azerbaycan’ın Rusya’nın parçası olduğunu belirten bir beyanname yayımlayarak Sovyet sisteminin, Rus sömürsünün bir aşaması olduğunu sinyali verdi. Kızıl Ordu, 1920 Mart ayında Azerbaycan’daki hükümet bunalımından yararlanarak Azerbaycan topraklarını işgal etti ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine son verdi. Merkezi Sovyet yönetimi, Azerbaycan Cumhuriyetini, önce Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1920’de Transkafkasya Sosyal Federal Sosyalist Cumhuriyeti, 1936’da ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin on beş cumhuriyetinden birisi haline getirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını savunanlar ise Bolşevikler tarafından zindanlara atıldı veya katledildi.²⁷ Bolşevikler, önemli devlet görevlerine Azerbaycan Komünist Partisi mensuplarını veya Rus asıllı olanları getirdiler.

Ancak Azerbaycan Cumhuriyetinin bu kısa süreli bağımsızlık deneyimi Sovyet döneminde geçen uzun yıllar boyunca halkın bağımsızlığa olan özleminin var olmasını sağladı ve Azerbaycan Türklerinin bağımsızlığa giden bir yolu oldu.

²⁵ Haydar Çakmak, “Türkiye ile Türk Kökenli Cumhuriyetler Arasındaki İlişkiler, Öngörüler ve Yeni Bir Yol Haritası”, (Ed; Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol), *Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, Barış Yayınları, Ankara, 2013, s.17.

²⁶ Cafer Seydahmed Kırimer, *Rusya yayılcılığının Tarihi Kökenleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.28.

²⁷ Nesip Nesipli, *Azerbaycan Tarihi*, 1. Baskı, Altınordu Yayınları, Ankara, 2019, s.53.

1.1.3. Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurulması (1992)

Mihail Gorbaçov, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin Batı bloğu karşısında zayıflayıp ve gelişmelere ayak uyduramaması üzerine 1990 yılında açıklık ve yeniden yapılanma politikalarını başlattı. Mihail Gorbaçov'un bu politikasına karşı çıkan Kızıl Ordu, KGB ve Sovyet Komünist Partisi "Sovyetler Birliği dağılıyor" propagandası ile sözde birliğin dağılmasını engellemek için 1991'de darbe teşebbüsünde bulundu. Ancak Boris Yeltsin'in liderliğindeki demokratik güçler darbe girişimini çökertti. Darbecilerin bu başarısızlığı Sovyetler Birliği'nin çözülme sürecini hızlandırdı. Kızıl ordu, Darbeci Komünist Partisi ve KGB itibarını kaybetti. Meydan demokrasi taraftarlarına kaldı. Baltık cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiklerini açıkladılar. Bu süreçten yararlanan Azerbaycanlı aydınlar ve bağımsızlık taraftarları da Sovyet rejiminin Azerbaycan'a uyguladığı siyasi ve ekonomik baskıları gündeme getirerek Mehmet Emin Resulzade'nin başlattığı bağımsızlık ateşini yeniden yaktılar. Bu doğrultuda 26 Ağustos 1991'de Nahçıvan'da yerel Komünist Partisini tasfiye ettiler ve mallarına el koydular, Lenin de heykeli kaldırdılar. Ekber Aliyev'i, darbecilerle iş birliği yaptığı için meclis başkanlığı görevinden aldılar ve Meclis Başkanlığına daha ihtiyatlı politikalar izleyen Haydar Aliyev'i getirdiler. Cumhurbaşkanı kararnamesi ile de Nahçıvan İçişleri Bakanlığı, Devlet Güvenliği, Adalet ve Savcılık birimleri Azerbaycan merkezi yönetimine bağlandı. Azerbaycan Komünist Partisi de Sovyet Komünist Partisi'nden ayrıldı.²⁸

Moskova'yı hedef alan Azerbaycan'daki bu gelişmeler Sovyet yöneticilerini rahatsız ettiği için Sovyet yöneticileri yüzyıllarca barış içinde yaşayan Ermenileri, Azerbaycan Türklerine karşı kışkırtarak Ermeni- Azerbaycan çatışmasının zeminini hazırladılar. Fransa ve ABD'de yaşayan Taşnak militanlarının da olaya müdahil olması ile Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı olan Yukarı Karabağ'ı işgal ederek bölgede söz sahibi olmak isteyen küresel güçlerinde dâhil olduğu "Karabağ Meselesi'nin" ortaya çıkmasına neden oldu²⁹. Bu durum, Azerbaycan Türkleri arasındaki bağımsızlık taraftarlarının sayısının artmasına neden oldu. Azerbaycan'da

²⁸ Olyaz Şükürov, *Büyük Devletlerin Kışkırtıcı Bağımsız Azerbaycan*, 1. Baskı, IQ Yayınları, İstanbul, 2010, s. 57.

²⁹ Habibe Özdal, "Dağlık Karabağ Sorunu", Usak Raporları, 11-07, Ankara, 2011, s.23

bağımsızlık taraftarlarının lideri ve Atatürk hayranı olan Ebufez Elçibey Atatürk'ün, halk hürriyete hazır değilse bağımsızlık için mücadele verenler kaybetmeye mahkûmdur. Bu nedenle bağımsızlığı isteyenler önce halkı bağımsızlığa hazırlamalıdır. Vecizesini kendine rehber edinerek halkı mitinglerle bağımsızlığa hazırladı. Azerbaycan'da bu faaliyetlerin de etkisi ile bağımsızlık taraftarları her geçen gün güçlenmeye başladı³⁰. Halk, Bakü sokaklarında Ebufez Elçibey'in liderliğinde bağımsızlık gösterileri yapmaya başlayınca Sovyet Rusya'sı "20 Ocak 1990" Bakü katliamını gerçekleştirdi. Bu katliam bağımsızlık taraftarlarının direncini daha da arttırdı ve halkı, Azerbaycan Halk Cephesi çatısı altında birleştirdi.

Azerbaycan ve Türkiye kamuoyunda, Ermenilerin, Karabağ'ı işgal etmelerinin perde arkasında Sovyet yönetiminin olduğu kanaati yaygındı. Türkiye'de bu iddiaları dile getirenlerden biri de MÇP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş idi. Alpaslan Türkeş, Azeri-Ermeni çatışmalarının KGB tarafından planlandığını zira Sovyet yönetiminin Azerbaycan Türklerinin bağımsızlık duygularını bastırarak, bağımsızlık isteyecek, öteki cumhuriyetlere gözdağı vermek istediğini iddia etti. Türkeş, Afrika'daki kabilelerin bile bağımsızlık için BM'ye başvurduğunu, köklü bir tarihe sahip olan Azerbaycan Türkleri niçin bağımsız olmasın, diyerek Azerbaycan Türklerinin, bağımsızlıklarının Türkiye tarafından desteklenmesini istedi.³¹ *International Herald Tribune* gazetesi yazarlarından Bill Keller, "Azerbaycan'daki etnik çatışmada Kremlin'in bir komplosu var mı? Başlıklı yazısında bu konu ile ilgili delillerini sıraladı."³² Sovyet yönetimi ise Azerbaycan Halk Cephesi'nin, Komünist Parti'yi devirmek için silahlı bir ayaklanma başlattığını, Azerbaycan'da dine dayalı bir devlet kurmak amacıyla olduklarını, Ermenilerin ve bölgede yaşayan Rusların hayatlarını korumak için Bakü'ye asker gönderdiklerini belirtti.

Ebufez Elçibey ise Sovyetlerin bu iddialarına karşılık, Sovyet askerlerini silahla değil demokrasi ile çıkaracaklarını bildirdi. Bu doğrultuda, halkın gıda ihtiyaçlarını karşılanması için gıda mağazalarının açılması gerektiğini, ancak

³⁰ Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s. 90.

³¹ <http://turksam.org/90-larin-turkiye-sinden-20-ocak-1990-baku-katliami-na-bakmak>

³² Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011 s. 180.

sanayide iş yavaşlatma eylemlerinin devam edeceğini belirtti. Ebulfez Elçibey, Sovyetlerin din unsuru ile olayları Hristiyan–Müslüman çatışması haline getirmek istediklerini söyledi. Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da yaptığı açıklamada, Azeri-Ermeni çatışmasının din eksenli değerlendirilemeyeceğini, Sovyet Hükümetinin olayları serinkanlılıkla çözeceğine inançlarının tam olduğunu belirtti. Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi ise olayların sebebinin Glasnost ve Prestroyka politikalarının getirdiği hürriyet ortamının iyi niyetli kullanılmaması nedeniyle milliyetçilik düşüncelerini kabarttığını açıklayarak dolaylı bir şekilde Ermeni ve Azeri bağımsızlık taraftarlarını suçladı.

Bu olaylar üzerine Azerbaycan Parlamentosu, 21 Ocak 1990'da başkan El Mira Kafarova tarafından okunan bildirme ile bağımsızlığını ilan etti. Karar, 18 Ekim 1991'de yürürlüğe kondu ve 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin; rengi yeşil, kırmızı ve mavi, kırmızı içinde bir hilal bir yıldız ve sekiz köşeli olan bayrağını yeniden kabul ettiği, Azerbaycan bayrağını, milli bayram olarak ilan ettiği 28 Mayıs 1990 tarihinde törenle parlamento binasına dikti. Azerbaycan bayrağındaki; hilal ve yeşil renk İslamiyet'i, kırmızı mücadeleyi, mavi ise Türklüğü, sekiz köşeli yıldız ise 1918 yılında Azerbaycan'daki değişik sekiz etnik grubu sembolize etmekte idi.

1.1.4. Coğrafi ve Ekonomik Durumu

Kafkaslarda, göç ve İpek Yolu güzergâhında bulunan Azerbaycan, coğrafi konumu bakımından; 38°–25° kuzey enlemleri ile 44°–50° doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Yüzölçümü 86.660 km²'dir. Azerbaycan'ın doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde Rusya Federasyonu, kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ve güneybatısında Türkiye bulunmaktadır. Kültürel olarak ise Azerbaycan; Türkistan, Orta Doğu ve Ön Asya gibi önemli olan bölgelerin kavşak noktasında yer almaktadır. Azerbaycan, Türk dünyasının, Anadolu ve Avrupa'ya açılma kapısı konumundadır. Ayrıca, Basra Körfezi'ne ulaşan tarihi ve kritik yollar üzerinde olup, bölgenin denizlere bağlanmasını da sağlamaktadır. Bu özelliklerinden

dolayı Brezezinski, Azerbaycan'ı, "Avrasya'nın jeopolitik eksenini" olarak tanımlamaktadır.³³

Azerbaycan, yeraltı kaynakları ve özellikle de petrol bakımından zengindir.. Doğalgaz bakımından da zengin olmasına rağmen bu alanda fazla yatırımları olmaması nedeniyle doğal gazın ülke ekonomisine fazla bir katkısı bulunmamakta ve bu ihtiyacını Rusya'dan gaz ithal ederek gidermektedir.

Sovyet Rusya, siyasi nedenlerle özerk cumhuriyetleri ekonomik olarak birbirine bağımlı hale getirdi. Bir cumhuriyette üretilen, başka bir cumhuriyette üretilmemekte, ihtiyaçlar merkezden dağıtılmakta idi. Bu nedenle Sovyet Rusya'ya bağlı cumhuriyetler sistemden bağımsız bir ekonomi politikası yürütemedi. Bu nedenle, Azerbaycan Türkleri siyasi bağımsızlığını elde ettikten sonra uluslararası alanda ekonomik bağımsızlığını elde etmeleri kolay olmadı. Ekonomide, 1991-1995 arasında %60'lık bir küçülme yaşayan Azerbaycan, 1995'ten sonra IMF ve Dünya Bankası gibi küresel kuruluşlara müracaat edip en önemli geliri olan petrolü yabancı şirketlere açarak ekonomisini düzeltme yoluna gitti.

Azerbaycan'da 1996 yılından itibaren siyasi istikrarın sağlanması, ekonomik istikrar programının uygulanması ve petrol sektöründen gelen yabancı sermaye, Azerbaycan ekonomisinde hızlı bir büyüme meydana getirdi. Enflasyon, 1996 sonu itibariyle %7'ye düştü. Azerbaycan ulusal parası Manat, dolara karşı değer kazandı. Gayri safi yurt içi hasılası, 1997 yılında 15,8 milyar Manat iken sürekli artarak 2000 yılında 23,6 milyara yükseldi.

1.1.5. Demografik ve Kültürel Özellikleri

Azerbaycan, "Azerbaycan Türk lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi" anlamına gelmektedir. Mehmet Emin Resulzade de *Azerbaycan Cumhuriyeti* adlı eserinde Azerbaycan'ı ve Azerbaycan halkını şu şekilde tanımlamaktadır: "Azerbaycan, I. Dünya savaşından önceki resmi coğrafyaya göre Kuzey İran'da yer alan Tebriz ile çevresine, savaş sonrası Sovyet istilasıyla birlikte ise Güneydoğu

³³Yeşim Doğan, *1990 Sonrası Türk Dış Politikasında Dış Türkler Faktörü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.28.

Kafkasya olup merkezi Bakü'dür."³⁴ Azerbaycan halkı ise ırk bakımından Türk, İnanç bakımından İslam, dilleri Anadolu Türkçesine çok benzer olan bir şive ile konuşan Büyük Türk ağacının bir koludur.

1992 nüfus sayımlarına göre; 7.800.000 olan Azerbaycan nüfusunun %90 Türk, %3,9 Rus, %1,1 Ermeni, diğer %5 ise farklı etnik gruplar oluşturmaktadır. Ülkede doğum oranı%26,9 nüfus artış hızı ise 2,2'dir. Doğum oranı ile nüfus artışı arasındaki bu oranda farkın oluşmasının nedeni ise yanlış sanayileşme sonucunda ülkede meydana gelen çevre kirliliği nedeniyle çocuk ölüm oranlarının fazla olmasıdır. Yaş ortalamasının 70 olduğu Azerbaycan'da nüfusun %54 kentlerde %46 ise köylerde yaşamaktadır.³⁵

Azerbaycan'da Azeri Türkleri, Lezgiler, Avarlar, Tsahurlar, İslam inancına; Ruslar, Ermeniler ve diğer batılı etnik gruplar Hıristiyanlığa; Yahudiler ise Museviliğe mensupturlar. Azerbaycan nüfusunun dilsel özellikleri de farklılık göstermesine rağmen ülke nüfusunun %90 ana dili Azerbaycan Türkçesi; Rusça, Lezgice, Ermenice ve Talışça konuşanların oranı ise % 10 dolaylarındadır.³⁶

Azerbaycan'ın iki yüz yıl Rus Çarlığı, yetmiş yıl da SSCB esareti altında kalması ve bu yönetimlerin uyguladığı politikalar Azerbaycan'da milli birlik ve beraberliğin sağlanmasını güçleştirdi.. Azerbaycan Türklerinin milli kimliklerinin oluşumunda beş önemli kırılma noktası görülmektedir. Öncelikle Şiiğin Azerbaycan Türklerinin kimlik bilincinde başat rolde olması, kendilerini her şeyden önce "Şii" olarak tanımlamalarına neden olmaktadır.³⁷ Diğer yandan 19. yüzyıl başlarından itibaren Rus işgali ile ülkenin Kuzey ve Güney Azerbaycan haline gelmesi de bütünleşmenin önünde büyük bir engel oluşturmaktadır.

³⁴ Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s.21.

³⁵ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 16.

³⁶ Seçkin Akdoğan, *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, ss. 19-22.

³⁷ "Azeri" kavramı, bilimsel literatüre ilk olarak İranlı bir bilim adamı olan Ahmet Kevseri tarafından siyasal bir amaçla kazandırılmıştır. 1921 yılında Tahran'da yayınlanan bir eserinde Kevseri, Azerbaycan'ın Türk olmadığını, tarihte İran'da Azeri adı verilen Aryan ırkına mensup bir ulustan oluştuğunu belirtti. Amacı, Fars olmayanların Ari ırkından olduğunu ispatlayarak İran'ın bütünlüğünü sağlamaktı. Bu nedene bu çalışmada "Azeri" kavramı yerine "Azerbaycan Türkü" denilmesi daha uygun buldum Bkz: Nazım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, ASAM Yayınları, Ankara, 2001, s.4.

Azerbaycan'da milli kimliğin oluşması için ilk gayretler 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti tarafından gerçekleştirildi. Milli söylemler içerisine giren, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azeri boyu yerine ilk kez "Türk" sözünü kullandı. Rusların denetiminde olan eğitim ve kültürel kurumları millileştirdi. Ancak 1920'de tekrar Rus işgaline uğrayan ülkede kimlik, "Türk "ten "Azerbaycanlı "ya; dil Türkçeden Azerbaycan diline; alfabe ise önce Latin, sonra Kiril alfabesine çevrildi. Bu süreç, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılına dek devam etti.³⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti, 1991 yılından itibaren özellikle 1992-1993 Ebulfez Elçibey döneminde milli kimlik politikaları oluşturma açısından oldukça başarılı bir politika uyguladı. Bu doğrultuda Türk kimliği açık ve tartışmaya izin vermeyecek şekilde vurgulandı. Ancak Aliyev döneminde daha farklı bir uygulamaya geçilerek yeniden "Azerbaycanlılık" terimi kullanılmaya başlandı.³⁹ Bunun nedeni Türk olmayanların kendilerini dışlanmış olarak görmesini engellemektir. Ancak bu durum, bazı kesimler tarafından olumlu karşılanmasına rağmen, bazıları tarafından tepkiyle karşılandı. Çünkü "Azerbaycanlılık" terimi Azerbaycan'da yaşayan farklı etnik grupları birleştirici rol oynasa da madalyonun diğer yüzüne bakıldığında, ülke dışında yaşayan Azerbaycan Türkleri ile Azerbaycan'da yaşayan Türkler arasında büyük bir ayırım oluşturdu.

1.2. Kazakistan Cumhuriyeti

1.2.1. Tarihi

Günümüzde Kazakistan Cumhuriyetinde yaşayan Türk için kullanılan Kazak terimi bilimsel olarak ilk kez XV. yüzyılda incelenmeye başlandı. Yaygın olarak başına buyruk, özgür, mert, yiğit ve cesur anlamlarında kullanılan Kazak terimi, farklı zaman dilimlerinde çeşitli toplumlar tarafından farklı anlamlarda kullanıldı.⁴⁰

³⁸ TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, Ankara, 1996, s. 4.

³⁹ Bahadır Karimov, *Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993–2003)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 16.

Ali Şir Nevai de Kazak sözcüğünü Vatansız yurtsuz anlamlarında kullandı.⁴¹ V.V. Bartold ise "Kendi devletinden ayrılana ve ona karşı savaşına, Kazak adının verdiğini belirtmektedir."⁴² Kazakistan tarihçilerinden Çuhana Velihanov; yürekli, cesur, bir diğer Kazak tarihçisi, Abdurahmanov ise, Kazak kelimesinin "kaz" ve "og" sözlerinden oluştuğunu "Og" kelimesinin eski Türkçede, urug (boy) manasına geldiğini bu nedenle Kazak teriminin Kazak boyu anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴³ Yaygın olarak Kazak teriminin, "düzene boyun eğmeden, kendi başına buyruk, bağlı olduğu toplumu terk edenler anlamlarında kullanıldığı dikkate alındığında. XV. Yüzyılda Kazak Türk boyunun tarih sahnesine ilk çıkışı ile bu tanım arasında bir ilişki olduğu görülmektedir.

Göçebe bir yaşamın hâkim olduğu Türkistan'da boyların kaderleri ve tarihleri birbirleri ile iç içedir. XI. yüzyılda, Türkistan Cengiz Han'ın baskımından kaçan çeşitli Türk boyları Cengiz Han imparatorluğunun çeşitli bölgelerine dağıldılar. Bu durum birçok Türk boyunun kendi milli kimliklerinin oluşmasına zemin hazırladı. Kazak Hanlığının temelleri de Cengiz Han soyundan gelen Cani Bek ve Kerey Bek tarafından atıldı. Bu beyler, XII. yüzyılların ortalarında Altın Orda'nın Doğu bölgesi olan Kök Orda topraklarında Kazak Hanlığının tarih sahnesine çıkmasını sağladılar. Kazak Hanlığının etnik yapısı ise XIV Yüzyılın başlarında Kıpçaklar, Kırgızlar, Özbekler, Mangıtlar ve Moğol olduğu halde zamanla Türkleşen boyların birleşmesinden oluştu.⁴⁴

1.2.2. Sovyet Rejiminde Kazak Türklerinin Durumu

Çarlık Rusya'sına karşı bağımsızlık mücadelesini kaybeden Kazak Türkleri hürriyet mücadelesinden hiç vazgeçmediler. Sovyet Sosyalist yönetimi döneminde de Turar Rıskul liderliğinde kendi milli menfaatlerini korumak için bağımsızlık ideallerine devam ettiler. Sovyet rejimi ise Türklerin bağımsızlık mücadelesini kendilerine bağlı yerli komünistler vasıtası ile engelleme yoluna gitti. Önce Türk boylarını birbirine düşürmek için eski kavmiyetçilik anlayışını gündeme getirdi.

⁴¹Mustafa Kalkan, *Türk ve Moğol kavimleri arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi*, TDK, s.393, 1996, s.11.

⁴²Kalkan, *a.g.e.*, s.63.

⁴³Kalkan, *a.g.e.*, s.65.

⁴⁴Kalkan, *a.g.e.*, ss. 131-136.

Taşkent'te tertip ettirdikleri kongre de Sultan Hocanın; "Türkistan'ı ayrı ayrı cumhuriyetlere bölmek amacındalar, oysaki Kazak, Özbek, Türkmen bunların hepsi aynı milletin evlatlarıdır. Bu isimler bizim boy isimlerimizdir. Bölünmelere müsaade etmeyin"⁴⁵ ikazlarına rağmen kongrede Sovyet yanlısı yerli komünistlerinde tahrikleri ile ayrılık taraftarları daha baskın geldi. Neticede Türk boyları ayrı ayrı Sovyet Komünist Partisine müracaat ederek, ayrı siyasi birlikler kurmak istediklerini belirttiler. Durumu bu hale getirmek için çaba harcayan Merkez Komünist Partisi, Türk boylarının müracaatlarını hemen kabul ederek ayrı ayrı cumhuriyetler kurulmasını 12 Haziran 1924 yılında kabul etti. Merkez Toprak Komitesi, Türk boyları arasındaki sınırları belirledikten sonra Türkistan ki Türk boyları, Sovyet rejiminin "böl-yönet" politikası doğrultusunda ayrı ayrı cumhuriyetlerini ilan ettiler. Kazak Türkleri de 1924 de "Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti"ni kurdu.

Sovyetler, ilk dönemlerde sistemi tam oturmak ve halka komünizmi benimsetmek için yeni kurulan bu muhtar Türk cumhuriyetlerine hiç müdahale etmedi. Onlara karşı ilk dönemlerde sözde hoşgörülü bir siyaset uyguladı. İlk dönemlerdeki Sovyet yöneticilerinin bu tutumu halkta memnuniyet oluşturdu. Nitekim Alaş- Orda Partisinin liderlerinden Ahmet Baytursun, 1926 yılında yazdığı bir makalesinde, "Kazak halkının yaşama tarzına yakın olan ve eşitliği savunan komünizmi ilk önce Kazak Türkleri benimsedi"⁴⁶ dedi. Ancak komünist rejimin yerleştiği kanaatine varan Sovyet yöneticileri, komünist rejimini, emperyalist amaçları için kullanmaya başladılar. Sovyet çatısı altındaki Türk cumhuriyetleri halklarını Sovyetleştirmek için sıkı bir politika uyguladılar.

Kazak Türkleri açısından 1920-1945 tarihleri felaket yılları oldu. Bu tarihlerde bir taraftan Kızıl Ordu Kazak Türklerinin topraklarını yeniden işgal edip halkın elindeki mal varlıklarına el koydu. Bir taraftan da Sovyet rejimi, 1925 yılında Stalin'in emri ile Kazak Türklerinin en küçük idari birimi olan Aul(köy)lerini devletleştirme (Kolhozlaştırma) kararı aldı. Böylece Sovyetler, Aullarda özel mülkiyete son vererek kabile reislerinin otoritelerine son verdi. Ayrıca N.

⁴⁵ İhsan Ilgar, *Rusya Müslümanları kongresi, Tutanakları*, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1988, s.46.

⁴⁶ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği merkezi yönetiminin köylülerin özel mülkiyeti olan topraklarını ellerinden alınarak devletleştirmesine denir: Köylüler toprakları kolhozlaştırıldıktan sonra bu topraklarda işçi olarak çalıştırıldı. Detay için Bkz: Menaf Turan, "SSCB'de Toprak Mülkiyeti", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 66, No. 3, 2011, s. 307.

Kruşçev'in,"Bakire Topraklar" projesini ortaya atması Kazak Türklerinin daha fazla ekonomik sömürge ile baş başa kalmasına neden oldu. Bu uygulamalar Kazak Türklerinin açlıkla karşı karşıya kalmasına neden oldu.

Sovyet yöneticileri Kazak Türklerinin durumunu olabildiğince gizlemeye çalışsa da Ahmet Zeki Velidi Togan 1924 yılında 700 bine yakın Kazak Türkünün açlıktan öldüğünü dünyaya duyurdu.⁴⁷ Günümüz Kazak idarecilerinin açıklamalarına göre ise ölenlerin sayısı 2 milyondan fazladır. Bu durum Kazakistan'da 1926 ve 1939 yıllarında yapılan nüfus sayımlarında daha net bir şekilde görülmektedir. 1926 yılında yapılan nüfus sayımında Kazak Türklerinin sayısı 3.627.612 iken 1939 nüfus sayımında bu rakam 2.83300 dir.⁴⁸

Sovyet Rejiminin, Kazak Türklerinin tarihsel yaşamlarına uygun olmayan sosyalist ekonomik düzeni empoze etmeleri, Kazak Türklerinin Sovyet rejimine karşı direnç göstermesine neden oldu. Önceleri Çar yönetimine karşı komünist yönetime ılımlı yaklaşan Alaş- Orda Partisi yöneticilerinden Ahmet Baytursun; "Bizimde bir cumhuriyetimiz var ancak içeriği bize ait değil bizim kanunlarımıza göre yönetilmiyor. Onun sahibi biz değiliz."⁴⁹ diyerek yapılanları tenkit etti. Kazak Türkü komünistlerinden Minbayal da,"Yedi yıldan beri ezilmeye sabrediyoruz. Halkımızın dertlerine biz çare oluruz. Ülkemizin yönetimini bizlere devrediniz."⁵⁰ diyerek en sert tepkiyi gösterdi. Sovyet komünistleri ise bu tür eleştirilerde bulunanları "Burjuva Milliyetçiliği" ile suçladı⁵¹ ve kendileri için tehlike oluşturan bu vatansever aydınları çeşitli ithamlarla idam etti.

Kazak Türklerinin çilesi II. Dünya savaşı döneminde de devam etti. Savaş sırasında Sovyet maden yatakları, Almanların işgali altında kalınca Stalin yönetimi Kazakistan madenlerine yöneldi. Yarım milyona yakın Kazak Türkünü Sovyet ordusunda silahlaltına alan Sovyet yönetimi, iş gücü ihtiyacını karşılamak içinde 10-

⁴⁷ Ahmet Zeki Velidi Toğan, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942, s. 381.

⁴⁸ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.123.

⁴⁹ Emin Özdemir, "Ahmet Baytursunov'un Hayatı Ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri", *Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, S. 22, s. 43.

⁵⁰ Lazzat Auyessova "Kazakistan'da Sovyet Siyaseti", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.51.

⁵¹ Abdulvahap. Kara, "Stalin Döneminde Kazakistan'da Kolektifleştirme ve Açlık Stalin ve Türk Dünyası", İstanbul, 2007, s. 183.

15 yaşlarındaki küçük çocuklar ile kadınları da çalışma sahalarına sürdü. Sovyet yönetimi, Kazakistan bozkırları savaş alanından uzak olduğu içinde askeri amaçlı fabrikaları da Kazak Türklerinin topraklarında kurdu. Ayrıca SSCB'nin Çin Halk Cumhuriyeti ile rekabeti artması üzerine Çin sınırına yakın olan Kazak Türklerinin topraklarını askeri yığınaklar haline getirdi. Böylece Kazak Türklerinin toprakları Sovyetlerin askeri üssü konumuna geldi. Sovyetlerin, uzay çalışmaları ve nükleer denemelerini de bu bölgelerde yapması Kazak Türklerinin hayatlarını bir kez daha tehlikeye atmasına neden oldu.

Sovyet rejimi, kültürel alanda ise Rus Çarlığı'nın Kazak Türklerini asimile etmek için XIX. Asrın sonlarına doğru Nikolay İlminsky rehberliğinde faaliyete geçirdiği, Rus Kazak okullarında Kazak Türklerinin çocuklarına ana dilleri yerine Rusça, İslamiyet yerine de Hristiyanlığı öğreterek Ruslaştırma politikası yerine aynı metotla "Sovyetleştirme" çerçevesinde devam etti. Kazak Türklerinin ibadet etmelerini yasaklayarak İslamiyet'i "gericiliğin sembolü insanları ilerletmeden alıkoyan uyuşturucu" olarak tanımladı.⁵² Sovyetler bu alandaki karalama kampanyalarının derecesini her geçen gün artırarak İslamiyet yerine Kazak Türklerine ateistlik propagandası yaptılar. Komünist Partisine üye olan Kazak Türkleri, ülkelerinin Sovyet yönetimi tarafından ekonomik, askeri ve kültürel olarak nasıl sömürüldüğünü bizzat gördükleri için haklarını yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Özellikle Olcas Süleyman ve Askar Kunay gibi vatansever aydınlar ekonomik sömürden önce Kazak Türklerinin milli kimliklerinin ve kültürel değerlerinin korunması için çalışmalar başlattılar.

Mihail Gorbaçov, milli davaya bağlı çağdaş Kazak aydınlarının yetişmesi için mücadele veren Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Kazak asıllı Din Muhammed Kunaev'in yerine bir Rus olan Gennadi Kolbin'i getirdi. Kazak Türkleri bu atamaya tepki göstererek SSCB'nin dağılmasının başlangıcı olan 1986 Alma Ata olaylarını başlattılar. Alma Atadaki toplumsal kalkışma, Sovyetler Birliği'ndeki milliyetler sorununun çözülemediğini gösterdi. Sami Kohen bu atamayı; "Şimdiye kadar SSCB'de partinin bölgesel liderinin değiştirilmesine bu

⁵²Abdulvahap Kara, *Kazakistan'daki 1986 Almatı Olaylarının İçyüzü ve Etkileri*, Mimar Sinan Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997, s. 25.

şekilde karşı çıkılması görülmüş şey değil. Alma Ata'da sokağa dökülen gençler her halde Kunaev'i çok tuttuklarından değil fakat bir Kazak'ın yerine bir Rus'un getirilmesinden rahatsız oldukları için böyle bir direnişe geçtiler. Yani, protesto aslında etnik bir faktörden yani Kazakların milliyetçilik duygusundan kaynaklanıyor⁵³ şeklinde değerlendirdi. Akademik kimliği yanında dış politika konusunda yorumlarıyla dikkat çeken tarihçi Fahir Armaoğlu ise: "Hadise o derece mühim ve ciddi bir mahiyet almıştır ki, hükümet bu ayaklanmayı kamuoyundan saklamaya cesaret edememiş ve Tass Ajansı bu ayaklanmayı duyurmak zorunda kalmıştır. Hadisenin bir milli karakteri olduğu şüphesizdir"⁵⁴ diyerek Alma Ata Kazak olaylarının milli tarafını ön plana çıkardı.

1.2.3. Kazakistan Cumhuriyetinin Kurulması (16 Aralık 1991)

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlı Özerk Türk cumhuriyetleri'nin bağımsızlık yolunda atıkları en önemli adımlardan biri de, 21–22 Haziran 1990'da Kazakistan'ın başkenti Alma Ata'da I. Türk Halkları Kongresinde bir araya gelerek ilk defa Türk Topluluğu'nu kurmalarıdır. İlk başlarda ekonomik amaçlarla oluşturulan topluluk zamanla siyasi bir amaca verildi. Nitekim 1991'de II. Türk Halkları Kongresi'ne, katılan SSCB'deki Türkçe konuşan Türk halklarının temsilcileri; kongrede, Türkçe konusunu ele aldılar. Türk halklarının kendi kültürlerini canlandırmak için Türkçe kullanımının, yaygınlaştırılması ve ortak bir alfabenin benimsenmesinin gerekliliğini belirttiler. Ayrıca, Türkiye'nin kullandığı alfabeyi en kısa sürede kullanmaya başlanması kararı bu kongrede alındı.

Kongreler Kazak Türklerinin bağımsızlığına zemin hazırladı. Sovyetler Birliğinin resmen dağılması ile de bağımsızlık ümitlerini hiçbir zaman kaybetmeyen Kazak Türkleri, Nursultan Nazarbaye ile amaçlarına ulaştılar. 22 Haziran 1989'da Kazakistan Komünist Partisinin başkanlığına getirilen Nazarbayev, Gorbaçev'un yeniden yapılandırma siyasetini destekledi. Nazarbayev, Kazakistan'ın Moskova'dan değil Alma Ata'dan yönetilmesini ve Cumhuriyetler arasındaki ekonomik alışverişlerin daha adaletli olması gerektiğini savundu. Cumhuriyetlerin milli

⁵³ Sami Kohen, "Rusya'da Ne Oluyor", *Milliyet*, 20 Aralık 1986.

⁵⁴ Fahir Armaoğlu, "Kazakistan Ayaklanması", *Tercüman*, 20 Aralık 1986.

kaynakları olan zenginliklerinin dünya piyasalarında iyi pazarlanması gerektiğini belirtmesi ile cumhuriyetlerin desteğini aldı. Kazakistan'da ekonomik faaliyetlerini güçlendirmek için de ülke madenlerinin ve petrolünün Kazak Hükümetinin denetimine girmesini sağladı. Ekonomik bağımsızlık alanında önemli bir adım attıktan sonra siyasi bağımsızlığı da gerçekleştirmek için harekete geçti. İç politikada 1989'da Kazakistan'da resmi dilin Kazak Türkçesi olduğunu ilan ederek, Kazak Türklerinin milli heyecanını harekete geçirdi. Dış politikada da Kazakistan'ın demokratik yönetime ve serbest pazar ekonomisine geçişini sağlamak için dış gezilere çıktı. A.B.D, Kanada, Güney Kore, İngiltere, Türkiye gibi ülkelere seyahatler düzenleyerek işadamlarının Kazakistan'da yatırım yapması için gayret sarf etti.

Kazakistan 26 Mart 1990'da parlamentosunun yeni üyelerini seçti. Nazarbayev, de 24 Nisan 1990'da milletvekilleri tarafından ilk Kazakistan Cumhurbaşkanı seçildi. Halkının desteğini yanına alan Nazarbayev'in ilk icraatı Kazak Türklerinin hayatını tehdit eden Sovyet Nükleer Deneme bölgesi olan Semipalatinsk üssünü kapatmak oldu. Böylece Moğol boylarının baskınlarına karşı istenen ancak daha sonra Rus işgal ve sömürüsüne dönüşen Kazak Türklerinin topraklarındaki en önemli Rus hegemonyası sona erdi. Bu durum Kazakistan halkında milli bir heyecan oluşturdu.

Kazak Türklerinin bağımsızlık yolunda ilerlemeleri, Sovyet Komünist Partisini, Kızıl Orduyu ve K.G.B yetkililerini rahatsız etti. Sovyet döneminin bu üç güçlü kurumu, Sovyetlerin dağılmasını engellemek için darbe teşebbüsünde bulundu. Ancak darbenin başarısızlığa uğratılması üzerine Sovyetler Birliğindeki komünist partiler kapatıldı. Böylece Kazak Türklerinin bağımsızlık yolundaki en önemli engel ortadan kalktı. Nursultan Nazarbayev, 1 Aralık 1991 günü yapılan seçimle beş seneliğine yeniden Cumhurbaşkanı seçildi. Kazak parlamentosu ve halkın desteği ile hareket eden Nazarbayev,10 Aralık 1991'de devletin isminden“Sovyet Sosyalist“kelimesini çıkardı. Nihayetinde de 16 Aralık 1991 tarihinde de tam bağımsızlıklarını ilan etti. Nursultan Nazarbayev, Kazakistan Cumhuriyetini, Kazak Hanları ile Altın Orda Devletlerinin mirasçısı ve Türk devlet geleneğinin devamı olarak görmekte idi.

Bu nedenle Nazarbayev, eski Türk Hanları gibi makamına beyaz keçe üzerinden yürüyerek çıktı.⁵⁵

1.2.4. Coğrafi Konumu ve Ekonomik Durumu

Coğrafi konum olarak; doğuda, Çin Halk Cumhuriyeti; güneyde, Kırgızistan, Özbekistan; batıda, Hazar denizi ve Türkmenistan; kuzeyde Rusya ile komşu olan Kazakistan; Asya ile Avrupa arasında, önemli bir geçiş konumundadır. Yüzölçümü bakımından 2.717.300 km² alanı ile BDT ülkeleri içinde Rusya Federasyonu'ndan sonra ikinci sıradadır.

Kazakistan'ın yeryüzü şekillerinin büyük bir kısmı ova ve dalgalı platolardan oluşmaktadır. Ülkenin güneydoğu kesimine Tien San (Tianjin) dağları, doğu kesimine de Altay ve Tanrı dağlarının uçları bulunmaktadır. Kazakistan'da irili-ufaklı yedi binden fazla dere ve nehir mevcuttur.⁵⁶ Kazakistan'da bariz bir karasal iklim hüküm sürer.

Kazakistan Yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. ABD Enerji Bilgi İdaresi'nin verilerine göre; Kazakistan 5,3 milyar ton petrol rezerv miktarıyla dünyada 9. sırada bulunmaktadır. Hazar Denizi enerji kaynakları da buna eklenirse bu rakam 10 milyar ton olmaktadır. Doğalgaz rezervleri açısından da oldukça zengin olan Kazakistan, bu alanda dünyada 12. sırada yer almaktadır. Kazak hükümetinin temel amacı, petrol gelirlerini kullanarak ekonominin enerji dışındaki sektörlerini kalkındırmak, bu sayede ekonomide çeşitlilik sağlamaktır. Petrol ve doğalgazdan sonra Madencilik ve metalürji Kazakistan'ın gelişen diğer bir sanayi koludur. Ayrıca, Altın, demir, kömür, uranyum, bakır, mangan, krom, çinko, Kazakistan'da bol miktarda çıkarılan madenlerdendir.⁵⁷

Kazakistan topraklarının yaklaşık 1/5'i tarım arazisidir. Ülkede başta buğday olmak üzere arpa, tütün, seker pancarı ve pirinç yetiştirilmektedir. Kazakistan, tahıl üretiminde BDT ülkeleri içerisinde Rusya ve Ukrayna'dan sonra

⁵⁵ Mehmet Saray, *Kazak Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık, İstanbul, 1993, s.118

⁵⁶ Saray, a.g.e., s.122.

⁵⁷ Mehmet Alagöz, "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Performansının Ölçümü: 1992-2008", TİKA, Avrasya Etüdüleri, 38/2011-1, s. 49.

3. sıradadır. Ülkede çayır ve mera alanlarının çokluğu dolayısıyla küçükbaş hayvancılığı yaygındır.

Kazakistan'ın en çok ithalat ve ihracat yaptığı ülkeler Çin, Almanya ve Rusya'dır. İhraç ürünleri arasında petrol ve petrol ürünleri, makineler, metaller, buğday, kömür, yün ve et yer alırken, ithal ürünleri ise makine ve taşımacılık donanımları, gıda ve yüksek teknolojiye sahip sanayi ürünleridir. Ülkede çalışanları % 60'ı hizmet sektöründe, % 24'ü tarım, balıkçılık ve ormancılık işleriyle uğraşmaktadır. Sanayi sektöründe çalışanların payı ise % 16'dır.⁵⁸

Kazakistan, 1993 yılında ulusal para birimi "Tenge" nin tedavüle girmesiyle bağımsız bir ekonomi politikası takip etmeye başladı.⁵⁹ Bu politika 1996'dan itibaren sonuç verdi ve Kazakistan 1995-1997 yılları arasında uyguladığı reformlarla ekonomik yapısını sağlam bir zemine oturttu. Ekonomik bakımdan hızlı bir gelişim gösteren Kazakistan'ın gelişmekte olan ülkeler arasında haklı bir üstünlüğe doğru yöneldiğini söylemek mümkündür.

1.2.5. Demografik ve Kültürel Özellikleri

Rus Çarlığı'nın, XV. yy dan itibaren Kazakistan'ı işgal etmeye başlanması ile birlikte, Kazakistan'ın etnik yapısı değişmeye başladı. Ruslar, Kazakistan bölgesine Kossak adı verilen Rus göçmenleri yerleştirdi. Ayrıca 1. Dünya Savaşı sürecinde başlayan ve 1960'lı yıllara kadar devam eden Rus politikaları nedeniyle ülkede Kazak Türklerinin nüfusu azaldı. 1926'da 3.628.000'i Kazakistan'da olmak üzere tüm Sovyetler Birliğinde 3.968.000 Kazak Türkü nüfusu görülürken bu sayının, 1939 sayımında 3.099.000'e indiği görülmektedir. Yani iki sayım dönemi arasında 869 bin Kazak Türkü nüfusunun azaldığı görülmektedir.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ülkenin demografik yapısında değişiklikler oldu. Kazakistan'ın bağımsızlığını elde etmesi ile birlikte ülkede yaşayan Rus, Alman ve Yahudilerin büyük çoğunluğu ülkeden göç ederken yaklaşık 280 bin Kazak ise ülkesine geri döndü. 1989 yılında yapılan nüfus sayımına

⁵⁸http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kazakistan_UlkeRaporu. (Erişim : 10.07.2017)

⁵⁹ Mehmet Alagöz, "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Performansının Ölçümü: 1992-2008", TİKA, Avrasya Etütleri 38/2011-1, s. 75.

göre Kazakistan Cumhuriyetinin nüfusu 18.5 milyondur. 18.5 milyon nüfusun; 8,3 milyonu Kazak Türkü, 6,4 milyonu Rus, 1 milyonu Ukraynalı, 2,3 milyonu başta Alman olmak üzere Polonya, Azeri, Yahudi, Tatar, Uygur gibi çeşitli milletlere aittir.⁶⁰ Kazakistan, nüfus bakımından ise Sovyetler Birliğinden ayrılan ülkeler içerisinde Rusya, Ukrayna ve Özbekistan'dan sonra dördüncü sırada bulunmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyetinin resmi dili, 1997'de Nazarbayev'in kabul ettiği "Kazakistan Devleti'nin Dili Hakkında Kanun"⁶¹ ile Türk dillerinden Kıpçak grubuna bağlı Kazakçadır. Günlük hayatta halkın %64 oranı Kazakça konuşmaktadır. Tarihsel süreçte ülkede çok fazla etnik grup yaşadığı için Kazakistan Cumhuriyeti dil birliğini sağlayamadı. Kazakçadan sonra konuşulan ikinci dil ise resmi yazışmalar ve ekonomik hayatta büyük oranda kullanılmakta olan Rusçadır.⁶²

1.3. Türkmenistan Cumhuriyeti

1.3.1. Tarihi

Türkmenler, tarihe yön veren Oğuz boylarına dayanır. Faruk Sümer, Oğuz ve Türkmen kelimesinin aynı anlama geldiğini belirtmek için bu konu ilgili yazdığı eserini "Oğuzlar(Türkmenler)" adıyla yayımladı.⁶³ Coğrafi olarak Türkmenistan'ın tarihi günümüzden altı bin yıl öncesine dayanırken millet olarak ise Türkmenlerin tarihi X. yy dayanmaktadır. Bu nedenle Coğrafi olarak Türkmenistan'ın tarihi ile millet olarak Türkmenlerin tarihi birbirine karıştırılmamalıdır.

Oğuz Türkçesini kullanan Türkmenlerin tarih sahnesine çıkışları da X.yy dayanır. Bu dönemde merkezi otoriteden mahrum olan Oğuz boyları birbirlerine karşı üstünlük mücadelesine giriştiler. Mücadeleyi kaybeden Oğuz boyu başka bir Oğuz boyunun egemenliği altına girmektense vatanlarından göç etmeyi tercih etti. Oğuzların Kınık boyuna mensup olanlar Selçuk Bey'in, etrafında toplandılar ve İslamiyet'i kabul eden Türk boylarının yerleştiği Cend şehrine geldiler. Selçuk Bey,

⁶⁰ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*,3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 83.

⁶¹ Nazarbayev, *Kazakistan 2050 Stratejisi. Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti*, Ankara, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 2013, s. 68.

⁶² <http://www.okan.edu.tr/sayfa/333/Kazakistan.html>, (Erişim:29.06.2018)

⁶³ Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 6. Baskı, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s.78.

İslamiyet’i kabul eden Türk boylarının kültür ve medeniyet alanında ilerlemeleri üzerine kendisi de himayesindekilerle birlikte X.yy İslamiyet’i kabul etti. Türkmen adı X.yy’dan sonra İslamiyet’in Oğuz boyları arasında yayılmaya başlaması ile birlikte İslamiyet’i kabul etmeyen Oğuzların, İslamiyet’i kabul eden Oğuz boylarına “İman eden” anlamına gelen “Türk- İman” sözcüğünün zamanla “Türkmen” şekline dönüşmesi ile ortaya çıktı.⁶⁴ Bu olaydan sonra Müslüman olan Oğuzlara “ İman eden Türk” anlamına gelen Türkmen denildi. Günümüzde ise Türkmen kelimesi Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Irak, Suriye ve Türkiye’de yaşayan bazı Türk boyları için kullanılmaktadır.

1.3.2. Rusların Türkmen Topraklarını İşgal Etmesi

Altınordu Devletinin yıkılmasıyla güçlenen Moskova Knezliği,1552’de Kazan ve Astrahan Hanlıklarının topraklarını işgal etti. Rus Çarı I. Petro da Türkmenistan topraklarını ve Hindistan ile Çin’den gelen ticaret yollarını ele geçirmek için harekete geçti. Ruslar Kafkaslar sorununu İran’la yaptıkları Türkmençay antlaşması ve Şeyh Şamili ortadan kaldırarak hallettikten sonra medeniyetin beşiği olan Türkmenistan’ı sözde medeniyet getirmek bahanesi ile işgale başladı. Rusların Türkmen topraklarını ilk işgali 1854’da Novo Petrovski kalesini inşa etmeleri ile başladı.⁶⁵ Doğuda Taşkent, Buhara ve Hokand Hanlıklarını etkisiz hale getiren Rus Çarlığı, Hive Hanlığı ve Türkmen topraklarına karşı işgallerini hızlandırdı.

Rus Çarlığı, Ahal Vahası ile Aşgabat bölgesinde yaşayan Teke Türkmenleri üzerinde baskı kuramadılar. Rus Çarlık orduları, Göktepe’de yapılan savaşta ilk kez Türkistan Türkmenler karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Ancak Ruslar birinci Göktepe savaşının intikamını almak için ikinci kez Türkistan’ın en zorlu en çetin Kalesi olan Göktepe’ye yeniden saldırdılar. Türkmenler kahramanca mücadele etseler de teknolojik üstünlüklerini kullanan Rus Ordusu Göktepe’de büyük bir katliam yaptı. Göktepe savaşı ile Türkistan topraklarını kontrolleri altına alan Ruslar bölgede sıkı bir denetim kurdular. Türkmenlerin, verimli topraklarını ellerinden

⁶⁴ Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri (1991-2014)*, I. Baskı, Aybil Yayınevi, Konya, 2014, ss. 7-10.

⁶⁵ İsmail Öğretir, “Langston Hughes: Amerikalı Zenci Bir Yazarın Gözüyle Sovyet Rusya ve Orta Asya”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum,2016, s.289.

olarak Türkmenleri ağır vergilere bağladılar. Her türlü baskı ve sömürüye rağmen Türkmenler ise Göktepe muharebelerini Türkmenistan'ın bağımsızlığının bir sembolü olarak değerlendirdiler. Günümüzde Türkmenistan Cumhuriyeti Göktepe Savaşının yıl dönümü olan 12 Ocak“Hatıra Günü”⁶⁶ olarak kabul edildi.

Rus Çarlık yönetimi, Türkmenistan topraklarını askeri güç kullanarak kontrol altına aldıktan sonra Türkmenleri hususi bir kanunla yönetmeye başladı. Türkmenlerin gücünü tamamen yok etmek için Türkmenleri ağır vergilere tabii tuttu. Rus işgal kuvvetlerinde gözlemci olarak bulunan Alman subayı H. Stumm ve Amerikalı gezgin Mac Gahan Rusların Türkmenlerden istedikleri savaş tazminatının 1870'de Fransa'yı mağlup eden Almanya'nın Fransa'dan istediği savaş tazminatından daha fazla olduğunu belirtmektedirler.⁶⁷ Rus işgal güçleri, Türkmenlerin en verimli topraklarını Rus tekstil sanayisinin ihtiyacını karşılamak için pamuk ekimine tahsis etti. Slav asıllı olanları Türkmenistan ülke yönetiminde üst düzey mevkilere getirdiler. Nitekim 1905'te Ruslar Japonlara mağlup olunca ülkede yönetim bozukluklarını araştırmak için harekete geçen Rus yetkililer bu araştırmalarda en çok yolsuzluk ve suiistimallerin Türkmenistan'da olduğunu bizzat raporlarında belirttiler.

1.3.3. Sovyetler Birliği Döneminde Türkmenistan

Bolşevik İhtilalinden sonra Türkmenistan Genel Valiliği yerine Merkez Komünist Partisinin kontrolünde Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyetine bağlı, Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Türkmenler Cüneyd Han ve Oraz Serdar'ın liderliğinde yaptıkları bağımsızlık mücadelesini kaybedince istemeyerek de olsa Türkmenistan Komünist Partisinin yönetimi altına girdiler. Türkmenler, Türkmenistan Komünist Partisi karar organlarında etkili olarak Türkmenlerin menfaatlerini korumaya çalıştılar. Ancak Merkez Sovyet Komünist Partisi, Türkmenistan topraklarına yerleştirilmiş olan Rus göçmenler sayesinde Türkmenistan Komünist Partisinin karar alma mekanizmasını ele geçirdi. Böylece

⁶⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=jrmKU7FVFIM> (Erişim.09.23.2018)

⁶⁷ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 390.

Türkmenistan Komünist Partisine, Türkmenler lehine hiçbir milli, kültürel ve ekonomik kararlar aldırmadılar ve Türkmenleri direk Moskova'nın emrine girecek karar aldirdılar.

Türkmenler bu uygulamalara şiddetle karşı çıktılar ve düzenledikleri Kongrelerle Müslümanlar ile Türkleri bir bayrak altında birleştirip haklarını korumaya karar verdiler. Bu faaliyetlerden tedirgin olan Komünist rejim, Türkmenler arasındaki boy çekişmelerini yeniden alevlendirdi. Sovyet yöneticileri Türkler arasındaki kabile ihtilaflarından yararlanarak “Siz ayrı milletlersiniz. Birbirinizle geçinmiyorsunuz ayrı yönetimler altında toplanmalısınız⁶⁸” telkinleri ile her Türk boyuna Merkez Komünist Partisine ayrı ayrı yönetimler kurmak istedikleri ile ilgili kararlar aldirdı. Rus Komünist Partisi, Merkez Komitesi Politbürosu da sözde yerel komünist partilerin isteklerini kabul ederek, 12 Haziran 1924'te ayrı ayrı cumhuriyetlerin kurulacağını bildirdi. Merkezi toprak komitesi cumhuriyetlerin sınırlarını tespit ettikten sonra 27 Ekim 1924'te Türkistan'da Sovyetlere bağlı Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerini kurdu. Daha sonra Sovyet yöneticileri bu cumhuriyetleri Özbek ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri şeklinde ikiye ayırdı. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin sınırları da şu şekilde tespit edildi. Hazar kıyılarından Merv kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhara Cumhuriyetinin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilayetleri, Harezmi Cumhuriyetinin Türkmen bölgeleri olan Taşuz, İlyali, Parsu, Kunya Urgenç, Mangıt, Ambar- Mamak Sadar, Dargan- Ata ve Hocaeli'nin bir kısmını içine almaktaydı.⁶⁹

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan sonra Moskova yönetimi Türkmenistan'da sovyetleştirme politikalarına hız verdi. 13 Haziran 1925'te Türkmenistan Komünist Partisini kurdu. Sovyet Komünist Partisi, bağımsızlık yanlılarına iyi davranan Türkmenistan Komünist partisi yöneticilerini milliyetçikle suçlandılar ve görevlerinden uzaklaştırarak yurtsever aydınlarla birlikte 1937-38 yıllarında ülkelerinden sürgün ettiler.

⁶⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleler Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s.164.

⁶⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 415.

Merkez Sovyet Komünist Partisi, Türkmenistan Komünist Partisi içinde Kolhozlaşma faaliyetlerine direnen Türkmenistan Komünist Partisi birinci Sekreteri Suhan Babayev ve Merkez Komitesi Kültür ve İdeoloji Bölüm Başkanı, Nurcemal Burdiyeva gibi Türkistan vatanseverleri “Burjuva Milliyetçiliği “yapmakla itham etti. Ancak Sovyet Komünist Partisi Türkmenistan’da istedikleri sonucu almayınca 1960 ve 1970’lerde Türkmenistan Komünist Partisinin başına Moskova’ya sadık Türkmenistan’ı Moskova adına yönetecek yerli işbirlikçi adamlarını getirdiler. Bu idarecilerden Moskova’ya kulluk edenlerden biri de Muhammed Nazar Gapurov idi. Bu mankurt zihniyetli Türkmenistan Komünist Partisi Başkanı Türkmenistan’da kendi benliğini korumaya çalışanlara büyük baskı ve şiddet uyguladı.

Sovyet Komünist Partisi Türkmenistan’da sadece siyasi ve ekonomik alanda baskı yapmakla kalmadı, kültürel, dini hatta ailevi alanlarda da baskı yaptı. Nitekim Türkmenistan’da 1917 yılına kadar 500 camii bulunurken SSCB döneminde camiler kapatıldı.⁷⁰ Sünnet olma ve İslami usullerde cenaze merasimleri yasaklandı. Türkmenistan’da Sovyet şovenizmi aile hayatına da yansdı. Rus, Ukrayna gibi Türkmen olmayanlarla evlenenlere, Türkmenistan Komünist Partisinde veya Türkmenistan SSC bürokrasinde kolayca görev verilmekte hatta bunlara lojman sırasında bile öncelik tanınmaktaydı.

1.3.4. Türkmenistan Cumhuriyetinin Kurulması (1991)

Yüzyıllardır Rus Çalığı ve Sovyet baskı rejimleri ile yönetilen Türkmenistan halkı M. Gorbaçev’in başlattığı açıklık ve yeniden yapılanma politikaları ile ilk kez dertlerini dile getirmeye başladı. Türkmenistanlı aydınlar, Moskova yönetiminin özellikle Türkmenistan’ın yetiştirdiği pamuk ve çıkardığı doğalgazı düşük fiyatlarla merkezi hükümet tarafından alındığını belirttiler ve Sovyetler tarafından sömürüldüklerini gündeme getirdiler. Türkmenistan’ın aydınları Merkezi Sovyet yönetimini şu konularda tenkit etmekte idiler:

1. Ülkelerine yeterince yatırım yapılmadığını,
2. İşsizlik oranlarının çok yüksek olduğunu,

⁷⁰Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri (1991-2014)*, I. Baskı, Aybil Yayınevi, Konya, 2014, s.56.

3. Çevre kirliliği nedeniyle sakat ve ölüm oranlarının yüksek olduğunu,(%25 ile%50 arası)

4. Dil, din ve tarihlerinin Ruslar tarafından tahrip edildiğini

Sovyet Komünist Partisi, 1987’de Türkmenistan Komünist Partisinin başkanlığına elektrik mühendisi olan Saparmurat Atayeviç Niyazov getirdi. Niyazov, Sovyet yönetiminin, Türkmenistan’da boyların birbirine karşı tutumunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak, Türkmen halkını “böl,” “yönet” politikası doğrultusunda “sen Tekesin, sen Yomutsun, sen Salursun”, diyerek birleşmelerini engelleme politikalarını çok iyi bilmekteydi. Sovyetlerin bu tehlikeli oyununu gören Saparmurat Niyazov, Türkmen ileri gelenlerini bir araya getirip; “Aramızdaki boy ve klan tartışmalarını yok etmezsek ülkemizde düzeni tesis edemeyiz ve hep birlikte yok oluruz”⁷¹ diyerek birlik ve beraberliği sağlayacak önemli bir adım attı. Niyazov ’un ikinci çıkışı Türk dili üzerine oldu. Türkmenlerin Rusçanın tesiri ile anadillerine yabancılaştıklarını belirtti. Bu nedenle Rusçanın yanında Türkmen dilini de ikinci bir resmi dil ilan etti.

Saparmurat Niyazov, Sovyetler birliğinin dağılma aşamasını da dikkatle takip etti. Bu süreçte dengeli bir siyaset izleyerek ülkesini herhangi bir angajmana girmekten uzak tuttu. Sovyetlerin dağılmasına tahammül edemeyen Kızıl Ordu ile KGB Sovyetlerin parçalanmasını durdurmak için giriştikleri darbenin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Sovyetlere bağlı cumhuriyetler bağımsızlıklarını ilan etti. Niyazov ise dünya kamuoyu önünde demokratik bir saygınlık kazanmak ve Rusya’ya karşı demokratik rejimlerin desteğini almak amacıyla, bağımsızlık için halkoylamasına başvurdu. Halkın %93’ünün bağımsızlık kararını desteklemesi üzerine Türkmenistan Parlamentosu halk oylaması kararını 27 Ekim 1991 kabul ederek Türkmenistan’ın bağımsızlığının ilan etti. Niyazov, Türkmenistan’ı dünyaya tanıtmak için sık sık yurt dışı gezilerine çıktı ve Türkmenistan gazı ve pamuğunu pazarlamak için ikili antlaşmalar yaptı.

⁷¹Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*,3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, ss. 375-376.

1.3.5. Coğrafi Konumu ve Ekonomik Durumu

Türkmenistan Cumhuriyeti, coğrafi konumu ve zengin doğal kaynakları bağlamında bölgedeki jeopolitik dengeler açısından önemli bir yere sahiptir. Kuzeyde Kazakistan, doğuda Özbekistan, güneyde İran ve Afganistan, batı da ise Hazar Denizi ile sınır olan Türkmenistan Cumhuriyeti 488.100 km² bir alana sahiptir. Türkmenistan topraklarının %80'ini Karakurum Çölü kaplar. Geriye kalan %20'sinin %3 ekilebilir alanlar, %63'ünü çayır ve otlaklar,%8'ini ormanlar, %26'sını ise diğerleri kaplar⁷². Türkmenistan'da karasal bir iklim hâkim olup yazlar sıcak ve kurak kışlar ise soğuk geçmektedir. Mevsim dönümlerinde İran ve Afganistan istikametinden esen şiddetli kum fırtınası Türkmenistan'da hayatı olumsuz etkilemektedir.

Türkmenistan, yeraltı kaynakları bakımından çok zengin bir ekonomik potansiyele sahiptir. En önemli yer altı kaynağı doğalgaz ve petroldür. Ülkede amonyak, sodyum sülfat, krom, kurşun kükürt, potasyum, kaya tuzu, gibi madenler de çıkartılmaktadır.⁷³ Türkmenistan yatırımlarını özellikle doğalgaz ve petrol alanında yapmaktadır. Türkmenistan sahip olduğu enerji kaynaklarının dışarıya ihraç edilmesinde Rusya'ya bağımlıdır. Bu bağımlılığı azaltmak için Avrupa Kalkınma ve İmar Bankası ile bir takım projeler geliştirdi.

Bağımsızlığını elde etikten sonra serbest piyasa ekonomisine geçmek isteyen Türkmenistan orta ve büyük ölçekli kuruluşların özelleştirilmesini hızlandırdı. Türkmenistan bu nedenle yabancı yatırımcıları ülkeye çekmek için büyük çaba sarf etti. Bu bağlamda Devlet Başkanlığına bağlı Yabancı Yatırım Ajansı ve 1998'de Ajansa bağlı özelleştirme merkezi oluşturuldu ve Türkmenistan Manat'ı Türkmenistan Milli para birimi olarak kabul etti.⁷⁴

⁷²Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri (1991-2014)*,I. Baskı, Aybil Yayınevi, Konya, 2014, s,39.

⁷³ Erdoğdu Pekcan "Türkmenistan Özel Sayısı", TİKA, Avrasya dosyası, S. 87, Kasım 1992, s.4.

⁷⁴http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Turkmenistan_UlkeRaporu.pdf10.08.2009 s.52 (Erişim;12.03.2017)

1.3.6. Demografik ve Kültürel Özellikleri

1998 nüfus sayımı verilerine göre Türkmenistan Cumhuriyetinin nüfusu, 5.219.000'dir. Nüfusun %45'i kentlerde, % 55'i kırsal alanda yaşamaktadır. Ülkede % 94,7 oranında Türkmen, % 2 oranında Özbek, % 1,8 oranında Rus ve % 1,5 oranında Azeri, Ermeni, Kazak ve Tatar yaşamaktadır. Nüfusun, % 88'i Sünni Hanefi mensup iken; % 10'u Ortodoks, dinine mensuptur.⁷⁵

SSCB, Türkmenistan da Rus Çarlığı döneminde uygulanan asimilasyon politikalarını devam ettirdi. Özellikle Rusça eğitim, Türkmenistan'ın milli kültürünün yok olmasına neden oldu. SSCB, Türkmenistan'da sık sık alfabe değiştirerek Türkmenleri kültürel bir kaosun içine soktu. Türkmenistan'da, 1928'e kadar Arap alfabesi ile 1928- 1939'a yılları arasında Latin alfabesi, 1939-1993 yılları arasında Rus politikalarının sonucunda kabul edilen Kril alfabesi kullanıldı. Türkmenistan Cumhuriyeti Türkiye ve Avrupa devletleri ile daha iyi bir iletişim kurabilmek için 1993'da yeniden Latin alfabesi kabul etti.⁷⁶

Günümüzde Türkmenistan Cumhuriyeti eğitimde Rus etkisini kırmaya çalışmaktadır. Bu nedenle zorunlu öğretimin on yıldır. Türkmenistan Üniversitelerinde "Türkmen Dili", "Türkmen Tarihi" ve "Türkmen Edebiyatı" dersler zorunlu dersler arasındadır.⁷⁷

1.4. Kırgızistan Cumhuriyeti

1.4.1. Tarihi

Millet isimleri, farklı dönemlerde farklı ses değişikliklerine uğrayarak uzun tarihi süreçler sonrasında oluşmaktadır. Enik tanımlamalar, dilin kullanımına, etkileşimde bulunduğu dillerin yapısına ve etnik topluluğu isimlendiren başka milletlerin verdikleri isimlere göre de değişiklikler göstermektedir. Zaman zaman güçlü topluluklar güçsüz etnik guruplara kendi isimlerini empoze ettirdikleri de oldu.

⁷⁵ TDKA, "Türkmenistan Ülke Raporu", (Erişim; 20.03. 2017).

⁷⁶ Nadir Devlet, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunlar", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt I, S. 4, 1995, s.33.

⁷⁷ Mehmet Kara, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* S. 14, Güz, 2002, s.242.

“Kırgız” kelimesinin yapısının da zamanla değişikliğe uğradığı ve başka dillere geçerken ses yapısının değiştiği muhtemeldir. Kırgız adına ilk kez M. Ö.203- 201 tarihlerinde Çin yıllıklarında rastlandı.⁷⁸ Seyyah raporlarında da Kırgızlarla ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Bunlardan biri de Sema Tsyhan’ın yazmış olduğu “*Tarihi Tezkereler*” adlı eserinde Kırgızların M.Ö 99 yıllarında Hun bölgelerine yakın yerlerde yaşadıkları ile ilgilidir.⁷⁹ Çin yıllıkları ve seyyah raporlarından sonra “Kırgız” adı net bir şekilde Orhun ve Yenisey Kitabelerinde geçmektedir. M.S V- VI Yüzyıllarda Romanın Göktürklerle işbirliği yaptığı dönemlerde Grek- Roma- Latin kaynaklarında da Kırgız adına rastlanmaktadır.

Kırgız adının ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli halk hikâyeleri de mevcuttur. H. Karasayev, Kırgız isminin ortaya çıkışını Şey Mansur El-Hallac’a dayandırarak “kırk kız” ile bağlantılı olduğunu iddia etmektedir. Osman Ali Sıdikoğlu ise Kırgız terimini Oğuzların 24 boyundan birisine dayandırmaktadır. Kırgızların önem verdikleri Üsön Hacı’nın sözlü edebiyat derlemesi olan “*Kırgız Sancırası*”nda ise Kırgız kelimesinin Türklerde kutsal olan kırk rakamından geldiğini ve boy anlamına gelen “guz” kelimesinin de zamanla kırk kelimesi ile birleşerek Kırgız şeklini aldığını belirtmektedir. Kırgız adının etimolojisi üzerine çalışmalar yapan S. Attokurov ise Çin kaynaklarındaki şecerelere dayandırarak Kırgız adının, “Düşmanı kırıp geçiren” anlamlarına geldiğini belirtir. Kırgız tarihçi A. Baytur’da eserlerinde Kırgız adının “Kırk Oğuz, Kırk –uz “ kelimelerinin değişmesi ile günümüzdeki şeklini aldığını ve “Kırk Boy” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁸⁰

Kırgız Türkleri ilk devletlerini “Andronova Kültür”⁸¹ bölgesinde M.Ö III. yy “ Ki-Ku, Kie- Ku” adıyla kurdular.⁸² Bir müddet sonra Kırgızlar, bağımsızlıklarını kaybederek, önce Hun İmparatorluğunun daha sonrada I. Göktürk ve II. Göktürk devletlerinin egemenliği altında varlıklarını sürdürdüler. Kırgızlar, II. Göktürk Devletinin esareti altına girdikten sonra ise bağımsızlık mücadelesini terk edip,

⁷⁸ Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, 1. Baskı, Selenga Yayınları, İstanbul, 2006, s. 37.

⁷⁹ Kalkan, a.g.e., ,s.38.

⁸⁰ Tamara Kabilbekova, “Kırgız Halkının Ortaya Çıkışı”Bkz., (<http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3611-published>.(Erişim:23.11.2018)

⁸¹ Andronova Kültürü, Altay -Tanrı dağları, Güney Sibiry ve Hazar’ın kuzeydoğusuna kadar olan bölgede varlık gösteren bir Türk kültür merkezidir.

⁸² Rahmeti Arat, *İslam Ansiklopedisi*, Kırgızistan Maddesi, Cilt, 6, s. 737.

ticaretle meşgul oldular. II. Göktürk Devletinin yıkılış sürecinde ise Uygur devletine bağlandılar. Ancak Uygurlar, Kırgızlardan ağır vergiler almaya başlayınca Kırgızlarla Uygurlar arasında silahlı mücadeleler başladı. Bu mücadeleler sonrasında Kırgızlar, Uygurların Kuzey bölgelerini ele geçirerek 840'da ikinci kez bağımsız Kırgız devletini kurdular. Bartold, Kırgızların, Çinin nüfuzundan yararlanarak göçebeler arasında daha güçlü konuma gelmek siyasetini benimsediklerini bu nedenle 648'da Çin'e elçi gönderdiklerini ve bu elçinin, Çin imparatoru tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Kırgızların ünlü "Manas" destanında da elçilerin kabul edilmesi ile ilgili bilgiler verilmektedir.

Kırgızlar, Göktürk ve Uygur alfabelerini kullanarak kendi kitabelerini yazdırıp diktiler. Böylece kültürel alanda da milli kimliklerini devam ettirme politikasını benimsediler. Ancak Kırgız kitabeleri günümüzde Çin sınırları içinde bulunmaktadır. Çin hükümeti Kırgız Türklerine ait kitabe kalıntılarının gün güzüne çıkartılarak öğrenilmesini engellemektedir.

1.4.2. Rusların Kırgız Topraklarını İşgal Etmesi

Emir Timur'un 1405'te Otrar şehrinde ani ölümü ile Türkistan'da siyasi birlik sona erdi. Bu durumdan yararlanan Moğolların Kalmuk boyu, özellikle Kırgız Türklerinin bulunduğu bölgelere akınlar yaparak talan etti. Kalmuklar'la Kırgız Türklerinin bu mücadeleleri Kırgızların ünlü "Manas" Destanında da yer almaktadır.⁸³ Kırgız Türkleri bu saldırılara uzun süre karşı koyamadılar ve 18.yy'nin başlarında Tanrı Dağının Güney Batı bölgesine göç ettiler. Bir kısım Kırgız Türkleri ise 1700'da Hokand Hanlığının idaresi altına girerek Hokand Hanlığının bölgede güçlenmesini sağladılar. Ancak Türkistan'da Kalmuklar'ın ve Hokand Hanlığının güçlenmesini menfaatlerine uygun bulmayan Çin İmparatorluğu 1757'de Doğu Türkistan bölgesini işgal etti. Çin saldırılarına karşı koyamayan Kırgızların, Sarı-Bağış Boyu Bey'i, Rusya'nın coğrafi olarak da uzak olması nedeniyle kendilerine zarar vermeyeceğini düşünerek Rus Çarlığının esareti altına girmek için müracaat

⁸³ Ahmet Saçkesen, *Geçmişten Günümüze Kalmukların Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s. 26.

etti. Rus Çarlığının himayesine giren Kırgız beyleri Rus esaretini kabul etmek istemeyen Kırgız Manaplarını⁸⁴ da ortadan kaldırdılar.

Ruslar, Kazak ve Kırgız Türklerinin topraklarını işgal etmeye başlayınca yurtlarını kaybeden Kazak ve Kırgız Türkleri 1703'de Tanrı Dağlarının güneybatı bölgesine göç ederek burada kurulmuş olan Hokand hanlığına sığındılar. Göçler neticesinde Kırgız Türkleri, Hokan Hanlığında kısa sürede hem nüfusun hem de askeri gücün çoğunluğunu ele geçirdiler ve Hokand Hanlığında Kırgız idaresini kurdular. Kırgız Türklerinin Hokand Hanlığı yönetimi uzun sürmedi. Çünkü Rus Çarlığı, Hokand Hanlığı için stratejik önemi olan Sır Deryanın Aral'a döküldüğü Kazalinsk kalesini de işgal ederek Kırgız Türkleri için esaret dönemini başlattı. Ruslar, daha sonra Hokand'ın kapısı konumundaki Akmesid'i ele geçirdiler. Çernyayev komutasındaki Rus ordusu ise Çimkent'e saldırdı ancak bu taarruz Hokand Hanı Alim Kul tarafından başarı ile geri püskürtüldü.

Alim Kul, Rus taarruzu ile mücadele ederken rakibi olan Buhara emiri Muzafferdin ortamdan yararlanarak Hokant'a saldırdı. Bu saldırılar neticesinde iyice zayıflayan Hokant Hanlığı Çimkent'i Ruslara terk etmek mecburiyetinde kaldı. Hokand devletinin, Rus işgallerine karşı Osmanlı Devleti ve İngiltere'den de bir türlü yardım alamaması üzerine Hokant Devletine, Rus Çarlığı tarafından son verildi. Ruslar, Türkistan hanlıklarının istilasını için diplomatik ve askeri hazırlıklarını birlikte yürüttüler. Hukuksuz işgallerini, dünya milletlerine hiçbir sosyal organizasyonu olmayan yarı vahşi ve göçebe toplulukların Rus sınırlarını ihlal etmesi olarak açıkladılar.

1.4.3. Rus İşgaline Karşı Kırgızların Direnişi

Rus Çarlığı, işgal ettiği Türk Hanlıklarının topraklarını Türkistan genel valiliği adı altında birleştirerek tek bir merkezden yönetmeye başladı. Türkistan genel valiliği bölgesi içinde, Sır Derya Fergana (Hokand), Semerkant ve Hazar kıyıları bulunmakta idi. Alkol ve lüks hayata alışmış olan Rus subayları Türkistan

⁸⁴ Manap; Kırgız toplumunun zengin ve asilzade tabakasına mensup manasına gelen toplumsal sınıf, SSCB döneminde Manapların hepsi ayırt edilmeksizin halkı ezen sınıf olarak gösterilmiş ve yasaklı konuların listesine dâhil edilmiştir. Bkz: Tamara Ölçekçi, *Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Rollerini*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

illerinde de hayat tarzlarını devam ettirmek için halktan rüşvet almaya başladılar. Aynı zamanda Türkistan Türk boylarının tasvip etmeyeceği bir takım ahlak dışı davranışlar sergilediler. Rusların kötü yönetimine ilk başkaldırı Kırgız ve Kıpçak Türklerinin yoğunlukta olduğu Hokand Hanlığında oldu. Bunun üzerine Rus Çarlık yönetimi, Türkistan genel valisi Genaral Kaufman'ın yetkilerini Kırgız Türklerini de içine alacak şekilde genişletti. General Kaufman, Nasreddin Hanında desteğini alarak, Kırgız Türkleri üzerindeki baskı ve zulümlerini artırdı ve 1875'da Hokand Hanı Nasreddin'e çok ağır şartları ihtiva eden bir antlaşma dikte ettirdi. Antlaşmanın da tatbik süresini beklemeden Hokand'a askeri birlikler sevk ederek işgal hareketine hız verdi. Kırgız Türkleri, Rusların dostu olanı han olarak kabul edemeyiz. diyerek Nasreddin Hana karşı isyan başlattılar. Kırgızlar, Polat Hanın önderliğinde Ruslara karşı da direniş başlattılarsa da bu direniş hareketi Ruslar tarafından bastırıldı. Kırgız hanlarının birbirine düşmesi de Rusların işini kolaylaştırdı. Rus Çar'ının emri ile de Hokand Devletine son verildi ve toprakları Rusya'nın Türkistan genel valiliğine bağlandı.

Kazanlı ve Kırımlı Türklerin siyasi ve fikri alandaki uyanışları kısa sürede Kırgız Türklerine de tesir etti. Kırgız Türkleri de bu uyanıştan uzak kalmayarak kültürel ve siyasi haklarını yeniden elde etmek için harekete geçtiler. Rusya'nın 1905 yılında Japonlara yenilmesi Çarlık yönetimine karşı tepkilerin artmasına ve meşruti fikirlerin güçlenmesi neden oldu. Verimli toprakları ellerinden alınarak Rus Göçmenlerin yerleştirildiği Kırgız Türkleri de Çarlık Rejimine karşı muhalefet hareketini memnuniyetle karşıladı. Kırgızlar bu ortamdan yararlanarak silahlı mücadele ile gerçekleştiremedikleri bağımsızlık düşüncelerini siyasi fikirlerle gerçekleştirmeyi planladılar.

Rus Çarlığının yüzyıllardır uyguladığı baskı ve şiddet politikaları Türkler arasında sosyalist fikirlerin de benimsenmesine neden oldu. Sultan Galiyev gibi bir kısım Kırgız aydını da haklarını elde etmek için Sosyalist fikirleri benimsediler ve Rus Çarlığına karşı Sosyalistlerle birlikte mücadele ettiler. Bu nedenle Rus Çarlık taraftarları ile Bolşeviklerin çarpışmalarının yoğunlaştığı bir dönemde 3 Temmuz

1917 yılında Rusya Müslümanları Milli Şurası; “Bağımsızlık tehlikededir.⁸⁵ İhtilalin başarısı herkesi esaretten kurtaracaktır. Hepimiz tek yürek ihtilal hükümetinin yanında olalım⁸⁶ çağrısında bulundu. Bolşeviklerde Türkleri kendi yanlarına çekmek için bir takım vaatlerde bulundular. Bolşevikler, 3 Aralık 1917’de Rusya Müslümanlarına, Rus Çarlığı tarafından mescitleri yıktırılan kültürleri yok edilen halklar, bundan sonra dini ve milli geleneklerinizi serbestçe yaşayacaksınız. Milletler hapishanesini açıyoruz. Beyannamesini yayımladılar.⁸⁷ Türkler de ihtilalin ilk başlarında oluşan serbestlik ortamından yararlanmak için harekete geçtiler ve “Rusya Müslümanları Kongresini” topladılar. Kongrede, nasıl bir yol haritası takip etmeleri gerektiği üzerine fikir alış verişinde bulundular. Ancak Türk boyları arasındaki farklılıklar Türkistan Türklerinin birlikte hareket etmesini engelledi. Kırgızların yoğunlukta yaşadığı Hokand’da bağımsızlık yanlısı Türkler bir araya gelerek “halk Şurası” adı altında teşkilatlandılar ve Türkistan’da “Mahalli Muhtar Cemiyeti’ni ilan ettiler. Şir Ali Lapin’in başkanlığında hükümet işlerini takip edecek olan “Halk Şurası” Türkistan ve Kırgızistan’ın idaresinden sorumlu olacaktı.

Bağımsız bir siyasi teşkilatlanmadan rahatsız olan Moskova merkezli Bolşevik hükümeti, 7 Şubat 1918’de Taşkent’teki Kızıl ordu birliklerini Ermeni çeteleri ile takviye ederek Hokand üzerine sevk etti. Kızıl Ordu 10.000 kişiyi katlederek Kırgızların giriştikleri hürriyet mücadelesine son verdi. Sovyet orduları karşısında bağımsızlık mücadelesini kaybeden Kırgızlar, Komünist rejim içinde yeni bir mücadele başlattılar. Sultan Galiyev, Turar Rıskul, Münevver Kaari gibi Türk aydınları Merkez Komünist yönetimle iyi geçinerek Türkistan illerinde kurulan Komünist partilerin idarelerini ele geçirip, Komünist yönetiminde “Türkistan birliğini” kurmayı hedeflediler. Hatta Mustafa Kemal 1921’de Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden Mustafa Suphi’yi Buhara’ya göndererek “Türkistan Milli

⁸⁵ Mayramgül Dıykanbayeva, “1916 Yılındaki Kırgız Millî Mücadelesi: Ürkün”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S. 3/3, 2014, s. 116.

⁸⁶ Taburbek Devleştin, *Sovyet Tataristanı*, (Çev: Mehmet Emircin), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, ss. 169-170.

⁸⁷ Emil Şadihanov, “Sovyetler Birliği’nin Dağılma Sürecinde Etkili Olan Bölge Sorunları ve Milliyetçilik Hareketleri”, Bkz: <https://dergipark.org.tr/download/article-file/100962> (Erişim:12.03.2019)

Birliği” teŝkilatının kurulmasına destek oldu.⁸⁸ Türk boylarının komünist sistem içerisinde birlik olma çalışmaları Rusları yeniden telaşlandırdı. Rus Merkez Komünist Partisi Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler arasındaki küçük çaplı ihtilaflardan yararlanarak Türkler arasındaki nifak tohumlarını yeniden gündeme getirdiler. Yerli komünistler vasıtası ile de ayrı cumhuriyetler fikrini yaydılar. Türkistan Birliğinin parçalanmasını istemeyen Sultan Hoca; “Türkistan’ın Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen diye ayrı cumhuriyetlere bölünmeye çalışıldığını bunların birliğimizi bozan planlar olduğunu ve Rus Komünistleri tarafından desteklendiğini belirtti.”⁸⁹ Ancak sözünü dinlemedi. Rus yanlısı yerli sosyalistler bir müddet sonra Merkez Komünist Partisine müracaat ederek bağımsız cumhuriyetler kurmak istediklerini belirttiler. Amaçları Türkistan Türklerini parçalamak olan Rus komünist partisi yetkilileri bu talebi hemen kabul ettiler. Sınırları belirlemek için “Merkez Toprak Komitesini” kurdular. Bu süreç neticesinde Kırgızistan’a 1924’te Muhtariyet 1926’da Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti statüsü verildi. Bolşevikler Kırgızistan Türklerini baskı ve şiddet yöntemi ile egemenlikleri altına aldıktan sonra ekonomik yönden kalkındırmak ve feodaliteyi ortadan kaldırmak bahanesi ile Kırgız Türklerinin varlıklarını ellerinden aldılar. Kendi milli benliklerini yaşamalarını yasaklayarak kültürel asimilasyon politikası uyguladılar.1960’larda Kırgız kültür adamlarını burjuva milliyetçisi olmakla suçladılar.

1.4.4. Kırgızistan Cumhuriyetinin Kurulması (1991)

Şubat 1917’deki Bolşevik ihtilalini memnuniyetle karşılayan Türkistan bölgesinde yaşayan Türkler, İhtilal İdaresinin bütün Rus memur ve askerlerin buldukları yerde kalmalarını isteyen emirnamesi ile hayal kırıklığına uğradılar. Türkistan’daki Rus idareciler İhtilal Hükümetinin direktifi ile “İşçi Asker ve Köylü Şurası” kurarak eskiden olduğu gibi yine Türkistan bölgesini askeri rejimle yönetmeye başladılar. Sovyet Sosyalist yöneticileri kısa bir süre sonra ise Türkistan’ı tam bir sömürge haline getirmek için Türkistan Komünist Partisini kurdular. Kurdukları Komünist Partiler vasıtası ile her Türk boyu için birbiriyle alakası

⁸⁸ Emrah Cilasun, *Mustafa Suphi Ve Yoldaşlarını Kim Öldürdü?* 1. Baskı, İdil Matbaacılık, İstanbul, 2008, s.46.

⁸⁹ Ebubekir Güngör, “Kırgızistan’da Bolşevik Komitelerin Kurulması ve Kırgızlar Akademik Hassasiyetler”, Bkz:(<https://dergipark.org.tr/download/article-file/307199> (Erişim:27.02.2018)

olmayan İhtilal İdaresine bağılı “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı” şeklinde yeni idareler teşekkül ettiler. Türkler ise Sovyet idaresindeki bütün Türkleri birleştirmek için “Sultan Galiyev Harekâtı” adı altında bir girişim başlattılarsa da başarılı olamadılar.

Kırgız Türklerinin yaşadığı bölgede de Sovyet Sosyalist Kırgız Cumhuriyeti kuruldu. Bu Cumhuriyetin ilk dönelerde yöneticileri komünizm benimsemiş olan Kırgız Türklerinden idi. Sovyet Sosyalist Kırgızistan Cumhuriyetinin ilk başkanı da bir Kırgız milliyetçisi olan Kasım Tınıstanoğlu oldu. Sovyet yöneticiler Kırgız Cumhuriyetinin başına böyle birini getirmelerinin nedeni yaptığı zülüm ve haksızlığa karşı halkın tepkisini azaltmaktı. Kırgız komünistleri dahi Sovyet Rusya’nın planlarının farkında değildi. Bu nedenle halklarının menfaattarı doğrultusunda iş yapmaya gayret ettiler. Ancak bu politikadan hoşnut olmayan Merkez Komünist partisi yetkilileri Kırgızistan’ın Komünist partisi lideri olan Abdulkerim Sıdıkoğlu’nu Sovyet usulü eğitim görmemiş kişileri Kırgız Komünist Partisine üye etmekle itham ederek bir grup vatanseverle birlikte sürgüne gönderdiler. Kırgız liderlerine yapılan haksızlıklar neticesinde 1926 yılında bir grup Kırgız komünist vatansever Kırgız yöneticilerin görevlerinden uzaklaştırılmasını protesto etti. Sovyet yönetimi olayların sebeplerini araştırmak yerine 1926- 1927 yıllarında Kırgızistan’da toplama kapları ve kolhozlaştırma programını faaliyete geçirdi. Hayvancılıkla geçinen Kırgız halkının elinden mallarının alınması halkın tepkisini çekti. Mallarını vermek istemeyen Kırgız Türkleri, Çin’in kontrolündeki Doğu Türkistan’a göç etmek zorunda kaldılar. Kırgız halkını zoraki kolhozlara yerleştiren Sovyet Sosyalistler 1933’den sonra da Kırgız vatansever aydın ve yöneticileri Sibiryaya sürgüne gönderdiler. II. Dünya savaşı sürecinde ise Kırgız halkının ıstırapları daha da arttı. Kırgız halkı bir taraftan Sovyet yönetiminin sürgün ve baskılarına maruz kakırken bir taraftan da Moskova’nın Sovyetleştirme yöntemlerine maruz kaldılar.⁹⁰

Rusların Sovyetleştirme politikalarına karşı Kırgız aydın ve edipler kendi benliklerini yaşatmak için büyük gayret sarf ettiler. Ancak bir müddet sonra Sosyalistler tarafından Kırgızların milli destanları “Manas” dahi yasaklandı.

⁹⁰Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 295.

Kırgızistan'da Rus dilini öğrenmek ikinci bir ana dil haline getirildi. Devlet dairelerinde çalışmanın yolu ancak iyi bir Rusçadan geçmekte idi. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Kırgız aydınlar milli kültürlerini bırakarak Rus dilini, kültür dili haline getirmeye karar verdiler. Bu tip aydınlar sadece Milli benliklerini terk etmediler aynı zamanda Komünist propagandasının tesiri ile Kırgız Türklerinin manevi ve milli değerlerini tahrif eden makaleler de yazdılar. Kırgızlar, Rus dilinde eğitim öğretim yapıp, eserler vermelerine rağmen kasıtlı olarak parti yönetiminde ve devlet kademelerinde görevler verilmedi. Sovyet Sosyalistler, Kırgız Sovyet Cumhuriyetinin toplam nüfusunun sadece %25 Ruslar oluşturmalarına rağmen yedi kişilik bakanlar kurulu üyesinin beş tanesini Ruslardan oluşturarak yönetimde de sayısal üstünlüğü ele geçirdiler. Bunun en çarpıcı örneği adalet mekanizmasında görülmekte idi. Zira Kırgızistan Cumhuriyet Savcısı Kırgızistan hükümetinden emir almıyor Merkez Moskova Komünist partisinden emir alıyordu. Kırgız Türklerine Sovyetleştirme için yapılan baskıları Komünist Partisinin yöneticilerinin yaptığı açıklamalar ile *Kırgızıya* ve *Komsomolets Kırgızı* gazetelerinin makalelerinde de görmek mümkündür⁹¹

Sovyet rejimi Kırgız Türklerini hiçbir zaman hoşnut etmedi. Kırgız Türkleri üzerindeki Sovyet baskısının artırılması ve Kırgız Türklerinin mallarının ellerinden alınarak kolhozlaştırılması Kırgız Türklerinin bağımsızlık mücadelesinin başlamasına zemin hazırladı.

Sovyet rejiminin 1985 den sonra tam bir çıkmaza girmesi ve Gorbaçov'un 1986 yılında açıklık ve yeniden yapılanma siyaseti Kırgızistan için yeni bir başlangıç oldu. Bir fizik bilgini olan Askar Akayev'in, 27 Ekim 1990'da Kırgızistan devlet başkanı seçilmesi ile Kırgızlar için bağımsızlık süreci hızlandı. Akayev önce Komünist ekonomik düzenden kurtularak liberal ekonomiye geçmek için çalışmalara başladı. Böylece Kırgızistan'ın Moskova'ya ekonomik bağımsızlığını azalmak istiyordu. Akayev, 1991 yılı Ekim ayında yapılan seçimler de de bağımsız Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı oldu. 1992'de Kırgızistan, Birleşmiş Milletler ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na katıldı ve dünya devletleri içinde yerini aldı

⁹¹Alaeddin Yalçınkaya,*Sömürgecilik-Pan İslamizm Işığında Türkistan*, Çamlıca Yayımevi, İstanbul 2006, s.56.

1.4.5. Coğrafi Konumu ve Ekonomik Durumu

Kırgızistan, Kuzeydoğu Asya'ya uzanan Tanrı Dağının bulunduğu bölgede yer alır. Yüzölçümü 198.500 km² olup sınırlarının toplam uzunluğu 4500 km.dir. Kırgızistan'ın, Kuzeyinde Kazakistan, güneydoğu ve doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, batısında Özbekistan ve güneybatısında Tacikistan bulunmaktadır. Kırgızistan'ın Ortalama rakımı 2750 m.dir. Yeryüzü şekilleri bakımından yüksek sıra dağları, geniş çukur alanlar ve derin vadilerden oluşmaktadır. Tanrı Dağları'nın yaklaşık üçte ikisi Kırgızistan toprakları içinde yer almaktadır. Ülkenin arazileri Tanrı Dağları ile birbirine geçen vadi ve havzalarla çevrelenmiştir.

Kırgızistan'da karasal bir iklimin hakim olup, yağmurlu gün sayısı azdır. Rakımın 2000–2500 m. arasında olan bölgelerde yazlar sıcak ve kuraktır. Fakat dağlara yağın karların ermesi ile irili ufaklı birçok akarsu ve göl oluşmaktadır. Bu durum tarımda su ihtiyacını karşılamaktadır. Bitki örtüsü, iklim ve coğrafi yapıya göre değişiklik göstermekle birlikte orman, maki, bozkır, step, çayır ve su bitkilerin oluşmaktadır. Özellikle çam, ceviz, akağaç türleri içerisinde en çok görülen türlerdendir. Güneybatı Tanrı Dağlarında bulunan ceviz ormanı özel bir öneme sahiptir.⁹²

Dağlık bir yapıya sahip olan Kırgızistan nehirlerinin üstünde hidroelektrik santralleri bulunmaktadır. Kırgızistan, bu santrallerden elde ettiği elektrik enerjisini komşu ülkelere satarak ekonomisine katkı sağlar. Kırgızistan'ın coğrafi yapısından dolayı en önemli geçim kaynağı hayvancılıktır. Hayvancılıktan sonra sulanabilir tarım arazilerinin çokluğundan dolayı ikinci sırayı tarım alır. Kırgızistan'da çalışan nüfusun %34'ü tarım ve orman alanlarında çalışmaktadır. Kırgızistan'da sanayi fazla gelişmemiştir. Sanayi kollarından nispetten gelişen gıdaya dayalı konserveciliktir. Bol su kaynaklarının yanı sıra önemli yer altı madenlerinin de bulunduğu Kırgızistan'da; altın kömür, petrol ve doğal gaz, cıva, kursun ve çinko çıkarılmaktadır

Kırgızistan Cumhuriyeti 1991 bağımsızlığını elde etikten sonra Sovyet sisteminin ekonomisine entegre olan ekonomisini serbest piyasa ekonomisi

⁹² Nermin Güler, "Kırgız Cumhuriyeti Ülke Raporu", *Avrasya Dosyası*, C.7, sayı 4, 2002, s. 22.

usullerine göre yeniden yapılandırdı. Bu süreçte öncelikli olarak, ekonomideki hızlı küçülmeyi durdurmak yüksek enflasyonu aşağı çekmek için planlar yaptı. Kırgızistan bu bağlamda uzun vadeli ve kapsamlı bir ekonomik reform programını benimsedi. Ekonomik reformlar dönemin Cumhurbaşkanı Akayev'in Parlamento'ya sunduğu ve Temmuz 1992'de onaylanan Ekonomik Reform Programı doğrultusunda yapıldı.⁹³ Kırgızistan Cumhuriyeti 1993 yılında ulusal para birimi olan Kırgızistan Somu'nunu kabul etti. Kırgızistan Somununun tedavüle girmesi ile birlikte Kırgızistan Cumhuriyeti serbest piyasa koşullarını daha cesur uyguladı. Ancak Akayev, Sovyet tarzı planlı ekonomiye alışmış güçlerin muhalefeti ile karşılaştı. Fakat Akayev serbest piyasa ekonomisi şartlarından taviz vermedi ve bu doğrultuda özelleştirmeleri artırdı ve Merkez Bankasına daha fazla özerklik verilmesi gibi önlemler aldı.⁹⁴

1.4.6. Demografik ve Kültürel Özellikleri

1999'da yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre, Kırgızistan Cumhuriyetinin nüfusu, 4.882.900'dir. Nüfusunun 1.678.600'ü şehirlerde 3.144.300'ü ise kırsal yerleşim alanlarında hayatlarını devam ettirmektedir. Kırgızistan nüfusunun tahmini olarak %50 Kırgız Türkleri, %23 Ruslar, %12 Özbek Türkleri, %3 Ukraynalılar, %3 Almanlar kalan diğerlerini ise Tatar Türkleri, Uygur Türkleri ve Kazak Türkleri oluşturmaktadır.⁹⁵

Kırgız Türkleri, kültürel olarak ilk kez Uygur devletini yıktıktan sonra kendilerinin kurduğu bağımsız Kırgız devleti (840-920) zamanında kendi kitabelerini diktiler. Kırgızlara ait olan "Manas Destanı" ise bütün Türk milletinin ortak hazinesi konumundadır. 7. yy'da kendi milli kimliklerini oluşturan Kırgız Türkleri Rus Çarlığı'nın egemenliği altına girdikten sonra Ruslaştırılma politikalarına maruz kaldılar. Özellikle Nikolay İlminski'nin raporları doğrultusunda açılan Rus-Kırgız okulları Kırgız çocuklarını Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırmayı hedefledi. Sovyetler döneminde ise en çok ihmal edilen cumhuriyetlerin başında Kırgızlar geldi. Sovyetler Kırgız Türklerini uzun süre hayvan yetiştiren göçebe durumunda bıraktı.

⁹³ Selda Özdenoğlu, "Kırgız Cumhuriyeti", TİKA, 2005, s. 40.

⁹⁴ "Kırgızistan Ülke Bülteni", Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Yayınları, 2009, s. 3.

⁹⁵ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 221.

Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ise ülkede yaşayan her bir etnik grubun dil ve kültürünü koruma politikasını benimsedi. Milliyetler arasındaki barış ve dengeyi sağlamak için devlet politikasının temelini hoşgörü, iyi niyet, her bir etnik grubun haklarına saygı göstermek, uyum v işbirliği ilkelerinden oluşturdu. Kırgızistan Cumhuriyeti, Kırgızistan’da yaşayan farklı milletleri “Kırgızistan-Ortak Evimiz”⁹⁶ formülü ile tek bayrak altında topladı.

1.5. Özbekistan Cumhuriyeti

1.5.1. Tarihi

Cengiz Han X.yy’da, Türkistan’daki Türk boylarını esareti altına aldı. Moğollarla herhangi bir mücadeleye giremeyen Türk boyları bir asra yakın Moğol hâkimiyeti altında kaldılar. Özbek terimi de bu süreçte ortaya çıktı. Bir millet veya boy adına dayanmayan Özbek terimi, Cengiz Hanın Sülalesinden Cuci Hanın hanedanından gelen Özbek Hanın adına izafeten bu isimle anıldı. 13.yy’da ise Timur Han, Özbek Türklerinin topraklarını, Türk İslam medeniyeti ve kültürü merkezi haline getirdi. Bu süre içerisinde millî kimliklerini muhafaza etmeyi başaran Özbek Türkleri, Ebul Hayır Han liderliğinde 1428’da Fergana Vadisinde Özbek Hanlığını kurdular. Bu duruma karşı çıkan Moğol boylarından Kalmuk ve Oyratlar Özbek Hanlığına sık sık akınlar yaptılar. Özbek Hanı Ebul Hayr Han’ın bu saldırılara karşı koyamaması üzerine Özbek Hanlığına bağlı Türk boyları hanlıktan ayrıldılar.

Özbek Türklerinin, kaderi Muhammet Şeybani’nin başlarına geçmesi ile değişti. Boylar arasındaki kavgalardan yararlanan Muhammet Şeybani Özbek Türklerini yeniden topladı.(1500-1510) Muhammet Şeybani, Timurluların Türkistan hâkimiyetine son verdi. Böylece Türkistan’ın en önemli siyasi gücü Özbek Hanlığı oldu. Ancak Şiiliği bir siyasi propaganda aracı olarak kullanan İran’daki Şah İsmail Özbek Hanlığı için yeni bir tehdit oluşturmakta idi. Kırgız Türklerinin Özbek Hanlığına karşı isyanını da fırsat bilen Şah İsmail 1510’da Özbekler üzerine bir askeri sefer düzenleyerek Özbekleri ağır bir yenilgiye uğrattı.

⁹⁶ Nargiza Talantbekovna Sakmurzaeva *Bağımsızlık Döneminde Kırgızistanın Ekonomi Politikası* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi 2010, s.17.

Özbek Hanlığı Türkistan'da Babür Şah'ın, Horasanda da Şah İsmail'in saldırılarına maruz kalınca Özbek Boyları hanlıktan ayrılmaya başladı. Saldırı ve karışıklıklarla mücadele edemeyen Ebul Hayır Han, Rus Çarından yardım istedi. Ebul Hayır Han'ın yardım isteğini bahane eden Rus Çarlığı XVIII. itibaren Özbek topraklarında hâkimiyet alanının genişletti.

1.5.2. Rus Çarlığı ve Sovyetlerin Özbekistan Politikaları

Rusların, Türkistan'da oluşturduğu baskı zulüm ve işkence politikaları devam ederken, I. Dünya savaşı başladı. Ruslar, savaşın ilk yıllarında beklemedikleri yenilgilere uğrayınca yüzbinlerce Özbek Türkünü askere alacaklarını açıkladılar.⁹⁷ İki yüzyıl Rus esareti altında baskı ve şiddete maruz kalan Özbek Türkleri, evlatlarının Rusların müdafaası için ölmelerini istemediler. 1916 Temmuzunda Türk boyları Ruslara karşı; “Çar ve Ruslar defolsun Müslümanlara hürriyet” parolası ile bağımsızlık mücadelesini başlattılar. Özbek Türklerinin bağımsızlık mücadelesi lidersiz sade halk kitlelerinden oluştuğu için Ruslar, bu mücadeleyi şiddet yolu ile kısa sürede bastırdı ve mücadeleye katılanlara karşıda büyük bir katliam başlattı.

Rus Çamlığı'nın Özbek Türklerine karşı uyguladığı işkenceler, Rusya'da çıkan Şubat 1917 Bolşevik İhtilali nedeniyle kısa süreliğine sona erdi. Rus Çarlığının esareti altında olan Türk boyları Bolşevik İhtilalini memnuniyetle karşıladı. Ancak İhtilal yöneticilerinin; “askerlerin ve memurların buldukları yerlerde kalmasını istemesi”⁹⁸ Türklerin sevincinin kısa sürmesine neden oldu. Çünkü geçmişte Çarlık rejiminin uşaklığını yapan bu Rus asker ve memurları, şimdide Bolşeviklerin uşaklığını yapmaya hazır idiler. Kendilerini Türkistan Türklerinin efendisi olarak gören Rus yöneticiler, İhtilal hükümetinin emirleri ile Türkistan'da “İşçi, Asker ve Köylü Şurasını” ve “Geçici Hükümet Encümenini” oluşturdular.

Türk üyeler, Encümende Türklerin menfaatine olabilecek hiçbir isteği Ruslara kabul ettiremedi. Bunu üzerine Türkler İhtilalin başlangıçta oluşturduğu serbest ortamdan istifade ederek Nisan 1917 de “Türkistan Müslüman Kongresini”

⁹⁷ Bampirza Hayit, *Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 – 1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 202.

⁹⁸ Baymirza Hayit. *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleler Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 379.

topladılar.⁹⁹ Kongrede Sovyet Rusya'sı tarafından gasp edilen toprak ve her türlü haklarını geri almak için Milli Merkez Müslüman Şurasını oluşturdular. Öncelikle Türkistan Türklerini bir çatı altında toplamak için gayret eden Şuura maalesef bunu başaramadı. Bunun üzerine Türkistan Müslümanları, kültürel muhtariyet elde etmek için mücadele kararını aldılar. Alınan kararlar Sovyetlerin merkez teşkilatına bildirilince Sovyetlerin, Türklere hiçbir konuda muhtariyet vermeyeceklerini anladılar. Türkistan'daki "İşçi, Asker Köylü Şurası'nın" Sovyet temsilcisi Nikora; "İhtilal Rus halkı tarafında Ruslar için yapıldı. Türkistan'da kuvvet ve idare bizim elimizdedir. Yerli halk bizim verdiğimizle yetinmelidir"¹⁰⁰ diyerek Türklere hiçbir hakkın verilmeyeceğini belirtti. Mustafa Çokay da hatıralarında bu durumu şöyle anlatmaktadır; "Sevinç kısa sürdü, hayal kırıklığı ise büyük oldu."¹⁰¹

Sovyet Yöneticiler, 15-22 Kasım 1917 tarihlerinde Türkistan'da iktidarı temsil etmek için Türkistan Sovyet Komiserliğini kurdu.¹⁰² Bu komiserlik yeni bir diktatörlük idaresinden başka bir şey değildi. Türkistan Türklerinin, haklarından vazgeçerek bu baskıcı Sovyet yönetim tarzını benimsememesi üzerine Sovyet rejimi amaçlarını gerçekleştirmek için bu kez de Türkistan'da Rus Komünist partisinin bir şubesi durumunda olan Türkistan Komünist Partisini kurdular. Türkistan Türkleri her türlü meşru ortamda haklarını savunmaya karalı oldukları için tam olarak anlamını bilmedikleri halde Türkistan Komünist Partisine üye oldular ve komite içerisinde Müslüman Bürosunu kurarak bu büroyu halkın ümidi haline getirdiler. Bir müddet sonra da Komünist Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını da Türkistan Komünist Partisi şeklinde değişmesi için girişimlerde bulundular.¹⁰³

Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulmasından sonra yönetime getirilen Özbek Komünist Partisi idarecilerinden Feyzullah Hocayev ve Akmal İkramov ilk yılların verdiği serbestlikten yararlanarak Özbek Türklerini, milli

⁹⁹ Serge A. Zenkovsky, *Rusyada Pan-Türkizim ve Müslümanlık*, Üçdal Neşriyat Yayınları, İstanbul, 1983, ss.142-143.

¹⁰⁰ Wolfgang Leonhard, *Büyük Sovyet İdeolojisi II*,(Çev:Cemil Ziya Şanbey), 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1980, s. 446.

¹⁰¹ Bamirza Hayıt,*Basmacılar Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 – 1934)*Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1997, s. 234.

¹⁰² Abdulvahap Kara, *Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi*. Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2002, s.67.

¹⁰³ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*,3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 388.

menfaatleri doğrultusunda yönettiler. Onlar Komünist şemsiyesi altında halkın menfaatlerinin korunacağını savunuyorlardı. Bu idare düzeni Stalin'in 1928 yılında kolhozlaşma ve sürgün siyaseti ile son buldu. Özbekistan Komünist Partisinin başına Stalin'in baskı ve şiddet politikalarını uygulayacak olan Usman Yusupov atandı. Bu dönemde ülke tamamen Sovyet kontrolüne girdi. Khruşçev döneminde Abdulkadir Muhiddinov'un çapaları ile Özbekistan'da kısmen de olsa Özbek değerleri savunulmaya başlandı. Ancak bu bile Sovyet yöneticilerinin tepkisini çektiği için uzun sürmedi. Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreterliğine rejimin sadık bir kölesi olan Şeref Reşidov getirildi. Reşidov, amansız bir komünist idi. Reşidov, Özbek Türklerinin Sovyetleşmesi için mücadele verirken Özbekistan ekonomisinin de Sovyet menfaatlerine göre teşkilatlanmasını savunmakta idi.

Sovyet yönetiminin 1970'de başka ülkelerin topraklarını işgal ederek bu bölgeleri Sovyet hâkimiyeti altına almaları, Özbek Türk'lerinin milli benliklerine sarılmalarına neden oldu. Karmaşık Sovyet sisteminin çökmesi sonucunda Sovyet sisteminin birlik cumhuriyetlerini sömürdüğü ortaya çıktı. Sovyetler Birliğinin dağılması ile Özbek Türkleri bağımsızlıklarını ilan etti.

1.5.3. Özbekistan Cumhuriyetinin Kurulması (1991)

Merkezi Komünist Partisi, 1989 yılında Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreterliğine İslam Kerimov'u atadı. Kerimov'un göreve başlamasından kısa bir süre sonra Sovyetlerin kışkırtmaları sonucunda Özbekistan'da Fergana olayları çıktı.¹⁰⁴ Bu olaylarda Özbek Türklerinin saldırılarına uğrayan Ahıska Türklerinden binlercesi katledildi. Binlercesi de evlerini terk ederek göç etmek zorunda kaldı.¹⁰⁵ Fergana olaylarından kısa bir süre sonra da Özbeklerle Kırgızlar arasında Oş şehrinde çatışma başladı.

¹⁰⁴ Khalida Devrişeva, "Türk ve Rus Kaynakları Işığında 1989 Fergana Olayları", Belgi Dergisi, C.2, S.17, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Kış 2019/I, s.176.

¹⁰⁵ Ahıska Türkleri, 1944'te Sovyet lideri Stalin tarafından yük trenleri içinde anayurtlarından Orta Asya'ya sürgüne yollanmış bir topluluktur. Sovyet arşivlerine göre, Stalin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) Karadeniz'e olan kıyılarını temizlemek amacıyla Ahıska Türklerine ve Kırım Tatarlarına bu zulmü uygulamıştır. Bkz: *Betül Durmaz* <https://m.bianet.org/biamag/toplum/160936-ahiska-turkleri-70-yillik-surgun-hikayesi>

İslam Kerimov'un bu olaylar karşısında aldığı tedbirler ve olayları önlemek için cesurca davranışları Kerimov'u Özbekleri bağımsızlığına kavuşturacak lider konumuna getirdi. Özbek halkı Kerimov'u 1990 başkan seçti. Kerimov, Sovyetlerin uzun yıllar Özbekistan'ı sömürdüğünü, Özbekistan'ın yeraltı ve yer üstü kaynaklarının Özbek halkına ait olduğunu belirterek Sovyet aleyhtarı bir kampanya başlattı ve propagandaları ile halkı bağımsızlığa hazırladı. Nihayet Özbekistan Meclisi 31 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etti. Kerimov, 29 Aralık 1991'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyların %86 alarak Özbekistan Cumhurbaşkanı seçildi. Kerimov, Ağustos 1991'de Moskova'da Kızıl Ordu tarafından tertiplenen başarısız darbe girişimine destek veren tek birlik cumhuriyeti lideri olmasına rağmen Özbekistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra uluslararası güçlerin desteğini almak için, serbest piyasaya ekonomisine sahip, insan haklarına saygılı, laik ve demokratik devlet kuracağını vaat etti.¹⁰⁶

Kerimov, Özbekistan'ın uluslararası rekabete açık bir konumda olması nedeniyle dış politikada denge politikasını benimsedi. Bu doğrultuda dış politikasında iki aşamalı bir hedef oluşturdu. "Bağımsızlaşmak" ve "Türkistan'da bölgesel güç "olabilmek."¹⁰⁷ Özbekistan, bağımsızlığını pekiştirmek ve Rusya'nın baskısından kurtulmak için bir yandan ABD ve Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirmek bir taraftan da Çin gibi bölgesel güçlerle işbirliği yapmak istiyordu. Diğer taraftan da Moskova ile de ilişkilerini tamamen kesmeyerek çıkarlarının gerektirdiği alanlarda ilişkilerini devam ettirmek amacıyla idi. Böylece Özbekistan dış politikasının ana stratejisini A.B.D ve Rusya'yı birbirlerine karşı dengelemek şeklinde oluşturdu. Bu doğrultuda, Özbekistan, bağımsızlığını elde etikten sonra çok boyutlu bir dış politika takip etti. BM, AGİT, Avro-Atlantik Ortaklık Konseyi, Barış İçin Ortaklık programı, İKÖ, ECO gibi belli başlı uluslararası örgütlere ve ABD'nin desteğiyle kurulan GUUAM, Rusya'nın başat aktör olduğu BDT, Çin'in etkili olduğu ŞİÖ¹⁰⁸ gibi bölgesel örgütlere üye oldu. Ayrıca Kerimov'un girişimleri

¹⁰⁶“Özbekistan Tarihi” Bkz: <https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin>(Erişim;23.09.2018)

¹⁰⁷A. Sait Sönmez, "Güvenlik Sorunları ve Bağımsızlaşma Kısacasında Özbekistan - Rusya İlişkileri (1991-2013)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S. 28, 2013, s. 326.

¹⁰⁸Şanghay İşbirliği Örgütü, Şanghay Beşlisi ismi ile 26 Nisan 1996 tarihinde Şanghay'da toplanan Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan devletlerinin kurdukları, Asya kıtasında gelişen

sonucu Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan arasında, 1995 yılında, Orta Asya İşbirliği Örgütü kuruldu.

Özbekistan'ın en önemli güvenlik endişesi komşu devletlerdeki gelişmelerdi. Özbekistan, özellikle Tacikistan'da meydana gelen iç mücadeleleri takip ediyordu. Çünkü 1929'da Moskova Komünist Partisi, Tacikistan'ı Özbekistan'dan ayırdığında, Özbekler buna itiraz ederken, Tacikler ise Buhara ve Semerkant gibi Taciklerin yoğun olarak yaşadıkları şehirlerin Özbekistan'a bırakılması iki ülke arasındaki sorunun temelini oluşturmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin parçalanma sürecine girmeye başlaması ile birlikte Tacikistan'da Komünist Partisi mensupları ve karşıtları arasındaki iktidar mücadelesi kanlı bir iç çatışmaya dönüştü. Rusya ve Özbekistan'ın desteğini alan hükümet güçleri çatışmaları ancak 1993 kontrol altına alabildi. Düşük yoğunlukta devam eden çatışmalar 1997 yılında 100.000 kişinin hayatını kaybetmesi, 600.000 kişinin ise göç etmesi ile son buldu. Özbeklerle Taciklerin iç içe yaşaması nedeniyle Tacikistan iç çatışmasından Özbekistan çok yönlü olarak etkilendi. Kerimov, yönetiminin endişesi, Tacikistan'daki dinci muhaliflerin, iktidarı ele geçirmesi ile Özbekistan muhalif gruplarının da bu durumdan etkileyeceği korkusu idi. Bu nedenle Kerimov, Tacikistan iç savaşında muhaliflere karşı hükümete her türlü desteği verdi. Fakat Kerimov'un, Tacikistan sebepli endişesi Tacikistan iç savaşı sonrasında da devam etti. Çünkü Tacikistan iç savaşından sonra fundamentalist gruplar kurulan Tacikistan, uzlaşılı hükümetinde yer aldı. Ayrıca, Tacik muhalefeti gibi Özbekistan'daki muhaliflerin birleşme olasılığı ve Tacik hükümetindeki milliyetçilerin Özbekistan'da yaşayan Tacikleri etkileyeceği endişesi Kerimov'u endişelendirdi.

Özbekistan'ın, coğrafi konumu, diğer Türkistan ülkelerinde yaşayan Özbek nüfusu, Rusya, İran ve Çin gibi bölgesel güçlerle sınırının olmaması ve kendisinden

askeri, siyasi, kültürel ve ekonomik işbirliği örgütlenmesidir. 15 Haziran 2001'de Özbekistan'ın örgüte katılmasından sonra Şanghay İşbirliği Örgütü adını almıştır. Örgütün temel amaçları, üye ülkeler arasında karşılıklı güven ve iyi komşuluk ilişkilerini güçlendirmek, siyaset, ekonomi, bilim, teknoloji, eğitim, kültür, güvenlik ve enerji alanlarında uzun dönemli işbirliğini tesis etmek ve bölgede barışı, güvenliği ve istikrarı tesis etmektir. Bu örgüt sayesinde üye ülkeler arasındaki sınır problemleri çözüme kavuşmuş, terörizmle mücadele konusunda ortak bir yaklaşım benimsenmiş ve dünyada yaşanan gelişmelere karşı ortak bir irade sergilenmektedir. Detay için Bkz: Shanghai Cooperation Organisation, Brief introduction to the Shanghai Cooperation Organisation, <http://www.sectso.org/EN123/brief.asp> (14.08.2015)

daha zayıf durumda olan komşu ülkeleri etkileyebilmesi Özbekistan Cumhuriyetini bölgenin “başat aktörü” konumuna getirdi. Özbekistan’ı yanına alan taraf, Türkistan rakiplerine karşı stratejik üstünlük kazanabilmekte, Özbekistan’ın saf değiştirmesi durumunda bölgedeki dengeler de değişmekte, Avrasya ve Türkistan coğrafyasında Özbekistan’ın katılmadığı entegrasyon hareketleri eksik kalmaktaydı. Özbekistan ayrıca İslam, Hıristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlük gibi farklı din ve kültürlerin odağında yer alıyordu. Özbekistan’ın bu durumunu stratejist Brzezinski şu şekilde vurgulamaktadır: “bölgesel liderliğe oynayabilecek en önemli aday” Özbekistan Cumhuriyetidir.

1.5.4. Coğrafi Durumu ve Ekonomik Durumu

Amuderya ve Sırderya nehirlerinin içinden geçtiği Özbekistan Cumhuriyeti Batı Türkistan’da İpek yolu güzergâhında bulunmaktadır. Özbekistan Cumhuriyetinin batısında Kazakistan, doğusunda Kırgızistan, güneyinde Afganistan ve güneydoğusunda Tacikistan bulunmaktadır. Başkenti Taşkent olan Özbekistan Cumhuriyetinin en önemli şehirleri; Andican, Buhara ve Ferganadır. 447.400 km²’lik bir coğrafi alana sahiptir.

Yer altı kaynakları bakımından zengin olan Özbekistan; pamuk üretiminde dünyada beşinci, uranyum üretiminde dördüncü, altın üretiminde ise yedinci sırada bulunmaktadır. Özbekistan bölgede doğal gaz üretiminde Türkmenistan’dan, petrol üretiminde ise Kazakistan’dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti, altın rezervlerinin sadece %20’sini kullanılmasına rağmen yıllık 70 ton altın işletmektedir. Doğalgaz, petrol, bakır, gümüş, uranyum madenleri bakımından da oldukça zengindir. Özbekistan’ın en önemli enerji kaynağı ise doğal gazdır. Sovyetler Birliği zamanında da büyük bir doğalgaz üreticisi olan Özbekistan, Birlik içerisinde Doğalgaz üretiminde Rusya ve Türkmenistan’dan sonra üçüncü sırada bulunmaktadır. Dünyada ise on büyük doğalgaz üreticisinden biri olarak kabul edilmektedir.

Özbekistan, kurak iklim yapısına rağmen bölgenin en verimli arazisi olan Fergana vadisinde dünyada hatırı sayılır bir pamuk üretimi yapmaktadır. Topraklarından Seyhun ve Ceyhun Nehirlerinin geçtiği Özbekistan, Aral Gölünün de

Güney kısmına sahiptir. Halkın %50 sinin kırsal kesimde yaşadığı ve en önemli ekonomik faaliyetinin tarım olduğu Özbekistan su kaynakları bakımından yetersizdir.

Özbekistan, bağımsızlığını güçlendirmek ve bölgesel güç olmak için ekonomik alanda reformlar yaptı. Özbekistan'ın ekonomik alanda ilk hedefi Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmaktır. Bu doğrultuda 1993'de Ruble bölgesinden çıkarak kendi milli parasını tedavüle soktu. Özbekistan'ın ekonomik dönüşüm sürecinde karşılaştığı temel sorunlar; piyasa ekonomisine geçiş, yeni pazar bulma, yabancı sermayeyi uygun şartlarda ülkelerine getirme ve dönüşüm sorunlarıydı. Özbekistan Cumhuriyetinin, 1991 yılından 1994 yılına kadar korumacı para politikası, üretimi ve fiyatları kontrol altında tutması, yüksek enflasyona neden oldu. 1994'de uyguladığı bu ekonomik politikasından vaz geçen Özbekistan Cumhuriyeti; Yabancı yatırımcılar için uygun koşullar oluşturmaya ve yavaş yavaş serbest piyasa ekonomisine geçmeye başladı. Özbekistan'ın ekonomideki temel hedefi sanayileşmektir. Bu nedenle tarım, enerji gibi sektörlerden, sanayi sektörüne kaynak aktardı. Böylece Sanayisini geliştirerek hammadde ağırlıklı bir ekonomiden ürün bazlı ekonomiye geçmek istiyordu.¹⁰⁹

1.5.5. Demografik ve Kültürel Özellikleri

Özbekistan Cumhuriyeti İpek Yolu güzergâhında olup tarih boyunca birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yaptı ve Türkistan'ın bilim ve uygarlık merkezi oldu. Türk ve İslam tarihinin en önemli kültür merkezleri olan Buhara, Semerkant, Hive Özbekistan sınırları içinde yer almaktadır. Timur İmparatorluğu'nun bu ülke toprakları üzerinde kurulmuş olması da tesadüf değildir.

Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra toplumun bütün kesimlerine Özbek olma bilincini oluşturmaya çalıştı. Aydın kesim de bu bilinci benimseyince Özbekistan'da kültürel mirasa sahip çıkma düşüncesi halk ve devlet nezdinde gelişti ve bu düşünce İslam Kerimov'un liderliğinde devlet politikası haline geldi. Bu bağlamda İmam Buhari, İmam Tirmizi, İmam Maturidi, Emir Timur gibi Türk İslam medeniyetinin tarih boyunca öne çıkan isimleri yeniden topluma kazandırıldı. Bilim

¹⁰⁹ Anar Somuncuoğlu, "Özbekistan'ın Gelişme Stratejisi", *Avrasya Dosyası Özbekistan Özel*, C. VII, S.3, 2001, ss.19-20.

ve devlet adamı olan Uluğbeg, devlet adamı ve büyük komutan Emir Timur gibi her kesinden, Türk ve İslam medeniyetine katkı yapan insanların hayatları UNESCO'nun etkinlikleri listesine eklenerek bu bilim insanlarının dünya tarafından da tanınması sağlandı. Eğitim faaliyetlerine de büyük önem veren Özbekistan Cumhuriyeti okuryazarlık oranı bakımından dünyanın en yüksek düzeyli (% 99.34) ülkelerinden biri haline geldi.

Özbekistan Cumhuriyetinin nüfusu 1995 sayımına göre 22,78 milyon olup Türkistan'ın en kalabalık ülkesidir. İslam Kerimov, Ruslara çifte vatandaşlık hakkı vermediği için Özbekistan homojen bir nüfus yapısına sahiptir. Özbekistan Cumhuriyetinin nüfusunun %80'ni Özbeklerden oluşmaktadır. Özbeklerden sonra Kırgızlar ve Ruslar gelir. Diğer Türkistan Türk cumhuriyetlerinde de Özbek kökenli Türk sayısı oldukça fazladır. Kırgızistan'da %14.4, Tacikistan'da %25 Özbek kökenli vatandaş bulunmaktadır. Halkın %90 Müslüman %7'si Hıristiyan %3 de farklı inançlara mensuptur. Bu durum Özbekistan Devleti için gizli bir güç oluşturmaktadır. Özbekistan gerek kendi nüfusu gerekse komşu ülkelerde yaşayan Özbekler sayesinde, bu ülkeler üzerinde etki oluşturma potansiyeline sahiptir.¹¹⁰

¹¹⁰ Zehra Muncu, "Özbekistan", İstanbul İstanbul Ticaret Odası, 1996, s.23.

II. BÖLÜM

SÜLEYMAN DEMİREL DÖNEMİNDE (1991-2000) TÜRKİYE-TÜRKİ CUMHURİYETLERİ SİYASİ İLİŞKİLERİ

2.1. Türkiye- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri siyasi ilişkilerini kavrayabilmek için Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile ilişkilerini incelemek gerekir. Türkiye- Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ilişkileri, Vladimir İliç Lenin'in, Anadolu'da İtilaf Devletlerine karşı Milli Mücadeleye destek vermesi ile başladı. Sovyet Yönetimi İtilaf devletlerini Anadolu'dan uzaklaştırmayı stratejik bir hedef olarak görmekteydi. Mustafa Kemal'de Milli Mücadele için ihtiyaç duyulan askeri ve mali yardımları temin edebilmek amacıyla Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği iyi ilişkiler kurmak için harekete geçti. Karşılıklı menfaatler 16 Mart 1921 Moskova antlaşmasının imzalanması ile neticelendi¹¹¹.

II. Dünya savaşından sonra ise Stalin'in Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istemesi Türkiye'nin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğini tehdit olarak görmesi neden oldu. II. Dünya savaşı sonrasında ise Dünyanın Doğu ve Batı bloklarına ayrılması ve tarafların farklı bloklar içinde yerelması sonucunda iki ülke arasındaki ilişkiler 1983 yılına kadar düşük seviyeli ve durağan bir seyir izledi.¹¹²

6 Kasım 1983 seçimleri ile iktidara gelen Turgut Özal, Türk-Sovyet ilişkilerini geliştirmek için politikalar geliştirdi. Bu doğrultuda 1984 yılında Türkiye Sovyetler Birliğinden doğal gaz antlaşması yapması ile iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler ivme kazandı. Turgut Özal Türkiye ile Sovyetler Birliğinin ayrı pakta olmasının ekonomik ilişkileri geliştirmesine engel olmadığı düşüncesindeydi. Bu konu ile ilgili görüşlerini 1985 yılında Japonya'nın "Yomiuri" gazetesine verdiği röportajda şöyle belirtti. "Ticari ilişkilerde meydana gelecek gelişmeler görüş ayrılıklarının giderilmesine yardımcı olacaktır. Bu nedenle siyasi açıdan olmasa da Sovyetler Birliği ile iyi ilişkiler kurmak istiyoruz"¹¹³ dedi. Turgut Özal Sovyetlerle çok yönlü işbirliğini geliştirmek için Karadeniz Ekonomik İşbirliği projesini

¹¹¹Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Timaş Yayınları, 2014, s.55.

¹¹²Armaoğlu, a.g.e., s.382.

¹¹³ Abdulvahap Kara, Turgut Özal ve Türk Dünyası IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012 s.23

geliştirdi. Bu proje Sovyetler Birliği tarafından da benimsendi. Projenin detaylarını görüşmek 11 Mart 1991 Turgut Özal, Sovyetler birliğini ziyaret etti. Özal'ın ziyareti Ankara ve Moskova tarafından çok başarılı olarak değerlendirildi. Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi “*Milliyet*” gazetesine yaptığı değerlendirmede iki ülkenin son dönemde gelişen ilişkilerini bir uçağın kalkışına benzetti.¹¹⁴ Gorbaçov da “Türkiye’yi yeni yeni keşfediyoruz. Ciddi ve güvenilir bir komşu ile karşı karşıya bulunduğumuzun farkında olduklarımızın belirtti.”¹¹⁵

Turgut Özal, Sovyetler Birliğinin çöktüğünün farkına erken vardı ve çöküşün ardından bölgede meydana gelecek ikili çatışmalara izin vermemeye çalıştı. Askeri çatışmaları ekonomik işbirliklerinin engelleyeceğini düşünüyordu. Bu doğrultuda Karadeniz ekonomik işbirliği ve Sovyetlerden doğalgaz alım antlaşması projelerini geliştirdi. Turgut Özal politikaları ile oluşan Türkiye Sovyetler Birliği ilişkileri Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yerlerine kurulan başta Rusya Federasyonu ve Türk cumhuriyetleri ile kurulan dostane ilişkilerin temelini oluşturdu.

Türkiye- Sovyetler Birliği ilişkilerini olumlu yönde etkileyen olaylardan biride gerek Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın gerekse de Özal'dan sonra Türkiye Rusya federasyonu ve Türkiye- Türk cumhuriyetler politikalarının belirlenmesinde aktif rol alan Süleyman Demirel'in 19 Ağustos 1991 tarihinde KGB, Komünist Parti, Kızıl Ordunun tarafından yapılan darbenin karşısında yer almalarıdır. Turgut Özal darbe sırasında ABD Başkanı Bush'u bilgilendirerek Bush'un darbe karşısında yer almasını sağladı. Gorbaçov Özal'ın bu takdire şayan davranışını Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'a ileterek, “ Sayın Özal bizdeki darbe girişimi sonrasında Başkan Bush'u arayıp darbeye karşı tavır alınması gerektiğini söylediğini sonradan öğrendim. Bundan duyduğum memnuniyeti anlatamam size Sanırım bu tavır bizim ileride ikili ilişkilerimizi önemli ölçüde etkileyeceğini belirtti.”¹¹⁶ Süleyman Demirel'de Darbenin yeniden Sovyetler Birliğini Batı dünyasından koparması, ümitlerin yok olması anlamına gelip gelmeyeceği meçhuldür. Dünyada rahatsızlık yaratan bu olay Sovyetler Birliğinin yeniden tehdit haline gelebilmesi ihtimalini doğurmaktadır. Bu durum bizi çok yakından ilgilendirir. Türkiye 45 yıllık

¹¹⁴ Cenk Başlamış. “Ziyaret Olağanüstüydü” *Milliyet*, 18.03.1991

¹¹⁵ M. Ali Brand. “Özal Kremliden sonra şimdide Beyaz Saraya gidiyor.”*Milliyet*,(Erişim: 19.03.1991)

¹¹⁶ Yalçın Doğan, “Gorbaçov'dan Özal'a Mesaj” *Milliyet*, (Erişim: 20.09.19919)

soğuk savaşın faturasını en ağır ödeyen ülkedir. Kalıcı bir barış ihtimalinin belirlediği bir dönemde bunların bir seraba dönüşmesi insanlık için büyük bir ayıp olur.¹¹⁷ Şeklinde düşüncelerini belirtti.

19 Ağustos 1991 başarısız darbe girişiminden sonra Sovyetler Birliğinin dağılma süreci hızlandı. Uluslararası toplantılarının resmi olmayan ana konusu Sovyetler Birliğinin dağılması süreci idi. 9-11 Aralık 1991 tarihinde Senegal’de İKO zirvesi için bulunan Turgut Özal’a bu konu sorulduğunda Özal, “ Önümüzdeki aylarsa 5-6 Türk Cumhuriyeti olursa fena mı olur? Biz bir imparatorluğun bakiyesiyiz. Çok daha aktif dış politika izlemeliyiz. Büyük oynamazsanız büyük olunmaz” diyerek Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının desteklenmesi için aktif politikanın gerekliliğini belirtti. Özal Dış işleri bakanlığının bütçesine teknik yardım adı altında fonlar konarak Sovyetlerden ayrılacak olan Türk Cumhuriyetlerinin desteklenmesini savunmaktaydı.¹¹⁸ Turgut Özal’ın bu politikaları Süleyman Demirel’in Türkiye-Türk Cumhuriyetleri politikalarının da temelini oluşturdu.

2.2. Süleyman Demirel’in Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Politikasındaki Rolü

Türk boylarının ata yurdu olan Türkistan Karadeniz’in kuzeyinden başlar,¹¹⁹ Ural, Tanrı, Altay, Kafkasya Dağları ve Hazar Denizi çevresindeki ovalar, Volga, Ural, Amuderya ve Sırderya nehirler ile Asya’nın geniş bozkırlarını içine alır. Türk devleti ilk kez Asya Hun Devletinin bayrağı altında bu uçsuz bucaksız bozkırlarda M.Ö 1400 yıllarında tarih sahnesine çıktı. Türk boylarından bir kısmı çeşitli sebeplerle anayurtlarından göç ettiler. Türkistan kalanlar ise Moğol boyları ve Rus Çarlığının 1920 sonra da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin egemenliği altına girdiler. Türkistan göç eden Türk boylarından biri olan Kayı Boyu Anadolu’da Osmanlı Devletini kurdu. Osmanlı devleti çağa ayak uyduramaması nedeniyle I.Dünya Savaşı sonrasında yıkıldı.

¹¹⁷ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.110.

¹¹⁸ Derya Sazak, “Afrika’daki Özal”, *Milliyet*, 10.12.1991

¹¹⁹ Ahmet Taşağıl, <https://islamansiklopedisi.org.tr/turkistan> (Erişim23.04.2018)

Milli Mücadele sonrasında Osmanlı devletinin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti Atayurt'ta kalan Kemik Kardeşleri¹²⁰ ile irtibata geçmek için her yolu denedi. Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Mustafa Kemal Cumhuriyetin kuruluşunun 10. yılının kutlandığı 1933'te yaptığı konuşmasında Türkistan Türkleri ile ilgili gelecek kuşaklara şu öğütleri verdi; “Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur. Bu dostluğa ihtiyaç vardır. Şartlar bunu gerektirmektedir. Fakat yarın ne olacağını bugünden kimse kestiremez. Sovyet İmparatorluğu da tıpkı Osmanoğulları gibi Avusturya-Macaristan gibi dağılabilir. Bugün esaret altında bulunan milletler bağımsızlıklarına kavuşabilir. O zaman dünya dengeleri yeni bir şekil alacaktır. Sovyetlerin idaresinde bizim, dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz var. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır. Manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize gelmesini bekleyemeyiz. Bizim onlara gitmemiz gerekir.”¹²¹ Atatürk'ün bu konuşmasından 34 yıl sonra ilk kez Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler birliği içinde bulunan Ata yurdu topraklarından Özbekistan ve Azerbaycan'ı ziyaret etti.

Süleyman Demirel'in genel başkanı olduğu DYP, 20 Ekim 1991 tarihinde yapılan milletvekilliği seçimlerinde birinci parti oldu. Demirel, Erdal İnönü'nün Genel Başkanı olduğu SHP ile kurduğu koalisyon hükümeti programında da Sovyetler Birliğindeki gelişmelerle ilgili şu değerlendirmeleri yaptı; Hükümetimiz, tarihsel bir yeni yapılanma sürecinde bulunan Sovyetler Birliğiyle dostluk ve işbirliğine önem vermektedir. Bu sürecin demokratik kurallar çerçevesi içinde tamamlanması en içten dileğimizdir. Sovyetlerden ayrılarak yeni kurulan cumhuriyetlerle de ilişkilerimiz bu doğrultuda olacaktır.¹²² Sovyet yetkilileri Misk'te 1991 yılında imzaladıkları bir antlaşma ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağıldığını resmen ilan ettiler. Dünya devletleri 1991- 1992 yıllarında bu olayın

¹²⁰ Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri (1991-2014)*, I. Baskı, Aybil Yayınevi, Konya, 2014, s. 23

¹²¹ Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001, s. 22.

¹²²Turgut, *a.g.e.*, s.43.

şokunu yaşarken Süleyman Demirel ortaya çıkan yeni siyasi coğrafyayı “Avrasya Gerçeği” olarak tanımlayan ilk devlet adamı oldu. Demirel 1993- 2000 yıllarında üstlendiği Cumhurbaşkanlığı görevinde de Avrasya gerçeğinin kalbinin Türkiye olduğunu belirtti.¹²³

Başbakanlığı (1991-1993) Döneminde Türkistan Türk cumhuriyetleriyle yoğun temaslarda bulunan Demirel, (1993-2000) yıllarında yürüttüğü cumhurbaşkanlığı döneminde de Türk dünyası ile ilişkilerini gündeminden hiç düşürmedi. Türki cumhuriyetlerinin her birine ziyaretler gerçekleştirerek ilişkileri sıcak tutmaya çalıştı. Türk cumhuriyetleri ile olan ilişkilerinde Pan-Türkist bir birlik oluşturma izlenimi vermekten şiddetle kaçındı. Bağımsızlıklarını yeni elde eden Türk cumhuriyetlerinin hâkim olduğu bölgelerin tekrar Rus hâkimiyetine geçmemesi için barış ve istikrar içinde bulunması gerektiğini savundu. Bu devletlerin Dünya ile bütünleşmesi için gayret sarf etti.

Demirel, Türk cumhuriyetlerinden, Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan liderleri ile ilk buluşmasını “Süleyman Ağa” olarak çağrıldığı 1992 yılında Davos’ta gerçekleştirdi. Demirel, toplantıya katılan Türk Cumhuriyeti liderlerine Türkiye’nin yıllardır Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin esaretinde olan Türklerin bağımsızlığını beklediğini bildirdi. Toplantıda Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov da Demirel’e el işlemeli bir kutuyu armağan olarak verirken; “Bu sandıkta size yüreğimizi sunuyoruz ne zaman isterseniz o zaman açın¹²⁴” diyerek, Demirel ve Türkiye’ye karşı sevgisini belirtti. Demirel’de buluşmayı; Yüzyıldır beklenen tablo olarak tanımladı ve “21.yüzyıl Adriyatik’ten Çin Seddine kadar Türk Çağı olacaktır”¹²⁵vecizesini ilk kez bu buluşmada dile getirdi. Demirel, Davos’ta, ABD’nin eski Dış İşleri Bakanı Henry Kissinger’in yönettiği küresel ve bölgesel konulu konferansta da ise Türk cumhuriyetleri ile ilgili şu değerlendirmeleri yaptı. “Türkiye, Türk cumhuriyetleri üzerinde nüfuz kurma peşinde değildir. Türkiye, bölge devletleri ile başta Rusya olmak üzere İran, Suudi Arabistan’la bölgede nüfuz mücadelesi etmeyecektir. Biz

¹²³Turgut, *a.g.e.*, ss. 14-15.

¹²⁴ Turgut, *a.g.e.*, s. 45.

¹²⁵<https://tccb.gov.tr/konusmalari-suleyman-demirel/1718/4127/cumhurbaskani-sayin-suleyman-demirelin-turkce-konusan-ulkeler-devlet-baskanlari-vi-zirve-toplantısında-yaptiklari-konusm> (Erişim 9.09.2017)

bölgede pantürkist bir politika değil, demokrasi ve çağdaş batı değerlerinin yayılması taraftarıyız. Bağımsızlıklarına yeni kavuşan bölge halkı komünizmden demokrasiye geçiş sürecindedir, bu süreç kolay değildir. Geçişte istikrarsızlık olursa bağımsızlıklarını tekrar kaybedebilirler. Bu nedenle esaretten kurtularak bağımsızlıklarına kavuşan bu devletlere yardımcı olmak başta Türkiye olmak üzere tüm dünya devletlerinin görevidir. Soğuk Savaşın bitişini müteakip yeni bir siyasî coğrafya doğmaktadır. Bu bir ihtilâf bölgesi veya yeni bir nüfuz alanı değil, aksine, ihtilâfların yerini işbirliği ve birlikte yaşama ve çalışma ruhunun alacağı bir barış ve refah havzası olmalıdır.”¹²⁶ Tezini Uluslararası kamuoyunun önünde dile getirerek bölgenin bir kez daha başka güçlerin kontrolüne geçmemesi için diplomatik bir alt yapı oluşturdu. Ayrıca bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan Türk cumhuriyetlerinin sorunlarının olabileceğini eğer Türkiye’den yardım istenmesi halinde Türkiye’nin severek yardım edeceğini belirtti. Türkiye’nin politikasının şeffaf olduğunu Pantürkizm gibi bir amaçlarının bulunmadığını ve Türk cumhuriyetleri bölgesinde hiçbir devletle rekabet halinde olmadıklarını açıkladı. Demirel, Türkiye’nin Sovyetlerden ayrılan Türk cumhuriyetleri ile ilgili tezini; “Biz bu ülkeleri yönetecek değiliz. Biz onların bağımsızlıklarını koruyarak kendi kendilerini dışarıdan bir müdahale olmadan yönetmesini arzu ediyoruz. Onlara her türlü maddi ve manevi desteğe hazırız. Lakin tek isteğimiz yıllarca esaret altında yaşamış olan bu kardeşlerimizin insanlığın büyük değeri olan demokrasiden nasiplenmeleridir.”¹²⁷

Demirel, Partisinin grup toplantısında Davos temasları ile ilgili bilgi verirken de, Türk cumhuriyetlerinin ortaya çıkışının Türkiye’ye güç verdiğini, Dünyanın Türkiye’ye, Türk cumhuriyetleri ile birlikte baktığını bu devletlerin Türkiye’ye karşı güvenleri, hayal kırıklığına dönüşmemesi için başta parlamento olmak üzere her düzeyde temaslar kurulması gerektiğini belirtti. Demirel, Türk cumhuriyetlerinin, Türkiye’ye olan güvenlerinin düş kırıklığına dönüşmemesi için de bu ülkelerle koordinasyonu sağlamak ve kamu kurumları arasındaki çalışmalarını düzenli yürütmek için Başbakanlık bünyesinde çalışma grubu oluşturdu. Bu konuda en önemli adımlardan biride Kanun Hükmünde Kararname ile Türk İşbirliği ve Kalkınma

¹²⁶Hulusi Turgut, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001, s.46.

¹²⁷Turgut, *a.g.e.*, s. 47.

Ajansı'nın kurulmasıdır. Kısa adı TİKA olan ajansın görev tanımı şu şekilde açıklandı; “Başta Türk dilinin konuşulduğu Türk cumhuriyetler olmak üzere bu ülkelerle yapılacak her türlü ekonomik, kültürel, sosyal, teknik, alanlardaki işbirliğini koordine etmektir.”¹²⁸ Demirel, bağımsızlıklarına yeni kavuşan Türk cumhuriyetlerinin dünya ile bütünleşmesine de çok önem verdi. Bu nedenle bu cumhuriyetlerin sorunlarını uluslararası platformlarda her zaman gündeme getirdi ve başta Birleşmiş Milletler, AGİT, ECO ve İslam Konferansı gibi Teşkilatlara üye olmalarına öncülük etti

Süleyman Demirel, Türk cumhuriyetlerine ilk resmi gezisini 27 Nisan -3 Mayıs tarihleri arasında 1992 yılında yaptı. Demirel, gezi öncesinde ABD ve Rusya büyükelçileri ile görüştü. ABD Büyükelçisine, Komünizmin çöktüğünü yeni kurulan cumhuriyetlerin demokrasi ve serbest piyasa ekonomisine geçmesinin kolay olmadığını bu ülkelerin birtakım problemleri olduğunu, eğer buralarda istikrar sağlanamazsa ümitlerin gerçekleşmeyeceğini belirtti. Türkiye'nin onları idare etmek gibi bir amacının olmadığını ancak Kemik Kardeşliği nedeniyle sorunlara seyirci kalamayacaklarını, Türk cumhuriyetlerinin Türkiye'den beklentilerinin çok büyük olduğunu, ABD'nin de bölgede kendilerine destek olmasını istedi. Rus Büyükelçisine de Rusya'nın kendilerinin gezilerinden rahatsız olmamaları gerektiğini, Türkiye'nin Rusya'yı rahatsız edecek herhangi bir politika izlemesinin mümkün olmadığını, ancak Türk cumhuriyetleri ile tarihi bir bağlarının olduğunu bu nedenle onlara ilgisiz kalamayacaklarını açıkladı¹²⁹. Demirel, böylece bölgede Türkiye'yi yayılmacı bir politika izlenimi oluşturacak çağrışımardan uzak tuttu.

Başbakan Demirel'in gezisi ile birlikte TRT, Türk cumhuriyetlerine yönelik Avrasya yayınına başladı. Demirel, TRT'nin Avrasya'ya yönelik yaptığı ilk yayınında; Türkiye'nin Kuzenleri olarak tanımladığı halklara şöyle hitap etti. “Bu gün Türk Dünyası için tarihi bir gündür, Adriyatik'ten Çin Seddine kadar yayılmış olan ve bağımsızlıklarına yeni kavuşan kardeş ülkeler, tek bir kulak, tek ses, tek seda olmanın heyecanını yaşamaktadır. Bizler buralardan Akdeniz'e göç etmişiz ancak yüreğimiz hep sizinledir. Ortak mazimiz, çağdaş değerlere uygundur, bu kanal ortak

¹²⁸Turgut, *a.g.e.*, s. 44.

¹²⁹Turgut, *a.g.e.*, ss. 49-51.

medeniyetimizi dünyaya tanıtacaktır.¹³⁰ diyerek Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında ortak bir kültür havzasının oluşmasının önemini belirtti.

Demirel, Cumhurbaşkanı seçildikten sonra da 1 Eylül 1993 tarihinde TBMM'nin 19. Dönem açılış konuşmasında Türk Cumhuriyetleri ile ilgili şu mesajları verdi: Sovyetler birliğinin kısa sürede dağılması, Türkiye'nin önüne çeşitli fırsatlar çıkararak değerini artırdı. Türkiye, coğrafi konumu sayesinde yeni oluşan 600 milyonluk bir pazar güzergâhında bulunmaktadır. Türkiye'nin, bu tarihi fırsatlardan faydalanabilmesi için demokratik değerlerini koruyup geliştirmesi gerekir. Tarihte ilk kez bir imparatorluk kansız ve savaşız bir şekilde parçalandı. Asırlardır hürriyetten mahrum bırakılmış halklar bağımsızlıklarına kavuştular. Bu ülkeler bağımsızlığın değerini iyi bilmelidir. Türkiye bağımsızlıklarına yeni elde eden bu devletleri çağdaş dünyanın değerlerini benimsemesi için her türlü yardıma hazırdır. Türkiye'nin bu çabaları Pantürkizm olarak nitelendirilmemelidir. Dünya bu ülkelere Rusya gözü ile baktığı takdirde Rusya'nın bu ülkeler üzerindeki baskısını kaldırmayacaktır. Şayet, Türk cumhuriyetleri kendi içlerinde iktidar kavgalarına düşerse, Rusya, Türk cumhuriyetlerinde yaşamakta olan vatandaşlarının güvenliğini bahane ederek her an yeniden hegemonya alanını genişletme politikasını takip edebilir. Bu durum Türkiye'yi dikkatli olmaya sevk etmektedir. Zira Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin parçalanması ile Türkiye için tarihi bir tehlikenin ortadan kalktığını zannedenler büyük bir yanılgı içerisine düşerler. Dünya bölgenin zengin enerji kaynakları ile meşgul olmaktadır. Hem ekonominin hem de mühendislik mantığı bu bölgelerden çıkarılacak olan enerji nakliyatının Türkiye topraklarından geçmesini zorunlu kılmaktadır. Ayrıca Boru hatlarının Türkiye topraklarını by-pass ederek dünya pazarlarına ulaştırmak siyasi ve askeri açıdan da mümkün görünmemektedir. Türkiye bu konuda dünyaya karşı sorumluluğunun bilincindedir.¹³¹Türkiye, Demirel'in bu söylemleri doğrultusunda Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini Rusya ile rekabete girmeden, kültürel birlikteliğini ön plana çıkararak, demokratik unsurlar bağlamında geliştirme siyasetini benimsedi.

¹³⁰Turgut, *a.g.e.*, s.50.

¹³¹Turgut, *a.g.e.*, ss. 199-204.

Demirel; Türkiye'deki ve Türk cumhuriyetlerindeki olumlu gelişmeleri hep gündeme getirerek Türk dünyasının moral ve motivasyonunu yüksek tutmayı hedefledi. Türkiye'nin Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Birliğine tam üyelik yolunda aday üyeliğinin kabul edilmesi üzerine uluslararası alanda saygınlığının arttığını, demokratik ve ekonomik gelişmeleri sayesinde de Türkiye'nin Türk boylarının istek kapısı durumuna geldiğini belirtti. Demirel, UNESCO ile İnsanlığı Koruma ve Kalkındırma Vakfı tarafından Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te düzenlenen ISSIK-KUL Forumu'nda yaptığı konuşma da; “Bölgenin hiç kimsenin münhasır nüfuz bölgesi haline getirilmemesini bu bölgenin bağımsız ve egemen devletlerden oluştuğunu ve tüm ilgili ülkelerin katkılarıyla bir işbirliği, refah ve barış sahası haline getirilmesi gerektiğini belirtti.”¹³² Türk dünyasının sesini dünyaya duyurmaya çalıştı ve Türk cumhuriyetlerinin düzenlediği uluslararası konferanslara katılmaya gayret etti.

Michael Gorbaçov'un Rusya'nın bölgede uyguladığı Pan-Slavizm politikasının yanlış olduğunu bu çerçevede Türkiye'nin Pan-Türkizm politikasının da yanlış olacağını belirtmesi üzerine Demirel; “Tarihi yeniden yapmak mümkün değildir. Ancak geleceği birlikte inşa etmek mümkündür. Tarihten husumet, düşmanlık, kavga çıkartırsanız yepyeni bir geleceği inşa edemezsiniz. Geçmiş bugüne kadardır, gelin bu geleceği, barış, ortak refah ve insanlığın mutluluğu için birlikte inşa edelim.”¹³³ diyerek Rusya'nın tepkisini çekmeden Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri geliştirmeye çalıştı. Böylece Demirel, Türk cumhuriyetleri ile Türkiye'nin ilişkisinin Rusya'ya karşı olmadığını, ancak Türk cumhuriyetleri ülkeleri ile ilişkinin aynı tarih, kültür, dil ve din bağları nedeniyle saygıyla karşılanması gerektiğini dile getirdi.

2000 yılında Bakü'de Dede Korkut'un 1300'üncü yıldönümü kutlamaları törenlerinde yaptığı konuşmasında da Türk cumhuriyetleri ile Türkiye Cumhuriyetinin aynı kültür havzası içerisinde olduğunu bir kez daha vurguladı. Burada yaptığı konuşmasında, Türk topluluklarının her birinin ulu çınarın birer dalı olduğunu hepimizin atasının Dede Korkut, rehberlerimizin Bilge Kağan'ın taş vurduğu Orhun Abideleri, Hoca Ahmet Yesevi, Karacaoğlan, Köroğlu, Hoca

¹³²Şükrü Küçükşahin, “Orta Asya Kimsenin Nüfuz Bölgesi Değil”, Hürriyet, 18.07.1997.

¹³³<http://www.egedesonsoz.com/haber/demirel-e-en-yakin-isimden-tarihe-isik-tutan-yazi-/902092>
(Erişim Tarihi:20.11.2018. Saat:12:000)

Nasrettin, Fuzuli, Yunus Emre, Mevlana, Bahtiyar Vahapzade Cengiz Aytmatov olduğunu söyleyerek kültürel birlikteliğin siyasi ve ekonomik birlikteliğin temelini oluşturduğunu vurguladı.¹³⁴

Demirel, felsefemizi oluşturan ve edebiyatımızın temeli sayılan Dede Korkut Destanı, ortak medeniyetimizin hikâyesini anlatan Manas, önümüze ışık tutan Kutadgu Bilig, gibi bütün büyük eserlerimizin evrensel insanlık mesajlarını yeni nesillerimize tanıtmak bizi birleştiren ana eksen olacağını, Kutadgu Bilig’de ki gibi, “akıl karanlık gecede bir meşale gibidir; bilgi seni aydınlatan bir ışıktır. İnsan akıl ile yükselir, bilgi ile büyür.”¹³⁵ bilgi çağı olan günümüzde bu sesler Türk dünyasına ışık tutmaya devam ettiğini belirtti. Demirel, Dede Korkut ve Hacı Bektaş-ı Veli’ye de atıfta bulunarak; “Beri gelin kırk kardaşım, size kurban olsun benim başım.”ve “Bir olun, iri olun, diri olun”¹³⁶sözlerinden örnekler vererek Türk Dünyasının birlik ve beraberliğinin önemini vurguladı. Cumhurbaşkanlığının beşinci yılında Türk cumhuriyetleri Bir olun, iri olun, diri olunile ilgili milliyet gazetesine şu demecini verdi. “Türkiye’nin en önemli dış politika konusu Türk cumhuriyetleridir. Bu ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşması ile büyük bir Türk dünyası meydana geldi. Herkes durup düşünmek mecburiyetindedir. Taşkent’te, Semerkant’ta Almatı’da Bişkek’te Rusların ne işi vardı. Türkiye ile Azerbaycanlının, Türkmenistanlının, Kazakistanlının dili bir, kültürü bir, dini bir, ninnimiz bir, türkümüz bir, bize kardeş demezler de kime derler.Bu kardeşlerimiz, zamanla Demokratik, laik, piyasa ekonomisini başarı ile uygulayan Türkiye’yi model alacaklardır. Böylece Adriyatik’ten Çin Seddine kadar uzanan Türk Kültür Havzası sınırları içerisinde Türk boylarının bayraklarına, dinlerine nerede yaşadıklarına bakılmaksızın büyük fikir adamı İsmail Gaspıralı’nın deyişiyle, “dilde, fikirde ve işte birlik sağlanacaktır.”¹³⁷ Dedi. Ancak, Demirel, Türk Dünyası ile henüz ortak bir fikir birliğinin oluşmadığı bu bilincin oluşması için çalıştıklarını da belirtti. Süleyman Demirel’in Türk cumhuriyetleri Başkanışmanı Namık Kemal Zeybek’te Demirel’in

¹³⁴Hulusi Turgut, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, , c.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s. 49.

¹³⁵ Yusuf Has Hacip, *Kutatgu Bilig*, (Çev;Ayşegül Çakman) ,İş Bankası Yayınları, 2015, s. 138.

¹³⁶Abdurrahman Güzel, *Hacı Bektaş Veli El Kitabı*,4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2018, s.42.

¹³⁷ Hulusi Turgut, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s. 357

Türk cumhuriyetleri ile ilgili politikasını; “Bir Ağabeyden kurtulmuş ve bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş Türk cumhuriyetleri devletlerini incitmemek gerekir. İlişkilerde üstünlük oluşturacak davranışlardan kaçınmak gerekir. Azeri’siniz, Kazak’sınız, Özbek’siniz, diyerek farklı bir milletmiş gibi algılanmaması gerekir. Türkiye’nin önüne çıkan tarihi fırsatı zedeleyecek davranışlardan kaçınmak gerektiği”¹³⁸ şeklinde açıklamaktadır.

Türkiye, 1995 yılından sonra Türk Cumhuriyetlileri ile daha dengeli bir politika geliştirdi. İlişkilerin düzenli bir şekilde gelişmesi için, parlamentolar arası protokoller, kültürel işbirliği antlaşmaları yaptı ve TÜRKSOY, TİKA gibi kurumlar oluşturdu. Özellikle TİKA, eğitim, sağlık, tarımsal kalkınma, mimari, maliye, turizm ve sanayi alanında birçok proje yürüttü. Bağımsızlıklarının ilk yıllarında Batılı Devletler de Türkiye’yi Türk cumhuriyetlerine Demokratik, laik serbest piyasa ekonomisinde örnek alınacak bir model olarak sundu. Türk cumhuriyetleri de Batılı Devletlere, geniş bir pazar olmanın yanı sıra, zengin petrol ve doğalgaz yatakları, kıymetli madenleri, verimli tarım arazileri problemsiz ekonomik alt yapıları ile büyük fırsatlar sunmaktaydı. Bu durum Türkiye’nin bölgede ekonomik ve siyasi etkinliğinin artmasını sağladı. Türkiye kamuoyu da tarihi ve kültürel olarak Türk kökenli cumhuriyetlere yardım elinin uzatılmasını ve ilişkilerin geliştirilmesini daima destekledi. Bu doğrultuda Türkiye ile diğer Türk cumhuriyetleri arasındaki öğrenci mübadelesinin önünü açan Demirel, Türkiye’den iş adamlarının Türkistan ve Kafkasya Türk cumhuriyetlerinde yatırım yapmalarını teşvik etti ve Türk şirketlerinin bölgede faaliyet göstermesi için cesaretlendirdi. Bu işbirliğinin en somut gelişmesi 5 Mart 1993 tarihinde kararlaştırılan 1999 da imzalanan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı antlaşmasıdır. Bu antlaşma, Türkiye ile Avrasya’nın talihini değiştirerek 21. Yüzyılın ilk büyük projesi oldu. Türkiye, Bakü- Tiflis- Ceyhan Petrol Boru Hattını, Avrasya’da enerji güvenliğini sağlayacak, ekonomik kültürel kalkınmayı gerçekleştirecek bir barış projesi olarak değerlendirmekte idi. Proje tamamlandığında Türkistan Türk cumhuriyetlerinin denizlere açılma rüyası gerçekleşecek böylece bu coğrafyalarda yaşayan halkların kaderleri ile birlikte Akdeniz ve Karadeniz de birbirleriyle birleşecekti. Tarihi ipek yolu yeniden canlanacak denizler artık insanları ayıran değil birleştiren durumuna gelecekti. Keza Bakü- Tiflis – Erzurum

¹³⁸ Namık Kemal Zeybek, *Önce Bilgi ve Bilinç, Yeni Türkiye*, Semih Ofset, Ankara, 1997, s. 40-41.

Doğalgaz projesi Kars Tiflis Demiryolu Projesi Demirel döneminde gerçekleştirilen ve Türkiye ile Türk cumhuriyetlerini birbirine yakınlaştıran diğer anıt eserlerdir. Bu projeler için Demirel; “Avrasya Projemiz tarihin en kadim medeniyetlerinden olan Türk Dünyasının istikbalini parlatan en büyük idealizmimizdir. Bu projeler barıştan, kardeşlikten, birlikte yaşamak ve çalışmaktan başka bir niyetimiz, iddiamız, amacımız yoktur. Tek derdimiz, dili, ninnileri türküleri, masalları, destanları, şiirleri, harsı, kültürü, bir olan, aşına olan, akraba olan, kardeş halkların, toplulukların uzun bir ayrılıktan sonra yeniden kucaklaşmaları ve yeni bir işbirliği ve dayanışma modeli oluşturmaktır.”¹³⁹ Şeklinde açıkladı.

Demirel Türkiye’nin Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmesinin dış politikada da Türkiye’ye saygınlık sağlayacağını, düşüncesindeydi. Tıpkı Avrupa Birliği, İspanya ve Portekiz’i üyeliğine kabul ederken, bu iki devletin Güney Amerika ülkeleriyle çok yakın siyasi, kültürel, ekonomik ve ticari bağlarının etkili olduğunu, Türkiye’nin girmek için yoğun çaba gösterdiği Avrupa Birliğinin Türkiye’ye karşı bakış açısının çok daha farklı olacağı görüşündeydi.

Demirel, Türk cumhuriyetleri liderlerini de sık sık Türkiye’ye davet ederek onlarla kişisel dostluklar kurdu. Demirel 1995’te Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev’e yapılan darbe girişiminde Kopenhag’da olan Aliyev’e haber vererek Aliyev’in siyasi hayatında önemli bir rol oynadı. Aliyev’in sağlığıyla da ilgilenerek 1999 yılında geçirdiği kalp rahatsızlığında Ankara’ya gelmesini sağlayarak tedavisini bizzat takip etti. Bu kişisel dostluk Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerini olumlu yönde etkiledi. Türk cumhuriyetleri devlet Başkanları da “Süleyman ağabey” şeklinde hitap ettikleri Süleyman Demirel’le dostça ilişkiler kurdular. Demirel de Sovyetler birliğinden ayrılarak yeni bağımsızlığına kavuşan bu cumhuriyetleri; “Karındaş Cumhuriyetler veya Candaş Cumhuriyetler” olarak tanımladı

2.2.1. Süleyman Demirel ve Türk Cumhuriyetleri Liderler Zirvesi

Sovyetler Birliği’nin dağılması neticesinde Türk dili konuşan ülkelerin hürriyetlerine kavuşması ile Akdeniz’den Çin’e kadar uzanan geniş bir coğrafyada

¹³⁹Hulusi Turgut, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,ss. 902-903.

Türk kültür kuşağı tüm siyasi potansiyeli ve tarihsel ihtişamıyla ortaya çıktı. Süleyman Demirel, bağımsızlığını yeni elde eden Türk cumhuriyetlerinin, Türkiye açısından yaşamsal önemini derinliğini kavradığı için Türk cumhuriyetleri ile kurumsal bir örgütlenmenin oluşturulması için yoğun bir çaba gösterdi. Demirel, Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerini geliştirmesinin dış politikada da Türkiye'ye prestij sağlayacağı, düşüncesindeydi. Tıpkı Avrupa Birliği, İspanya ve Portekiz'i üyeliğine kabul ederken, bu iki devletin Güney Amerika ülkeleriyle çok yakın siyasi, kültürel, ekonomik ve ticari bağlarının, Avrupa birliği üyeliklerinde etkili olduğunu, Türkiye'nin de girmek için yoğun çaba gösterdiği Avrupa Birliğinin Türk cumhuriyetleri ile her türlü ilişkisini geliştiren Türkiye'ye karşı bakış açısının çok daha farklı olacağı görüşündeydi. Bu siyasi ortamda, Türk cumhuriyetleri liderler zirvesi; Gaspıralı İsmail Beyin; “dilde, fikirde ve işte birlik,” Dede Korkut Destanında “beri gelin kırk kardaşım, size kurban olsun benim başım.”ve Hacı Bektaş-ı Veli'nin belirttiği; “bir olun, iri olun, diri olun,” düşünceleri doğrultusunda Süleyman Demirel'in 1992 yılında Türk cumhuriyetlerine düzenlediği gezide ilk kez Alparslan Türkeş tarafından gündeme getirildi.¹⁴⁰ Bu görüş Cumhurbaşkanı Turgut Özal, tarafından benimsenmeyince Demirel, tarafından benimsendi. Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında ikili ve çok taraflı her türlü alanda işbirliği ve dayanışmanın değerlendirilmesinin devlet liderleri düzeyinde görüşülmesini hedefleyen, ilk liderler Zirvesi de 30 Ekim 1992 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı himayesinde Ankara'da yapıldı. Bu zirveye Türkiye Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Azerbaycan Devlet başkanları katıldı.

Zirvenin açılış konuşmasında Turgut Özal, 21. yüzyılın Türk çağı olacağını ivedilikle bir Türk Ortak Pazarı ve Türk Geliştirme ve Yatırım Bankası'nın kurulması gibi Türk Devletleri arasında ekonomik bütünleşmeye gerçekleştirecek teşkilatlanmaya gidilmesi gerektiğini belirtti.¹⁴¹ Özal'ın önerisini, Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov'un hükümetler üstü kuruluşların bağımsızlıklarına gölge düşüreceğinden endişe etmesi, Nazarbayev de ülkesindeki farklı milletlere mensup

¹⁴⁰ M. Fatih Kirişcioğlu, “Alparslan Türkeş Ve Türk Dünyası”, Bkz.: http://Devlet.Com.Tr/Makaleler/Y32-Alparslan_Turkes_Ve_Turk_Dunyasi.Html (Erişim;29.03.2017)

¹⁴¹ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.218

etnik yapı yüzünden, etnik ve dini temelli kuruluşlara üye olmak istememesi, diğer Türk cumhuriyetleri liderleri ise bölgelerindeki istikrarsızlık nedeniyle, Rusya'nın askeri desteğine ihtiyaç duymaları, Rusya'nın Pan-Türkizm konusundaki korkusunu tahrik etmekten çekinmeleri ve Türkiye'nin sınırlı olanaklarına bağımlı kalmak istememeleri nedenleriyle reddettiler. Türk cumhuriyetleri liderleri bölgede Rusya'nın etkisinden çekindikleri için zirvede alınan kararları Türkçe ve Rusça olarak imzaladılar. Liderler, Ankara Zirvesinde şu kararları aldılar.

1. Kültür, eğitim, dil, güvenlik, ekonomi vb. konularda işbirliğinin geliştirilmesi,

2. Ülkeler arasındaki işbirliğini, bağımsızlık, egemenlik ve toprak bütünlüğüne bağlı içişlerine saygı ve eşitlik ilkeleri üzerine kurma,

3. Demokrasi, laiklik, piyasa ekonomisi ilkelerine önem verme,

4. Dışişleri bakanları arasında yılda en az bir defa danışma toplantılarının yapılmasına ve uluslararası toplantılarından önce mutlaka görüş teatisinde bulunmasına,

5. Devlet ve Hükümet Başkanlarının düzeyinde gerçekleşen danışma toplantılarının düzenli olarak yapılmasına,

6. Bu çerçevede ikinci toplantının 1993 tarihinde Azerbaycan'ın Başkenti Bakü'de yapılması,

Bildiri sonrasında düzenlenen basın toplantısında bir Rus gazetecinin Türk Birliğinin tehlike oluşturup oluşturmadığını sorması üzerine Nursultan Nazarbayev şu cevabı verdi; "Burada bulunan Türk Devlet başkanları aynı fikri paylaşmak için toplanmadık, aynı fikrîde paylaşmıyoruz. Devletle arasındaki sorunları birleşerek çözelim diye bir araya gelmedik. Karşılıklı işbirliği ilişkilerimizi geliştirmek için bir araya geldik. İslam Kerimov'da, toplanma amaçlarının siyasi olmadığını ekonomik ve kültürel amaçlı olduğunu, Türkiye'yi piyasa ekonomisi konusunda kendileri için model almak için toplandıklarını belirtti."¹⁴²

¹⁴² Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s. 189.

İkinci Türk cumhuriyetleri Zirvesi Azerbaycan'ın Başkenti Bakü'de yapılması planlanmıştı ancak zirvenin toplanmasına günler kala Kazakistan ve Özbekistan'ın önerisi ile zirve ertelendi. Zirvenin ertelenmesinde, Türkiye'de Özal'ın ölümü nedeni ile meydana gelen siyasi krizler, Rusya Federasyonunun bu zirvelere olan tepkisi, Türkistan Türk cumhuriyetlerinin Bakü'de toplanarak, Ermenistan ile Azerbaycan arasında devam eden Karabağ meselesinde Azerbaycan'ı destekledikleri mesajı vermek istememeleri gibi nedenler etkili oldu. Bu durumdan rahatsız olan Demirel, zirvelerin akıbetinin sona ermemesi için yoğun çaba harcadı. Türkistan Türk cumhuriyetlerini ziyaret ederek liderlerle baş başa görüşmeler gerçekleştirdi. Diplomatik gayretler ve Demirel'in şahsi çabaları sonrasında "İkinci Türk cumhuriyetleri Zirvesi" 18 Ekim 1994 tarihinde İstanbul'da yapıldı. Rusya Türkiye'yi beyin yıkama ve Pantürkizimin peşinden koşmakla suçlayarak zirvenin toplanmasından duyduğu rahatsızlığını resmen belirtti. Rus Dış İşleri Bakanı Mihail Demirel'in, Türkiye'nin önderliğinde İstanbul'da etnik temele dayalı bir toplantının yapılmasını Rusya'yı rahatsız etmeyeceğini hiç kimse iddia edemez.¹⁴³ şeklinde açıklama yaptı. Rusya da Türkiye'ye misilleme yaparak BDT'n topladı ve Türkiye'nin sorunları olan İran ve Yunanistan'la ilişkilerini geliştirecek politikalar takip etti. Rusya'nın engellemelerine rağmen İkinci Türk Cumhuriyetleri Zirvesine bütün Türk cumhuriyetleri liderleri katıldılar. Demirel, Zirvede yaptığı konuşmada; Aynı köklere mensup altı bağımsız ve eşit Türk cumhuriyetinin bir araya gelmesinin bölge için ne kadar önemli olduğunu ve bu toplantılardan başta Rusya olmak üzere hiç kimsenin kaygı duymaması gerektiğini belirtti.

Rusya'nın İstanbul liderler zirvesine sert tepki göstermesine rağmen üçüncü Türk Cumhuriyetleri Zirvesi Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek'te 1995 yılının Ağustosunun ayında toplandı. Bişkek Zirvesine katılan devlet başkanları Rusya ile sorunları aşma konusunda tam bir işbirliği içinde olduklarını belirttiler ve Büyük Avrasya projesini gerçekleştireceği konusunda görüş birliği içinde olduklarını belirttiler. Rusların tedirgin olduğunun söylenmesine karşılık Süleyman Demirel, "İstedikleri kadar tedirgin olsunlar. Türkiye bu zirve ile çok şey kazanmıştır. Türkiye'nin pazarlık gücünü arttırdı. 6-7 aydır bu zirveyi toplamaya çalışıyorum.

¹⁴³ Cenk Başlamış, "Moskova Sonunda Patladı", Milliyet 19.10.1994, Milliyet.com.tr yayinlari/PmLNMw9BNX1xAbCcar7Gg_x3D (Erşim:12.11.2017)

Şayet bu zirveyi toplamasaydık; Türkiye, Türk cumhuriyetlerini terk etti diyeceklerdi.” şeklinde cevap vermiştir”.¹⁴⁴

Diğer Zirvelerden farklılıklar gösteren dördüncü Türk Cumhuriyetleri Zirvesi ise 1996 yılında Özbekistan’ın başkenti Taşkent’te yapıldı. Demirel, ilk kez zirveye katılan Türk cumhuriyetlerini, Azerbaycan ve KKTC’ye destek verme çağrısında bulundu ve Türk cumhuriyetleri arasındaki dayanışmanın dünya devletlerinin dikkatini çektiğini, bu birlikteliğin uluslararası kuruluşları Türk cumhuriyetleri ile işbirliğine özendirdiğini belirtti. Zirvede Türk Dünyasında çok taraflı işbirliğinin kurumsallaşması açısından önemli olan bir sekretaryanın oluşturulması bu sekretaryanın tüzüğü kabul edildi. Ayrıca Türk kültür ve tarihine katkıda bulunan kişi ve olaylarla ilgili yıldönümlerinin birlikte anılması kararlaştırıldı. Bundan önceki zirvelerde bir sonraki zirvenin hangi ülkede ve tarihte yapılacağı konusunda güçlükler çekilirken beşinci zirve için Kazakistan ile Türkmenistan rekabet etti. Beşinci Türk Cumhuriyetleri zirvesi Kazakistan’ın yeni başkenti Astana’da 1998 yılında yapılması kararlaştırıldı. Ayrıca zirvede Türkçe konuşan ülkeler arasındaki işbirliği ile uluslararası ve bölgesel sorunlar konusunda görüş alışverişlerinde bulunuldu. Demirel, Türkistan ki zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarının uluslararası piyasalara ulaştırılmasında en güvenli projenin Bakü Ceyhan Boru Hattı Projesi olduğunu dile getirdi. Demirel, döneminde toplanan son Türk cumhuriyetleri zirvesi 2000 yılında Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de yapıldı. Demirel, burada yaptığı konuşmada, Zirvelerin 21.yüzyılda Türk kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynadığını ve bu zamana kadar yapılan zirvelerde kaydedilen gelişmeleri belirtti. Ayrıca bölgede barış ve istikrarı tehdit eden her türlü teröre karşı birlikte etkin bir şekilde mücadele edilmesi gerektiğini vurgulayan Demirel, Türk Dünyasının ortak bit alfabeye sahip olmasını ve bu konunun bilim insanları tarafından öncelikli olarak gündeme alınması gerektiğini belirtti.

Türk cumhuriyetleri devlet başkanları zirvelerinin Türkiye ve Türk cumhuriyetlerine uluslararası alanda saygınlık kazandırdığı kanaatinde olan Demirel,

¹⁴⁴ Ali Serdar Özdilek, *Süleyman Demirel’in Cumhurbaşkanlığı Dönemi Türk Dış Politikası (1993-2000)*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 48.

Zirvelerin toplanmasında yoğun çaba sarf etti ve kendi döneminde yapılan beş Türk cumhuriyetleri zirvesine de katıldı.

2.2.2. Türkiye'nin Azerbaycan Cumhuriyetinin Bağımsızlığını Tanıması

1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nin denetimine girmesi nedeniyle TBMM-Azerbaycan ilişkileri kısa sürdü. 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni, Bolşevikler işgal ettiği için Bakü'de bulunan Türk Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal 31 Mart 1924'te Türkiye'ye döndü. Türkiye, Azerbaycan'daki olayları takip etmek için Büyükelçiliğini kapatmasına rağmen 1938 yılına kadar Bakü'deki Türkiye Konsolosluğu'nu açık bıraktı. 1922'de de Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulması ile Türkiye 1991'e kadar Azerbaycan, Türkleri ile bağımsız bir dış politika uygulamaktan mahrum kaldı.

Azerbaycan Cumhuriyeti, bağımsızlığını ikinci kez Türkiye, 30 Ağustos 1991 tarihinde Başkomutanlık Meydan Muharebesinin 69. yıl dönümünü kutlarken ilan etti. Bu durum Türkiye'de çifte bayram gibi algılandı. Dışişleri bakanlığı sözcüsü Murat Sungar, 30 Ağustos günü şu açıklamayı yaptı: Türkiye ortak tarihi ve kültürel değerleri paylaştığı Azerbaycan halkının bağımsızlığını memnuniyetle karşıladı. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özden Sanberk de, Türkiye, Ankara-Moskova ilişkileri, Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerinden daha önemlidir. Bu nedenle bölgedeki gelişmeleri Türkiye, Moskova ağırlıklı olarak izlemektedir. Ancak Türkiye Kafkaslardaki ve Türkistan ki Müslüman Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık kararları almaları halinde onları tanıyacak ilk ülke olmasının normal olduğunu açıkladı.¹⁴⁵ Bunun gerekçelerinin Sovyet yönetimine açıklandığını, bölgede Türkiye etkili olmaz ise İran ve Suudi Arabistan'ın etkili olacağını bu nedenle cumhuriyetlerde çağ dışı akımların güçleneceğini belirtti. Bu doğrultuda, Türkiye, bir taraftan Türk cumhuriyetleri ile ilişkileri geliştirirken diğer taraftan da Moskova ile iyi ilişkiler sürdürmeye özen gösterdi. Sovyetler Birliğine karşı açık bir politika izledi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 1991 yılında Sovyetler Birliğine resmi ziyarette bulunarak Sovyetler Birliği yönetimi ile dostluk, iyi komşuluk ve işbirliği

¹⁴⁵Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*,1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s. 222.

antlaşmasını imzaladı. Bu ziyaret çerçevesinde Turgut Özal 15-16 Mart 1991’de Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti’ni de ziyaret etti. Özal’ın ziyareti Bakü’de sevinçle karşılandı.¹⁴⁶

Türkiye’nin Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Baltık Cumhuriyetleri’ni kısa bir süre içerisinde tanımına rağmen Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi Türk cumhuriyetlerini hemen tanımamasını kamuoyu tepki ile karşıladı. Dışişleri Bakanı Safa Giray, bu durumu şu şekilde açıkladı: “İçerisinde Türk cumhuriyetlerinde bulunduğu on cumhuriyet Sovyetler Birliği Parlamentosu’na, yeni bir düzen kurarak, Sovyetler Birliği içerisinde kalmalarını öngören teklif sundular. Teklif sunan ülkeler Baltık cumhuriyetleri gibi Sovyetler Birliğinden ayrılmayı şimdilik düşünmüyorlar, bağımsızlıklarını ilan etmekle birlikte, yeni bir statü içerisinde Sovyetler Birliğini yeniden şekillendirmek istiyorlar. Bu nedenle onların tanınması şu anda onların maksadına uygun değildir.”¹⁴⁷ Açıklaması ile kamuoyunu bilgilendirerek tepkileri azaltmaya çalıştı.

Türkiye Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilanından sonra bölgedeki gelişmeleri birebir takip etmek için bölgeye bir heyet gönderme kararı aldı. Bu karar Türk basınında, Sovyetlere yakın takip, Sovyetleri izliyoruz başlıkları ile verildi. Milliyet gazetesi ayrıntılara girerek, Sovyetler Birliğindeki dramatik gelişmeleri bugüne kadar dışardan izleyen Türkiye, Federal cumhuriyetlerin ayrılık kararları üzerine durumu yerinde inceleme kararı aldı. Bu amaçla Dışişleri Bakanlığında, Bilal Şimşir ve Kurtuluş Taşkent başkanlığında iki heyet oluşturuldu. Türkistan ve Azerbaycan’ı ziyaret edecek olan heyet Kafkasya ve Türkistan cumhuriyetlerinin bağımsızlık ve egemenlik kavramından ne anladıklarını ve Türkiye’den beklentilerini yerinde incelemek için bu ülkelere gittiler.

Bu dönemde Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın 19 Ocak 1990 tarihinde ABD ziyareti sırasında Özbekistan ve Azerbaycan’daki bağımsızlık hareketleri ile ilgili bir soruya vermiş olduğu, “Bu konular Sovyetlerin iç meselesidir. Biz komşularımızdaki

¹⁴⁶ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal Ve Türk Dünyası*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.29.

¹⁴⁷ Şimşir, *a.g.e.*, ss. 224-225.

gelişmeleri daima Yurtta Sulh cihanda sulh prensibine göre değerlendiririz. Azeriler Şii'dir. Türkiye'den ziyade İran'a yakındır. Azerbaycan'daki olayların Türkiye'ye etkileyeceği kanaatinde değilim.”¹⁴⁸ Demeci, Türk Kamuoyundan büyük tepki çekti. DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel ise Turgut Özal'dan farklı olarak, Türkistan Türklüğü için şu değerlendirmeyi yaptı: “Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar Türkçe konuşularak gidileceğini Batı bilir. Yalnız bu coğrafyada yaşayan Türkler tarihin hiçbir döneminde tek bir Türk devletinin bayrağı altında birleşmemiştir. Yüzyıllardır Rusların esareti altında yaşamışlardır. Bin yıldır Türkistan'ın Anadolu'ya sarkan Türkleri birleştiren dil ve dindir. Türklük âleminin esaretten kurtuluşunu istemeyen hiçbir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşını bulamazsınız. Türklerin bir bayrak altında birleşmesi bir ülkenin çocuklarının kafasında bir hayal şeklinde olmasında sakınca yoktur. Ancak siyasette aklın dışına çıkamazsınız. İmkânlarınızı aşmak bir maceradır. Türkiye Cumhuriyeti bir Misakı Milliye devletidir. Emperyalist niteliği yoktur. Cumhuriyeti kuranlar da bu nedenle Pantürkizm'i reddetmişlerdir. Şayet Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde çözüme olur da Türkler de bağımsızlıklarını ilan ederse Türkiye buna ancak sevinir. Lakin bu Pantürkizm diye yorumlanamaz.”¹⁴⁹

Turgut Özal, daha sonraları Türk cumhuriyetleri ile ilgili fikrini değiştirdi. 1993 yılında Kırgızistan'a yaptığı gezide, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgallerini artırması üzerine, ADB gezisi sırasında yaptığı açıklamaların aksine en sert çıkışı yaptı. Özal, Ermenistan'ın büyük Ermenistan hayali peşinde olduğunu Türkiye'nin buna müsaade etmeyeceğini gerekirse Ermeni hududunda ciddi bir askeri manevra yaparak iki üç tane de mermiyi Ermenistan topraklarına düşürerek Türkiye'nin tavrını gösterebileceğini, Türkiye'nin buna cesareti olduğunu belirtti.¹⁵⁰ Bu iki farklı açıklama çelişki gibi görünse de bu durum, Turgut Özal'ın konjonktüre göre hareket ettiğinin bir göstergesidir. Namık Kemal Zeybek, Turgut Özal'ın ABD'de Azerbaycan Türkleri ile ilgili yaptığı talihsiz konuşma ile ilgili olarak,

¹⁴⁸ Şimşir, a.g.e., s.175.

¹⁴⁹ Fatih, Yalçınkaya, “Türkiye ve Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler Üstü Kuruluşlar (1992-2012)”, (Ed: Fahri Türk), *Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Ortadoğu 1990'lardan Günümüze*, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2013, ss. 25-26.

¹⁵⁰ <http://www.tdpkrizleri.org/index.php/component/k2/item/265-ana-sayfa-1991-nahcivan-krizi>

kendisine “Ben orada ABD ve Ermeni gazetecilere konuştum. Bizim gazeteciler bunu beni yıpranmak için iç siyasette kullandılar” dediğini belirtti.

Türkiye'nin Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan'a 12-27 Eylül 1991'de gönderdiği heyet şu doğrultuda rapor sundu: Kafkasya ve Türkistan Türk cumhuriyetlerinin, Türkiye tarafından tanınma beklentileri içinde olduklarını, devlet başkanlarının ilk ziyaretlerini Türkiye'ye yapmak istediklerini, bu nedenle Cumhurbaşkanımız tarafından resmi davet beklediklerini içeren bir rapor sundular. Cumhurbaşkanı Turgut Özal da ayırım yapmaksızın Türk cumhuriyetlerinin devlet başkanlarını Türkiye'ye davet etti. Böylece Türk cumhuriyetleri devlet başkanları ilk resmi yurt dışı ziyaretlerini Türkiye'ye yaptılar. Ancak, bu süreçte Türkiye 20 Ekim 1991'de seçim atmosferine girdi. Hükümette bulunan ANAP iç politikayla uğraşıyordu. Azerbaycan'ın da tanınmak için hiçbir ülkeye müracaatı yoktu. Azerbaycan'a giden Türk heyetine, Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov tanınmak için öncelikle 1918 yılında kurulan Azerbaycan Devleti'ni tanıyan yirmi iki ülkeye başvuracaklarını bildirdi.

Azerbaycan 29 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığının tanınması için bütün dünya ülkelerine ve Birleşmiş Milletlere çağrıda bulundu. 1 Kasım 1991'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hüseyin Sadıkov, Türkiye'nin Bakü Başkonsolosu Altan Karamanoğlu'nu kabul ederek Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak ilk tanıyan ülkenin kardeş ülke Türkiye olmasını istiyoruz¹⁵¹ diyerek resmen tanınma çağrısını yaptı. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov da İtalya'ya yaptığı ziyaretten sonra 3 Kasım 1991'de Türkiye'ye geldi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Mesut Yılmaz ve 20 Ekim seçimlerinde birinci parti olan yeni başbakan adayı Süleyman Demirel'le görüştü. Hasanov, “Azerbaycan'ın bağımsızlık kararına İtalya'nın sıcak baktığını, Türkiye'nin kendilerini bir Avrupa ülkesinden önce tanımalarını arzuladıklarını belirterek bizi ilk tanıyan siz olun dedi.”¹⁵²

Türkiye'ye ise Azerbaycan'ı tanımaması için başta Avrupa Birliği ülkeleri olmak üzere ABD ve Sovyetler Birliği çeşitli baskılar yaptılar. Avrupa Birliği elçileri

¹⁵¹Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*,1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s.263.

¹⁵²Şimşir, *a.g.e.*, s, 264.

Kafkasya ve Türkistan cumhuriyetlerine gönderilen heyetin başında bulunan Bilal Şimşir'e kendilerinin sadece Baltık cumhuriyetlerini tanıyacaklarını, Kafkasya ve Türkistan cumhuriyetlerini şimdilik tanımayı düşünmediklerini Türkiye'nin de böyle davranmasının Avrupa Birliğine giriş süreci bakımından iyi olacağını söylediler. Başbakanlık basın sözcüsü Yalım Eralp'ın 3 Kasım'da yapılacak olan Bakanlar Kurulunda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmen tanınacağını açıklaması üzerine de ABD, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımaması için yoğun çaba sarf etti. ABD, Dışişleri Bakanlığına 9 Kasım 1992 tarihli mektupta, Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımadan önce, ABD Hükümetinin görüşünü dikkate almasını, ABD'nin Cumhuriyetlerle ilgili konuyu NATO'da görüşülmesini önereceğini, konunun etraflıca incelenmeden Türkiye'nin bu konuda acele karar vermemesini istedi. Ayrıca mektupta şu noktaları sıraladı:

1. ABD, cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının tek tek tanınmasını sorun olarak görmektedir.
2. Cumhuriyetlerle ilişkilerde Türkiye'nin müttefikleri ile istişarede bulunarak hareket etmesi umulmaktadır.
3. Konu NATO'da ve Ankara'da görüşülecektir.
4. Bu nedenlerle Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımamasını ümit ediyoruz.¹⁵³

Avrupa ülkeleri ve ABD'nin bütün çabalarına rağmen Türkiye, 9 Kasım 1991 günü toplanan Bakanlar Kurulunda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanınma konusundaki isteğini çeşitli yönleri ile görüştü. Alınan karar gereğince Türkiye'nin Azerbaycan'ı resmen tanınmasının kararlaştırıldığını bu kararın milletimize ve kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti'ne hayırlı olmasını açıkladı.

Türkiye bütün engellemelere rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlığını dünya devletleri içinde ilk tanıyan, ülke oldu. Türkiye'nin tarihi kararı Azerbaycan'da coşku ile karşılandı. Dışişleri Bakanı Safa Giray da, 10 Kasım 1991 tarihinde bir basın toplantısı düzenledi. Azerbaycan'ın Türkiye tarafından resmen tanınmasının gerekçelerini açıkladı. Safa Giray, Sovyetler Birliğinde 1985 yılından itibaren gelişen

¹⁵³ Şimşir, *a.g.e.*, s.267.

olayları dikkate alarak ve Sovyetler Birliği Olağanüstü Halk Temsilcileri Kongresinde Sovyetler Birliği bünyesinde yer alıp da bağımsızlık ve egemenliklerini ilan etmiş olan tüm cumhuriyetlerin bu yöndeki kararlarına saygı gösterilecek ve bu üyelerin uluslararası hukukun eşit üyeleri olması desteklenecektir. Kararı doğrultusunda ve AGİK ilkeleri çerçevesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığının Türkiye tarafından resmen tanındığını belirtti.¹⁵⁴

Türkiye özellikle bu süreçte Moskova'yı gücendirmemeye ve 12 Mart 1991 tarihinde Sovyetler Birliği ile imzalanan Dostluk işbirliği antlaşmasını zedelememeye gayret gösterse de Türkiye ile Azerbaycan'ın Rusya politikası sanki birbiri ile yarışmaktaydı. Çünkü Rusya, Türkiye'nin Azerbaycan politikasını bölgedeki konumunu zayıflatma siyaseti olarak değerlendirdi.

2.3. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye -Azerbaycan Siyasi İlişkileri

Türkiye'nin küresel politikadaki gücünü bölgesel gücüyle ilişkilendiren ve Kafkasya'da güçlü olmayan Türkiye'nin Türkistan ve Hazar Havzası'nda da güçlü olamayacağı vizyonunu geliştiren Demirel, Türkiye ile Türkistan Türk cumhuriyetleri arasında köprü vazifesi olan Azerbaycan'la iyi ilişkiler geliştirme politikasını benimsedi. Bu nedenle Azerbaycan'daki gelişmeleri özel bir ilgiyle izledi. Azerbaycan halkının bağımsızlık mücadelesini tarihi bir fırsat olarak gördü ve Azerbaycan'la ilişkilerde Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün "Azerbaycan'ın elemi bizim elememizdir, sevinci bizim sevincimizdir". Sözünü rehber edindi. 1991-2000 yıllarında Türkiye-Azerbaycan siyasi ilişkilerinde Türkiye'de Süleyman Demirel etkili olurken, Azerbaycan'da ise Ayaz muttalibov, Ebufez Elçibey ve Haydar Aliyev etkili oldu.

2.3.1. Ayazmuttalibov Dönemi (1990-1992)

1918 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği'nin denetimine girmesi nedeniyle TBMM-Azerbaycan ilişkileri kısa sürdü.

¹⁵⁴ Saadettin, Gömeç, "Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1/1, 2007, s. 120.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni, 1920'de Bolşevikler işgal ettiği için Bakü'de bulunan Türk Büyükelçisi Memduh Şevket Esenal 31 Mart 1924'te Türkiye'ye döndü. Türkiye, Azerbaycan'daki olayları takip etmek için Büyükelçiliğini kapatmasına rağmen 1938 yılına kadar Bakü'deki Türkiye Konsolosluğu'nu açık bıraktı. 1922'de de Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulması ile Türkiye 1991'e kadar Azerbaycan, Türkleri ile bağımsız bir dış politika uygulamaktan mahrum kaldı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlı Özerk cumhuriyetler Mihail Gorbaçov'un 1985 yılında Glastnost (açıklık) ve Prestroyka (yeniden yapılanma) olarak adlandırılan reform politikaları sayesinde daha serbest hareket etmeye ve dış dünyaya açılmaya başladılar. Bu politikalar çerçevesinde Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti de önce Türkiye'ye açıldı. Sovyetlerin izni ile 5-10 Ocak 1990 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başbakanı Ayaz Mutalibov, Maliye ve Gümrük Bakanı Ekrem Pakdemirli'nin davetlisi olarak Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Türkiye de Sovyetler Birliği'nin tepkisini çekmemek için Ayaz Mutalibov'u Dışişleri Bakanlığı kanalı ile değil, Maliye ve Gümrük Bakanlığı kanalı ile davet etti.¹⁵⁵ Muttalibov da basına yaptığı açıklamada, siyasi konulara girmemeyi tercih etti. Türkiye ile Azerbaycan arasında ekonomik ilişkileri geliştirmek istediklerini belirtti. Azerbaycan'da meydana gelen ayaklanma ile ilgili soruya da bu konunun kendi içişleri olduğunu belirtti. Türkiye, Ayaz Mutalibov, Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğine bağlı olduğu için protokolde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı'nın dengi sayılmamasına rağmen Ayaz Mutalibov'a Türkiye'yi ziyaret eden bağımsız devletlerin başbakanlarına uygulanan protokolü uygulandı.¹⁵⁶ Muttalibov, Gümrük Bakanı Ekrem Pakdemirli'den başka ziyareti süresinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Yıldırım Akbulut, Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Sağlık Bakanı Halil Şıvgın, Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek, Sanayi ve Ticaret Bakanı Şükrü Yürür ile görüşmeler yaptı. Ancak bu ziyaretlerde Muttalibov'u Ankara'da Sovyetler Birliği'nin Türkiye Büyükelçisi hiç yalnız

¹⁵⁵ Zeynep Salmanlı, *1991 Sonrası Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, , Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 20.

¹⁵⁶ Mustafa Aydın, "Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (1980– 2001)", (Ed; Baskın Oran), *Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler*, C. 2, İletişim Yayınları, 2006, s. 376.

bırakmayarak Azerbaycan'ın tek başına serbest hareket edemeyeceği imajını verdi. Ziyaret sırasında Sovyet Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye,

1. Ekonomik ve Ticari İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokol,
2. Sınır Ticaretine İlişkin Protokol,
3. 1990-1992 Dönemi Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı,
4. Kültürel ve Bilimsel Değişim Protokolünün Tatbikine dair Mukavele, Protokollerini imzaladı.¹⁵⁷

Ziyaret sonrasında yapılan değerlendirmelerde iki taraf da memnuniyetlerini ve işbirliğini geliştirme yönündeki niyetlerini belirtti. Muttalibov, yetmiş yıl aradan sonra Azerbaycan'dan başbakan düzeyinde Türkiye'ye ilk defa resmi bir ziyaret gerçekleştirerek çığır açtı. Bu durum Türk kamuoyunda da memnuniyetle karşılandı. Ancak, Kızıl ordunun, Ocak 1990 tarihinde Bakü'yü işgali, Türkiye iç kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Türk Dışişleri Bakanlığı ise bunun Sovyetler Birliğinin içişleri meselesi olduğunu belirtti. Türkiye, olaylar sakinleşince Azerbaycan'da meydana gelen olayları daha yakından takip etmek ve Bakü'de bir konsolosluk açmak için girişimde bulundu. Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Şevarnadze ile Kanada'nın başkenti Ottawa'da 14 Şubat 1990'de yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Bakü'de, Sovyetler Birliğinin de Trabzon'da birer konsolosluk açmaları konusunda antlaşmaya vardılar¹⁵⁸. 15 Mart 1991'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Azerbaycan ziyaretinde Bakü Başkonsolosluğunu resmen açtı. Bu tarihten itibaren Türkiye ile Azerbaycan arasındaki siyasi ilişkiler gelişti. Sovyet Dışişleri Bakanı Şevardnadze de Türkiye'nin Azerbaycan politikasından memnuniyet duyduklarını; Kafkasya, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan sınırlarında değişiklik yapılmayacağını, bunun değişmez bir Sovyet politikası olduğunu belirtti.

Azerbaycan, 18 Ekim 1991'de Sovyetler 'den ayrılarak bağımsızlığını ilan ettikten sonra da Sovyet taraftarı olan Ayaz Mottalibov tarafından yönetildi.

¹⁵⁷[Http://Www.Ayk.Gov.Tr/Wp-Content/Uploads/2015/01/M%C4%B0ka%C4%B0l-Elnur-Hasan-T%C3%9crk%C4%B0ye-Azerbaycan-%C4%B0l%C4%B0%C5%9ek%C4%B0ler%C4%B0.Pdf](http://www.ayk.gov.tr/Wp-Content/Uploads/2015/01/M%C4%B0ka%C4%B0l-Elnur-Hasan-T%C3%9crk%C4%B0ye-Azerbaycan-%C4%B0l%C4%B0%C5%9ek%C4%B0ler%C4%B0.Pdf) (Erişim:21.06.2017)

¹⁵⁸Bilal Şimşir, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Antlaşmalar*, Türkiye Borsalar Birliği C.1, Ankara, 1993, s. 157.

Azerbaycan'ın bağımsızlığı Türk kamuoyunda memnuniyetle karşılanmasına rağmen Mutallibov, zamanında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Azerbaycan'da Sovyet yanlısı yöneticilerin iktidarda olması nedeniyle fazla gelişmedi. Muttalibov'un 1991'de Sovyet sisteminin bir devamı olan bağımsız devletler topluluğuna üye olması, Azerbaycan'ın Muttalibov, zamanında Moskova'dan bağımsız hareket edemeyeceğini gösterdi.¹⁵⁹ Ancak, Mutallibov'un Rusya yanlısı bir politika takip etmesi Azerbaycan'ın iç ve dış sorunlarına çare olmadı. Çünkü Rusya, Azerbaycan ile bağımsız devlet gibi değil, halen kendi yönetimindeki bir vilayet gibi ilişki kurmaya çalışmaktaydı. Rusya, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırgan politikalarını el altından destekleyerek Azerbaycan'ı Rusya'ya mahkûm etmek istiyordu. Sovyetlerin bu tutumu üzerine, Ayaz Muttalibov Türkiye'yi Sovyetlerin etkisini dengeleyecek bir güç olarak görmeye başladı. Bu nedenle Muttalibov, Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, ilk yurt dışı ziyaretini 23-25 Ocak 1992'de Türkiye'ye yaptı. Muttalibov, 5-10 Ocak 1990'da Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Başbakanı iken Moskova yönetiminin izniyle Türkiye yaptığı ziyaretinde Moskova yönetiminin belirlediği çerçevede hareket etmişti. Aradan iki yıl sonra bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olarak geldi ve Ankara'da, A tipi devlet töreni ile karşılandı. Ayaz Muttalibov, sırası ile Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Süleyman Demirel ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü ile görüştü. Turgut Özal, görüşmede Türkiye'nin kardeş Azerbaycan'la ilişkilerini geliştirmek istediğini, Türkiye'nin her konuda Azerbaycan'ın yanında olduğunu belirtti. Süleyman Demirel'de Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasının Türkiye'de mutluluk kaynağı oluşturduğunu, Biz sizi yüz senedir bekliyorduk sizin kurtulmanız için dua ediyorduk diyerek bağımsızlığın kıymetinin bilinmesi gerektiğini belirtti. Demirel, Türkiye'nin Karabağ konusunda Azerbaycan'ı yalnız bırakmayacağını Azerbaycan'ın başta buğday ihtiyacı olmak üzere her türlü yanlarında olduklarını ancak Azerbaycan'ı yönetmek gibi bir niyetlerinin olmadığını vurguladı. Demirel-Muttalibov görüşmesinde hazır bulunan Azerbaycan Meclis Başkan Yardımcısı Tamerlan Karaev; Çıkarıdıkları kanun ve yönetmenlikleri Latin alfabesi ile basıp dağıtmak istediklerini, bu nedenlerde Demirel'den Milli Şura'ya bir

¹⁵⁹Reha Yılmaz, "Azerbaycan'ın Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2010, S. 2, s. 77.

matbaa verilmesini rica etti. Demirel de Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçmiş olduklarından memnun olduklarını Türkiye'nin esasında Latin alfabesini Azerbaycan'dan aldığını belirtti ve biz matbaayı verene kadar Milli Şura'nın bütün evraklarının Türkiye'de basılım teklifinde bulundu. Muttalibov'un ziyareti sürecinde Türkiye ile Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Antlaşması ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu ile Azerbaycan Teleradyo Verilişleri Şirketi arasında İşbirliği Protokolünü imzaladı.¹⁶⁰

Azerbaycan, bağımsızlığının ilk yıllarında, bir taraftan Karabağ'da Ermeni işgali ile bir taraftan da ekonomik ve siyasi sorunları ile uğraşıyordu. Yönetimde ise Cumhurbaşkanı Mutatlibov ile Başbakan Hasanov, birbiri ile çekişmekte, Halk Cephesi ise her ikisine de sert muhalefet etmekte idi. Muhalefet, Muttalibov'u Karabağ'daki başarısızlıktan sorumlu tutuyor ve gönüllü savaşan milis kuvvetlere silah vermemekle suçluyordu. Muhalefet, birleşerek Muttalibov'un istifa etmesini istedi. 40.000 kişilik bir halk kitlesi parlamento binasını kuşattı ve Muttalibov'u istifa etmeye zorladı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üst kademesindeki çatışmalar üzerine Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, 28 Şubat 1992'de Azerbaycan'ı ziyaret ederek Muttalibov, Hasanov ve Ebulfez Elçibey'le ayrı ayrı görüştü. Türkiye'nin Azerbaycan'ın içişlerine karışmak gibi bir niyetinin olmadığını ancak Azerbaycan Devleti'nin üst kademesinin kavga halinde olmasından kaygı duyduklarını açıkladı.

Muttalibov, Azerbaycan Yüksek Meclisinden, Karabağ sorununu halletmek için kendisine bir gün daha süre verilmesini istedi. Muhalefet, bu isteğini reddetti. Karabağ'daki askeri birliklerin komutanı olan Rahim Gaziyev' in de göstericilerle birlikte hareket etmesi üzerine Muttalibov 6 Mart 1992'de yetkilerini Milli Şura'ya devrettiğini ve halkın isteğine uyarak kan dökülmesine mani olmak için istifa etti. Türkiye Muttalibov'un istifasını serinkanlılıkla karşıladı ve olayı Azerbaycan'ın iç meselesi olarak değerlendirdi. Azerbaycan Yüksek Meclisi de seçimlere kadar cumhurbaşkanlığı görevini Yüksek Meclis Başkanı Yakup Memedov'un yürüteceğini bildirdi. Muttalibov'un istifası halk tarafından Azerbaycan'da Komünizmin ölümü olarak değerlendirildi. Başbakan Demirel de Azerbaycan'da üst

¹⁶⁰Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*,1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, ss.62-64.

düzy devlet kademesinde bir iç mücadele yaşandığını, Ermenilerin, Azerbaycanlı yöneticilerin iktidar kavgalarından cesaret aldığını ve Karabağ'da katliamlara giriştiğini, Azerbaycanlı dostlarımızı olaylar başlamadan sözlü ve mektupla kendi içinizde kavga etmeyin şeklinde uyardığını belirtti.¹⁶¹

Türkiye'de, kamuoyu ise hükümeti Karabağ konusunda pasif kalmakla eleştirmekteydi. Eleştirenlerden biri de Cumhurbaşkanı Turgut Özal'dı. Özal, "Türk kamuoyunda tarih ve kültür birliğine sahip olduğumuz Azerbaycan Türklerine daha fazla yardım yapmamız gerektiği şeklinde duygular bulunduğunu dilendirdi. Azerbaycan'a, hükümet olarak Karabağ'a asker gönderme hariç her türlü yardımı yaptıklarını açıklayan Başbakan Süleyman Demirel ise, Devlet Başkanlığı görevini yürüten Azerbaycan Parlamento Başkanı Yakup Memedov'un da, buraya kimse gelmesin, barışçı yöntemler denensin, dediğini belirterek Cumhurbaşkanı Özal'ın eleştirilerinin reel olmadığını söyledi. Demirel, AGİK'ten Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu ve sınırların değişmeyeceği kararını çıkarttıklarını böylece Azerbaycan'ın haklı davasını uluslararası alanlarda kabul ettirdiklerini belirtti.¹⁶² Türkiye, Karabağ sorununu barışçıl yöntemlerle çözmek itiyordu. Bu doğrultuda diplomatik çalışmalarını yoğunlaştırdı. Dış işleri Bakanı Hikmet çetin, 7 Mart günü ABD Dışişleri Bakanı James Baker'le Karabağ Sorununu görüştü. Sorunun bölgenin istikrarını tehdit edici bir hal aldığını, barışçı çözüm bulunması için ABD'nin etkili olmasını istedi.

Karabağ'da Ermeni saldırılarının artışı ve Azerbaycan'da iktidar kavgalarının sona ermediği bir dönemde Türkiye ile Azerbaycan Hükümeti arasında tatsızlık oluşturan en önemli olay ise 22-24 Mart 1992 tarihinde Nahcivan Meclis Başkanı Haydar Aliyev'in Türkiye ziyareti oldu. Haydar Aliyev Türkiye'de Demirel tarafından sıcak bir şekilde bağımsız bir devlet başkanı gibi karşılandı. Türkiye ziyareti ile yeniden etkili bir konuma gelen Haydar Aliyev, Azerbaycan'daki mevcut yönetimi tedirgin etti. Türk basınında da Süleyman Demirel'in Azerbaycan'da sağlam bir muhatap bulamadığı için Aliyev'i davet ettiği yönünde haberler çıktı. Süleyman Demirel de Haydar Aliyev'i kamuoyuna, Türkiye'nin gözdesi, müstakbel

¹⁶¹Şimşir, a.g.e., s.267.

¹⁶²Şimşir, a.g.e.,s.321.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı gibi başlıklarla takdim edilmesine ses çıkarmadı. Haydar Aliyev de Türk basınına verdiği demeçte, Azerbaycan'daki olumsuzluklardan Ayaz Muttalibov ile Hasan Hasanov'u sorumlu gösterdi. Türkiye ziyaretinde, Azerbaycan yönetiminden bağımsız hareket eden Haydar Aliyev, önemli protokoller imzaladı ve Türkiye'den 150 milyon kredi sözü aldı.

2.3.2. Ebulfez Elçibey Dönemi

Dünya, 1989 yılında önemli özgürlük hareketlerine sahne oldu. Komünizmle yönetilen rejimler çökmeye ve Sovyetler Birliği dağılmaya başladı. Sovyetler Birliğinin içinde bulunduğu durumdan yararlanmak isteyen Ermenistan, 1989 yılından itibaren Azerbaycan'ın Karabağ topraklarına saldırmaya başladı. Azerbaycan'da Ermeni saldırılarına karşı koyacak ordu ve silahlı bir örgüt yoktu. Azerbaycan'da, Türkiye'de kurtuluş savaşı döneminde oluşturulan Müdafa-i Hukuk cemiyetleri gibi bir ulusal örgüte ihtiyaç duyduğu için Ebulfez Elçibey, 16 Mayıs 1988'de Bakü'de yaptığı bir mitingde Azerbaycan Halk Cephesini kurmak için inisiyatif grubu oluşturduğunu açıkladı. Tam bağımsız Azerbaycan için çalışmalarına başlayan Ebulfez Elçibey'in liderliğindeki Halk cephesi, Gorbaçov'a yapılan darbenin çökertilmesi ile daha da güçlendi.

Muhalefetin karşısında zayıflamaya başlayan Sovyet yanlısı Muttalibov, zaman kazanmak için komünist gazetesinin adını halk gazetesi, Lenin meydanının adını Azatlık Meydanı yaptı ve Lenin'in heykelini Azatlık meydanından kaldırdı. Ayrıca, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adındaki Sovyet ve Sosyalist kelimelerini çıkardı ve Orak- çekiçli Azerbaycan Bayrağı yerine 1918 yılındaki Azerbaycan'ın üç renkli ve ay yıldızlı Azerbaycan bayrağını kabul etti. Ancak bunlarla yetinmeyen Azerbaycan Halk Cephesi, bağımsızlık için hamlelerine devam etti ve 27 Ağustos 1991'de Azerbaycan Yüksek Parlamentosuna, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul eden beyannameyi kabul ettirdi.

Ebulfez Elçibey'in liderliğindeki Halk Cephesi tam bağımsızlığı savunmaktaydı. Muhalefetin güçlendiğini gören Muttalibov, 3 Ekim 1991 Halk Cephesi heyeti ile görüştü. Görüşme sonrasında Azerbaycan Milli ordunun kurulmasını ve 50 kişilik Ulusal Konseyin oluşturulmasını kabul etti. Konsey,

parlamento gibi çalışacak yasalar çıkaracaktı. Ulusal Konseyin kurulması Azerbaycan'ın bağımsızlık yolunda ve Halk Cephesinin iktidara yürüyüşünde büyük bir kazanım oldu. Ulusal Konsey kısa sürede şu kararları aldı:

1. 9 Ekim1991'de; Azerbaycan Milli Ordunun kurulması,
2. 18 Ekim1991'de: Azerbaycan Devletinin Bağımsızlığına ilişkin Anayasa Akti,
3. 18 Ekim 1991 tarihli Anayasa Akti¹⁶³
4. 30 Ekim1991'de: Azerbaycan Yüksek Konseyinin Milli Meclise dönüştürülmesi,
5. 29 Aralık1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlık kararının halkoyuna sunulması.

Azerbaycan'da meydana gelen bu gelişmeler Halk Cephesinin iktidara gelmesini hızlandırdı. Ebulfez Elçi Bey'in lideri olduğu AHC 7 Haziran 1992'de yapılan ilk demokratik seçimlerde iktidara geldi. Ebulfez Elçi Bey'de Azerbaycan, Cumhurbaşkanı oldu. Ebulfez Elçibey, ülkenin bağımsızlığını elde etmesine rağmen bir takım iç sorunların olduğunu milli ordunun olmadığını, ülkenin zenginliklerinin soyulduğunu, gerçek bağımsızlık için mücadele edilmediğini belirterek, mitinglerle halkta bağımsızlık duygusunu güçlendirmeyi amaçladı.

Karabağ sorununu, ülkenin en önemli milli meselesi olarak gören Elçibey, Karabağ sorununun, ülkenin ekonomik ve siyasal bağımsızlığını kazanmasıyla Azerbaycan lehine sona ereceğini düşünüyordu. Ebulfez Elçibey Karabağ sorununun perde arkasında Rusya'nın olduğunu bu nedenle de Rusya'nın etkisini kırmak için dış politikada Türkiye ve batı eksenli bir siyaset benimdi. Elçibey bu doğrultuda Türkiye ile imzaladığı dostluk ve işbirliği anlaşmasının geçerlilik süresini on yıl yaptı. Ayrıca, Türkiye ile stratejik işbirliği ve güvenlik alanında anlaşmalar imzalamak istiyordu. Rusya ile de eşit haklara sahip

¹⁶³18 Ekim 1991 tarihli Anayasa Akti: Azerbaycan Cumhuriyetinin, Yüksek Sovyet'i, Azerbaycan Milli Şurası'nın 28 Mayıs 1918 tarihli İstiklal Beyannamesi ile Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin mirasına dayanarak ve kendi 30 Ağustos tarihli beyannamesini esas alarak Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ve iktisadi kurumlarını oluşturmaya karar verdi. Bkz;<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/294/2680.pdf> (Erişim Tarihi:24.02.2019 saat.23:13)

devlet gibi ilişki kurmaya başladı. Azerbaycan'ın tekrar Rusya'nın tekeline girmesine vesile olacak olan Bağımsız devletler topluluğuna üyelik antlaşmasını onaylamadı. 73 yıldır Azerbaycan topraklarında bulunan Rus askerlerinin Azerbaycan topraklarını boşaltmasını sağlayarak, bağımsız olan Cumhuriyetler arasında Rus askerlerini topraklarından çıkaran ilk devlet oldu.

Elçibey Ülkenin tam bağımsızlığı için Devletin diline, parasına ve uluslararası tanınırlığına ayrı bir önem verdi. Sovyetler döneminde Azerbaycan Milleti, Azerbaycan Dili gibi ayrıştırıcı kavramları reddederek 1992 anayasası ile Devletin dili Türk Dilidir. Şeklinde ilan etti.¹⁶⁴ Azerbaycan'ın Türk milletinin bir parçası olduğunu ve Türk Dünyasının Türkiye'nin liderliğinde bir araya geleceğine inanmaktaydı.

Kendisini bağımsızlık yolunda Atatürk'ün askeri olduğunu belirten ve her ortamda Atatürk'e ve Türkiye cumhuriyetine sempatisini dile getiren Elçibey, bu doğrultuda Türkiye'ye özel bir önem verdi. Dış politikada Rusya Federasyonu ve İran yerine Türkiye'yi Azerbaycan'ın stratejik ortağı olarak gördü. Benimsediği ideoloji nedeniyle Türkiye ile olan ilişkilerine ayrı bir önem veren Elçibey ilk yurt dışı ziyaretini de 24- 27 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da düzenlenen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Zirvesi toplantısına katılmak üzere Türkiye'ye yaptı. İstanbul'dan sonra Ankara'ya gelen Ebulfez Elçibey, Anıtkabir'i ve 1918- 1920 yılları arasında bağımsız Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Mehmet Emin Resulzade'nin Cebecideki mezarını ziyaret etti. Ebulfeaz Elçibey TBMM'de yaptığı konuşmasında Türkiye'yi Model¹⁶⁵ Ülke olarak gördüğünü belirtti. 10-12 1992'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Tefik Kasimov da Hikmet Çetin'in davetlisi olarak Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu. Bu ziyarette iki bakan Türkiye ile Azerbaycan arasındaki hukuki işbirliği ve geleneksel dostluk ilişkilerini daha da geliştirmesinin hukuki alt yapısını oluşturan, "Konsolosluk sözleşmesi ve Askeri Eğitim İşbirliği" antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını gösteren ilk belgedir.

¹⁶⁴ Yaşar Kalafat, "Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etno-Sosyal Bir Yaklaşım", www.avsam.org.(Erişim;7.09.2017)

¹⁶⁵1991'de Sovyetler Birliğinin Dağılması ile bağımsızlıklarına kavuşan Türk kökenli cumhuriyetlerin İran Modelinde din temelli bir rejime yönelmeleri yerine, Demokratik, laik, serbest piyasa kurallarını işleten Türkiye Modelini benimsemeleri, Bkz; Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss.171-188.

Çünkü Azerbaycan Muttalibov zamanında Türkiye ile siyasi ve askeri antlaşmalar imzalamaya cesaret edemedi, sadece Sovyetlerin izni ile ekonomik ve kültürel antlaşmalar imzalayabildi.

Elçi Bey 28-Ekim 5 Kasım 1992 tarihlerinde düzenlenecek olan ilk Türk Devletleri Zirvesine katılmak üzere ikinci kez Türkiye geldi. 1 Kasımda resmi ziyaretine başlayan Ebulfez Elçibey, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'le heyetler arası görüşmeler yaptı ve taraflar 1 Kasım 1992 tarihinde, bir günde 17 adet antlaşma imzaladı. Bir günde 17 antlaşmanın imzalanması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ne kadar geliştiğinin somut göstergesidir. Ebulfez Elçibey, Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'le birlikte 2 Kasım 1992 de Azerbaycan Cumhuriyetinin Ankara büyükelçiliğinin açılışını yaptı. Bakü Ceyhan projesine tam destek veren Ebulfez Elçibey, Bakü Petrollerinin nakliyesi ile ilgili uluslararası konsorsiyumda Türkiye'nin mutlaka olmasını istedi. Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Türk cumhuriyetleri baş danışmanı tarihçi Mehmet Saray, Türkiye'nin Bakü Petrollerinde yer alma hikâyesini, Elçibey İzmir'de konakladığı otelden Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a telefon ederek Türkiye'yi Petrol işine girdireceğini, iki adamını Azerbaycan'a göndermesini istemesi ile başladığını belirtmektedir.¹⁶⁶ 1993'te de Elçibey SOCAR Başkanını Türkiye'ye göndererek Azerbaycan Petrollerinin Ceyhan'a nakli ile ilgili boru hattı antlaşmasının imzalanmasına öncülük etti.

Elçibey, Azerbaycan'ın Rusya ve İran tehditlerinden ancak Türkiye ile ilişkilerini geliştirerek ve demokrasiden taviz vermeyerek başarı ile çıkacağı inancındaydı. Bu dönemde olumlu giden Türkiye Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkileyen unsurlar, Türkiye'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümü ve Azerbaycan'da Ebulfez Elçibey'in bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılması oldu.

Ebulfez Elçibey'e karşı Suret Hüseyinov,4 Haziran 1993 tarihinde Gence'de Sovyet askeri birliklerinin bıraktığı silahlarla bir isyan başlattı. Ebulfez Elçibey ve Azerbaycan Dışişleri bakanı Tevfik Kasımov, Gence isyanının, Sovyet kaynaklı olduğunu Azerbaycan'da bağımsız bir politika izleme süreci başlattıkları için Azerbaycan'ı yeniden Rusya'nın güdümüne girdirmek isteyen Sovyet

¹⁶⁶ Saray, *a.g.e.*, s. 42.

işbirlikçilerinin çıkarttıklarını açıkladılar. Türkiye’de *Cumhuriyet Gazetesi* ise; Ebulfez Elçibey’in karşısında tüm muhalefet partileri, Azerbaycan mafyası, Sovyet yönetimi ve Erivan olduğunu iddia etti.¹⁶⁷ 30 Haziran 3 Temmuz tarihlerinde Londra’da Türkiye, İngiltere ve ABD Petrol şirketlerinin oluşturduğu konsorsiyumla petrol anlaşması imzalamasına bir hafta kala Ebulfez Elçibey’e karşı Gence’de isyan başlatılması bu isyanın Türkiye’den geçecek olan Azerbaycan petrol boru hatlarına karşı olanların tertiplelediği iddialarının ortaya çıkmasına da neden oldu.¹⁶⁸ Sovyetler bu iddiaların asılsız olduğunu belirtse de Gence’nin Sovyet bayrakları ile donatılması, 1993 yılının 11 Haziranında Ebulfez Elçibey, Batılı petrol firmaları ile Azerbaycan petrol sahalarının geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalamasından bir hafta sonra 18 Haziranda Elçibey’e darbe yapılması isyanın arkasında bu anlaşmaya karşı olan Sovyetlerin olduğunu bariz göstergesidir.

Türkiye, Suret Hüseyinov isyanını ilk anlarda Azerbaycan’ın iç meselesi olarak değerlendirdi. Ancak Azerbaycan’ın milli birliğe en fazla ihtiyacı olduğu bir dönemde kardeşkanının dökülmesi Türkiye’yi endişelendirdi. Olayın önemiyetimden dolayı bir açıklama yapmaya ve ABD ile Sovyetler nezdinde girişimlerde bulunulmaya karar verdi. Türkiye, Gence ayaklanmasından 6 gün sonra 9 Haziran 1993’te Azerbaycan’daki isyanla ilgili uluslararası normlara atıf yaparak bir açıklama yaptı. Azerbaycan’ın iç işlerine karışmak gibi bir niyetlerinin olmadığını ancak isyancılara karşı meşru hükümete destek verilmesini istedi. Hukuk ve demokrasi dışı yöntemlerin Azerbaycan’ın da üyesi olduğu AGİK ilkelerine ve uluslararası çağdaş toplumsal değerlere ters olduğunu belirtti. Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü’de meşru Cumhurbaşkanı’nın istifasını istemek, meşru düzeni bir ayaklanma ile ortadan kaldırılmasını onaylamak anlamına geldiğini, bir demokratik düzen ve hukuk devleti baskılarla ortadan kaldırılamayacağını, medeni dünya da bu durumu kabul etmeyeceğini belirtti.¹⁶⁹

Türkiye bu doğrultuda Azerbaycan’daki darbeye karşı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansını (AGİK) harekete geçirdi. ABD, Fransa, İngiltere gibi ülkelerin

¹⁶⁷ *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1993.

¹⁶⁸ Sebahattin Şimşir, *Azerbaycan’ın İstiklal Mücadelesi*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.47

¹⁶⁹ Bilal Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011, s.321.

darbenin karşısında olmalarını sağladı. ABD Dışişleri bakanlığı da ülkesinden ayrılmadığı ve yetkilerini başka birine devretmediği için Azerbaycan'ın meşru Cumhurbaşkanı'nın halen Ebulfez Elçibey olduğunu açıkladı.

Türkiye'deki muhalefet ve Azerbaycan Halk Cephesi yetkilileri ise Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, rotasını Türkiye'ye çevirmiş olan Ebulfez Elçibey'e yardım etmeyerek Ebulfez Elçibey'i kurtlar sofrasında yalnız bıraktığını, Azerbaycan'da yenedünya düzenine uygun bir rejimin işbaşına gelmesine çanak tuttuğunu ileri sürdü. Ebulfez Elçibey'de Cumhurbaşkanı Demirel'e sitem ederek iki haftadır ağzını niçin açmıyor, Aliyev'in Meclis Başkanlığını tebrik etti, ama iki haftadır bana hiç destek olmadı.¹⁷⁰ Türkiye ise Elçibey ile Haydar Aliyev'i barıştırma gayreti içinde idi. Türkiye'de, Hükümetin, Süleyman Demirel'in etkisi ile Azerbaycan'da Elçi Bey'e karşı yapılan darbe girişimine sessiz kalması iddiaları Elçibey ve taraftarlarında büyük bir hayal kırıklığı meydana getirdi. Türkiye'nin, Ebulfez Elçibey'e karşı yapılan darbeye sessiz kalmasında, Özal'ın vefat etmesi, Süleyman Demirel'in darbenin Rusya tarafından desteklendiğini düşündüğü için Rusya ile karşı karşıya gelmek istememesi Demirel'in Elçibey'den çok Haydar

Aliyev'i desteklemesi Elçi Bey'in milliyetçi söylemlerinin Türkiye'de siyasi iktidarı rahatsız etmesi gibi sebepler gösterilmektedir. Bu konu en çok Süleyman Demirel ekseninde eleştirilmektedir. Ancak Demirel, ideoloji yerine reel politikayı dikkate alan Haydar Aliyev ile daha sıcak bir ilişki kurarak Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin daha uzun soluklu olacağını düşünüyordu.¹⁷¹

Gence isyanının bastırılmaması ve her geçen büyümesi üzerine Ebulfez Elçibey Bakü'den ayrılarak Nahcivan'ın Ordubad kasabasına gitti. Azerbaycan Parlamentosu Ebulfez Elçibey'e Bakü'ye dönmesi için çağrıda bulundu. Elçibey ise isyancı birliklerin çekilmesi halinde Bakü'ye döneceğini bildirdi. Belirsizlik ortamında Azerbaycan'da iktidar mücadelesi kızıştı. Tüm yetkileri üzerine aldığını açıklayan isyancıların lideri Suret Hüseyinov, Cumhurbaşkanlığına da aday olduğunu duyurdu. Eski Devlet Başkanı ve Komünist Partisi lideri Ayaz Muttalibov'da

¹⁷⁰Yılmaz Topçu, "Elçibey Dönemi Türkiye – Azerbaycan İlişkileri", <https://kafkassam.com/elcibey-donemi-turkiye-azerbaycan-iliskileri.html>

¹⁷¹Ümit Özdağ, "Kaybeden Elçibey Değil, Türki'yedir", *Türk Yurdu*, C:13, S:72, Ağustos 1993, s.32

Bakü'ye geldi. Ebulfez Elçibey, Aliyev'in Bakü'ye dön çağrılarına güvenliğinin sağlanamayacağı düşüncesi ile olumlu cevap vermeyince, Azerbaycan Milli Meclisi tarafından 24 Haziranda 1993 tarihinde Cumhurbaşkanlığı yetkileri elinden alındı ve Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev'e devredildi. Ebulfez Elçibey, bu kararın anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle tanımadığını açıkladı. Benim görev ve yetkilerimi ancak halk alır fikrini ortaya attı. Ebulfez Elçibey'in siyasi itibarının azaldığını gören Haydar Aliyev 29 Ağustos 1993 tarihinde yapılacak olan bir referandum ile Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı görevine devam edip etmeme konusunu, halkın görüşüne sorma kararı aldı. Ebulfez Elçibey, Türkiye nezdinde girişimde bulunarak taraftarlarına söz hakkı tanınmadığını, mitingler yapmasına fırsat verilmediğini, referandumun bu şartlar yerine getirildikten sonra, demokratik bir ortamda yapılmasını istedi. Türkiye, Azerbaycan'daki bu gelişmeler karşısında herhangi bir taraf tutmadı. Ancak Azerbaycan'ın kurtuluşunun Elçibey ile Haydar Aliyev'in ittifak yapmasına bağlı olduğunu, bu nedenle iki liderin uzlaşmasını istedi. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Dışişleri bakanlığı müsteşarı Özden Sanberk'i bu konu ile alakalı olarak görevlendirdi. Sanberk Elçibey ile Aliyev arasında mekik diplomasisi yapmasına rağmen iki lideri uzlaştıramadı. Elçibey, Haydar Aliyev'le uzlaşmak için şu şartları öne sürdü.

1. Azerbaycan'da demokrasi ve düşünce özgürlüğünden ödün verilmemeli,
2. Azerbaycan'ın bahtı demokrasi ile açık olur, bunun için Batı ve ABD ile ilişkilerimizi geliştirmeliyiz.
3. Petrol boru hattı dâhil olmak üzere bu zamana kadar yapılmış olan bütün antlaşmalara uyulmalı,
4. Suret Hüseyinov, Başbakanlıktan istifa etmeli,¹⁷²

Haydar Aliyev, referandumu kendi otoritesini kabul ettirmenin yolu olarak gördüğü için Ankara'nın ittifak yapın uyarısını ve Ebulfez Elçibey'in önerilerini kabul etmedi. Referandumu da ileri bir tarihe erteledi. Azerbaycan halkı, referandumda, Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'e güveniyor musunuz sorusuna

¹⁷²Bilal Şimşir, *Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, 1. Baskı, Bilgi yay. Ankara, 2011, s, 606.

halkın %70 hayır cevabı verdi. Cumhurbaşkanı Demirel, Azerbaycan'da yapılan referandum sonucunun Türkiye için geçerli olduğunu artık Bakü'de daha realist muhatap bulacaklarını, referandumun Azerbaycan'da bir istikrar oluşturacağını belirtti. Referandumla birlikte Ebulfez Eliçibey siyaset sahnesinden silindi. Azerbaycan'da Türkiye'nin muhatabı artık Haydar Aliyev idi. İran ise Elçibey'e yapılan darbeyi, Türkiye'nin, Azerbaycan'da etkisini kaybettiğini ve Türkistan Türk cumhuriyetlerine sunulan Türk modelinin iflas ettiğini iddia etti.¹⁷³

Azerbaycan Milli Meclisi, Elçibey döneminin üst düzey görevlilerini tutuklayınca Türkiye bu uygulamaların uluslararası normlara uymadığını belirterek tepki gösterdi. Cumhurbaşkanı, Azerbaycan'daki gelişmeleri daha yakından takip etmek için Dışişleri Müsteşarı Özden Sanberk'i ikinci kez Bakü'ye gönderdi. Azerbaycan Meclis Başkanı Haydar Aliyev'e verilmek üzere Süleyman Demirel, Özden Sanberk'e birde mektup verdi. Mektupta Demirel, Haydar Aliyev'den iki istekte bulundu:

1. Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden geçecek boru hatları ile dünya pazarlarına taşınması,
2. Azerbaycan'da bir daha demokratik gelişmelerin kesintiye uğramaması,¹⁷⁴

Petrol boru hattının, Azerbaycan Petrolünün yansıra Kazakistan Petrolü, Türkmenistan ve Özbekistan doğalgazının da taşınmasını sağlayacak potansiyele sahip olması öngörülmekteydi. Türk cumhuriyetlerinde çıkarılan enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması, Türkiye'nin Kafkasya ve Türkistan ile bağlarını güçlendirecek ve uluslararası platformda etkinliğini artıracak stratejik bir proje idi. Gazeteci Cengiz Çandar; “ Demirel'in kuyudan çıkarıp Bakü'de cumhurbaşkanlığına tırmandırdığı Aliyev'den petrol boru hattını Türkiye'den geçir deme hakkına herkesten çok sahiptir.¹⁷⁵ değerlendirmesini yaptı. Azerbaycan Meclis Başkanı Haydar Aliyev'de Süleyman Demirel'e, Nahcivan'da ben zor durumdayken sen 100 Milyon dolar kredi verdin senin yüzünü kara

¹⁷³Araz Aslanlı, İlham Hesenov, *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993–2001)*, Ankara, Platin yayınları, 2005, s. 24.

¹⁷⁴ Şimşir, a.g.e., s.621.

¹⁷⁵Cengiz Çandar, “Türkiye'nin Petro-Politik'i”, *Sabah* 22 Temmuz 1993

çıkartmayacağım diyerek kriz haline gelen petrol boru hattı konusunda Türkiye'ye garanti verdi

2.3.3. Haydar Aliyev Dönemi

Tecrübeli bir devlet adamı olan Haydar Aliyev, Suret Hüseyinov'un Gence'de ayaklanması üzerine her kesimin üzerinde anlaştığı bir politikacı durumuna geldi. Aliyev, Azerbaycan'da Milli Meclis Başkanı İsa Kamber'in istifa etmesi üzerine Azerbaycan Milli Meclis Başkanı oldu. Haydar Aliyev, Ebulfez Elçibey'in Bakü'den ayrılması üzerine 18 Haziranda 1993'de anayasa gereği Cumhurbaşkanlığı görev ve sorumluluklarını da üzerine aldı.¹⁷⁶ Türkiye'de bu durumu olumlu karşıladı ve Cumhurbaşkanı Demirel, Aliyev'e gönderdiği kutlama mesajında, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu sorunların üstesinden geleceğine içtenlikle inandığını, Türkiye'nin Azerbaycan'a her türlü desteği vermeye hazır olduğunu belirtti. Aliyev de Meclis başkanlığına seçimi sonrasında yaptığı konuşmasında, Azerbaycan'da iç huzurun sağlanması gerektiğini, Ermeniler tarafından silah zoruyla alınan Azerbaycan topraklarının geri alınacağını ve barışçıl yollarla Karabağ sorununu halledileceğini açıkladı. Azerbaycan'ın, Aliyev Cumhurbaşkanı olduğu dönemde üç önemli sorun vardı:

1. Ülkenin bağımsızlığını korumak,
2. Yukarı Karabağ Meselesini halletmek,
3. Ülkenin toprak bütünlüğünü korumak,

Haydar Aliyev, eski bir siyasetçi ve Sovyetleri çok iyi bilmesi nedeniyle bölgede Rusya'yı saf dışı ederek politika üretmenin yanlış olduğu kanaatindeydi. Bu nedenle bir müddet Türkiye ile ilişkilerinin ivmesini azattı. 1993'de Rusya'ya düzenlediği resmi ziyarette bağımsız devletler topluluğuna üyelik antlaşmasını imzaladı.¹⁷⁷ Aliyev, Türkiye'nin, Azerbaycan'ın Rusya ile yakınlaşmasından duyduğu endişesini gidermek için 8 Eylül 1993'de iki günlük ziyaret için Rusya'da

¹⁷⁶ İrfan Ülkü, *Kızıl Yıldızdan Hilale: Haydar Aliyev'in Fırtınalı Hayatı*, 2. Baskı, Kemer Yayınları, İstanbul, 1996.s.23

¹⁷⁷ Araz Aslanlı, "Denge Politikasının Doğal Sonucu: Aliyev'in Moskova Ziyareti", *Stratejik Analiz*, Ankara, Mart 2002, C. 2 S. 23, s. 49.

bulunan Başbakan Tansu Çiller'le Moskova'daki Türk büyükelçiliğinde bir görüşme yaptı. Görüşmede Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ve Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov hazır bulundu. Çiller, görüşmeden sonra gazetecilere yaptığı açıklamada, Türkiye'nin, Ermenistan'ın Azerbaycan'ı işgal etmesine sessiz kalmayacağını Azerbaycan'a her türlü yardımın yapılacağını bildirdi.¹⁷⁸ Aliyev ise Rusya ile ilişkilerinin iyileşmesinin Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin bozulması anlamına gelmediğini, Azerbaycan'ın Rusya ile ilişkilerinin uzun yıllar sürdüğünü, belirtti. Aliyev'in bu açıklamasına rağmen Türkiye, Azerbaycan'ın Rusya'ya yakınlaşma politikasından duyduğu endişesini Kasım 1993'te Ankara'ya yaptığı bir ziyaret sırasında, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov'a da ilettili.¹⁷⁹

Aliyev cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında, Rus yanlısı politikalar izlemesine rağmen, Rusya'nın değişmez Azerbaycan politikası, Azerbaycan'ı Batı devletleri ile daha sıkı işbirliği yapmaya mecbur etti. Bu nedenle, Azerbaycan Rusya'yı, Türkiye ve batı devletleri ile dengeleme politikasını uygulamak için harekete geçti. Bu süreçte Haydar Aliyev'in, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile kişisel ilişkileri devreye girdi ve Azerbaycan'a Batı devletleri ile ilişkilerinde avantajlar sağladı. Aliyev, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in arabuluculuğuyla 1993 Aralık ayında Fransa'ya bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu, bir Azerbaycan devlet başkanının Batıyı ilk ziyaretiydi. Bundan sonra, Aliyev'in Avrupa başkentlerini ziyaretleri birbirini izledi.¹⁸⁰

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde asıl değişim ise Azerbaycan'da İktidarını sağlamlaştıran Aliyev'in 8-10 Şubat 1994'de, resmi ziyarette bulunmak üzere Ankara'ya gelmesi ile başladı. Ziyarete iki kardeş ülkenin ilişkilerini yeniden düzenledi. Bu ziyaret aslında Aliyev yönetiminin, Rusya'ya yakınlaşma politikasından umduğunu bulamaması üzerine aşamalı olarak bundan vazgeçtiğini, Batı ve bu anlamda Türkiye ile yakınlaşmanın somut göstergesi idi. Aliyev,

¹⁷⁸ İrfan Ülkü, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan*, 1. Baskı, Doğan Kitapçılık Yayınları, İstanbul, 2000, s.47.

¹⁷⁹ Bahadır Karimov, *Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993–2003)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 7.

¹⁸⁰ Yasin Arslan "Azerbaycan Bilmecesi: Petrol, Darbeler ve Gerçekler", Asam Yayınları, C. 1, S. 4, 1994/1995. s. 28.

Demirel'le, 10 yıl süreli bir dostluk ve işbirliği anlaşmasının yanı sıra; ticaret, yatırım ve bilimsel ve kültürel işbirliğini öngören 15 anlaşma imzaladı. Ayrıca Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dış pazarlara sunulması konusunda AHC döneminde varılan mutabakatın geçerli olduğu onayladı. Anlaşmanın en çarpıcı maddelerinden biri de; taraflardan birinin üçüncü bir ülke veya ülkeler tarafından saldırıya uğraması durumunda, diğerinin saldırının ortadan kaldırılması amacıyla gerekli önlemleri alması ve gerekli savunma tertiplerinin alınmasına önem verilmesi hükmü yer aldı. Aliyev, anlaşmanın imza töreninde yaptığı açıklamada, Türkiye gezisi sırasında imzalanan anlaşma ve protokollerle iki ülke arasında yeni bir sayfanın açıldığını belirterek, "Türkiye ile dostluk ve kardeşlik ebedidir. Buna sadık olacağız, ilişkileri geliştireceğiz. Hiç bir kuvvet bizi yolumuzdan döndüremeyecektir"¹⁸¹dedi. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin 27 Mayıs 1994 tarihinde Ankara'da Azerbaycan milli günü için verilen resepsiyona, başta Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, olmak üzere üst düzey devlet yetkililerinin tamamının büyük ilgi göstermesi Süleyman Demirel'in Haydar Aliyev'e kutlama mesajı göndermesi ve bir günde 17 anlaşmanın imzalanması iki ülke arasındaki ilişkilerin ne kadar üst düzeyde oluşunun en somut göstergesi idi.

Bölgedeki dengeleri Rusya aleyhine değiştiren en önemli konu ise 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan ve Asrın antlaşması olarak tarihe geçen, Bakü-Tiflis - Ceyhan (BTC) petrol ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hatları antlaşmasıdır.¹⁸² Bu antlaşma Rusya'nın 1993'te ilan ettiği yakın çevre doktrini ile çeliştiği için Rusya'nın Azerbaycan politikalarını daha da sertleştirmesine neden oldu. Rusya, çıkarlarından vazgeçmemek için Azerbaycan'da Ali İkrım Himmetov liderliğinde Lankevan bölgesinde yönetime karşı isyan çıkarttı. İsyancıların, tek isteği Rus yanlısı olan Muttalibov'un yeniden devlet başkanı olmasını sağlamaktı. Haydar Aliyev, isyancıların güç kullanılarak bastırılmasını isterken Gence isyanı sonrasında zor kullanarak başbakanlık makamına gelen Suret Hüseyiov, ise diyalog yoluyla isyancıların teskin edilmesini istiyordu. Görüş ayrılığı nedeniyle Ali İkrım

¹⁸¹ Tayfun Atmaca, "Küreselleşme Çağında Türkiye Azerbaycan", Usam Yayınları, Ankara, 2003, s. 67.

¹⁸² Yılmaz Bingöl "Sovyet Sonrası Orta Asya Karşısında Türkiye'nin Politikası Fırsatlar ve Çözülmesi Gereken Meseleler", Avrasya Etüdüleri Dergisi, S. 14, 1998, s.12.

Himmetov'un isyanı ilk aylarında bastırılmadı. Haydar Aliyev, 1993 Ağustos ayından itibaren merkezi otoriteyi sağlamaya başladı. Önce Gence isyanının fikir babası olan maceraperest silahlı grupların liderlerinden Rahim Gaziyev'i saf dışı bıraktı. Ali İkrım Himmetov'u halka şikâyet ederek ülke topraklarını kendi çıkarları için feda ettiğini, Fuzuli'nin Ermeniler tarafından işgalinden Himmetov'un sorumlu olduğunu belirtti. Suret Hüseyinov'u da becerisizlikle ve isyanı bastıramamakla suçladı. Bu konuşmalar üzerine Himmetov'un başlattığı isyanı halk bastırdı.

Azerbaycan-Türkiye arasındaki siyasi anlamda en önemli gerginlik Mart 1995'de Devlet Başkanı Aliyev'in, Türk istihbaratını kendisine karşı darbe girişiminde bulunmakla itham etmesi oldu. Bu olay Başbakanlık Teftiş Kurulu Başkanı Kutlu Savaş'ın Susurluk Raporu'nda şu şekilde yer aldı; Aliyev'e darbe girişiminin kilit isimlerinden MİT elemanı TİKA görevlisi Ferman Demirkol, darbe sonrası için Ebulfez Elçibey ile Cumhurbaşkanlığı Yardımcılığı için pazarlık yaptığı tespit edildi.¹⁸³ Ancak, Aliyev kendisine karşı yapılan başarısız darbe teşebbüsünden Cumhurbaşkanı Demirel'i değil Tansu Çiller hükümetini sorumlu tutmaktaydı. Aliyev ile Demirel'in arasındaki ilişkiler gayet iyi idi. Aliyev'e yapılacak darbeyi Aliyev'e haber vererek önlenmesini sağlayan kişi de Cumhurbaşkanı Demirel'di.¹⁸⁴ Demirel, Aliyev'e desteğini somutlaştırmak için 7 Aralık 1995'de Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in resmi konuğu olarak bu ülkeye gitti. Demirel, Türkiye ile Azerbaycan'ın kardeş olduğunu, dostluk ve iyi ilişkilerin devam edeceğini belirtti.

Türkiye ile Ermenistan arasında Alican Sınır Kapısının açılmasının müzakere edilmesi Azerbaycan'da tedirginlik oluşturandığer bir unsur oldu. Bu nedenle Başbakan Mesut Yılmaz'ın 1996 Nisanında yaptığı Azerbaycan ziyareti mesafeli geçti. Yılmaz-Aliyev görüşmesinin temel konusu bir hafta sonra Moskova'da gerçekleşecek Clinton-Yeltsin Zirvesinde ele alınması beklenen Dağlık Karabağ

¹⁸³ Detay için bkz : <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/iste-tarihi-rapor-39002342>, Kutlu Savaş, "Susurluk Raporu", Radikal Yayınları

¹⁸⁴ <http://www.milliyet.com.tr/1998.02.19/8> (Erişim Tarih: 16.09.2018)

sorunu idi. Yılmaz, Azerbaycan'ın beklentilerini karşılayarak Dağlık Karabağ sorunu çözülmeyen Ermenistan ile ilişkilerin tam olarak gelişmeyeceğini belirtti.¹⁸⁵

1998 yılından itibaren Türkiye -Azerbaycan arasındaki ilişkiler daha istikrarlı bir durum aldı ve üst düzey ziyaretler arttı. Ziyaretlerde ele alınan temel konular Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve Ermenistan işgalindeki Azerbaycan'a ait Karabağ toprakları oluşturmaktaydı. Özellikle, Aliyev ile Demirel arasındaki kişisel dostlukları iki ülke arasındaki ilişkilerin rotasını çizmekte ve çeşitli vesilelerle iki liderin sık sık bir araya gelmesine zemin oluşturmaktaydı. Kafkasya konularında görüşmelere Gürcistan Devlet Başkanı Sevardnadze de katılıyor ve her üç lider Kafkasya meselelerini görüşüyorlardı. Bu toplantılardan biri de 28 Nisan 1998'de Trabzon'da gerçekleştirildi.¹⁸⁶ Azerbaycan ve Gürcistan Rusya'nın Kafkaslara yönelik yayılcı politikaları karşısında Türkiye ile güçlü bir müttefik oluşturmak istiyorlardı. Türkiye de bu ülkelerin yanında olduğunu sürekli dile getirdi.

Bakü-Ceyhan Petrol boru hatlarından sonra, bölgenin ikinci büyük enerji yatırımı kabul edilen Deriner Barajı'nın temel atma töreni için, 1998 yılının nisan ayında Demirel, Haydar Aliyev ve Eduard Sevardnadze bir araya geldiler. Aliyev ile Sevardnadze törende yaptıkları konuşmalarda, bölge barışına yönelik önemli mesajlar verdiler.¹⁸⁷ Rusya'nın Azerbaycan'a baskısına karşı Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği siyasi ve diplomatik desteğin en son örneklerinden biri de Ocak 2000'de yaşandı. Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Çeçenistan sorununu nedeniyle Rusya tarafından suçlanan Azerbaycan üzerindeki Rusya baskısını hafifletmek için 9 Ocak'ta Ankara'ya iki günlük ani bir ziyaret yaparak Kafkasya'daki son gelişmeleri Cumhurbaşkanı Demirel'le görüştü. Ziyaretin resmi gerekçesi olarak Bakü-Ceyhan gümrük tarifelerinin görüşülmesi gösterilmesine rağmen, gerçekte Rusya'nın Kafkaslardaki baskısını azaltmak için Türkiye'nin de içinde bulunduğu bölgesel işbirliğini sağlamaktı. Aliyev'in ziyaret süresinde Genel Kurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu ile de görüştü. Demirel de Aliyev'in Türkiye ziyaretinin ardından Gürcistan'a gitti ve Gürcistan'a bölgede, Rusya, Ermenistan ve İran'ı saf dışı bırakmak için Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan (TAG)'ın içinde

¹⁸⁵ Hürriyet Gazetesi, 15 Nisan 1996.

¹⁸⁶ Sabah Gazetesi, 29 Nisan 1998

¹⁸⁷ <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/04/27/40301.asp>(Erişim:9.12.2018)

bulunduğu Kafkas istikrar Paktı (KAP) oluşturma teklifinde bulundu. Aliyev'in bu ani ziyaretinin amacının esasında Azerbaycan ve Gürcistan üzerindeki Rus baskısının zayıflatılması için Türkiye'nin inisiyatif kullanmasını istemesi idi. Demirel'in Gürcistan ziyaretinde, bölgede istikrarın sağlanabilmesi için AGİT şemsiyesi altında KAP oluşturma önerisi, esasında Rusya'nın bölgesel güvenliği tehdit girişimlerini dengelenmeyi amaçlamaktaydı¹⁸⁸. Demirel'in ABD, Batı Avrupa ve bölge ülkeleri liderlerine gönderdiği KAP'a destek mektupları, konunun uluslararası gündemde geniş bir şekilde tartışılmasını sağladı. Demirel'in mektubuna, Ermenistan ve Rusya dâhil bütün ilgili ülkelere olumlu cevap geldi.

Demirel'in aktif siyaseti, Kafkaslarda Azerbaycan ve Gürcistan'ı Rusya'nın insafına bırakılmadığını göstermektedir. Demirel döneminde, Haydar Aliyev son olarak 13 Mart 2000'de Türkiye'yi ziyaret etti. Aliyev, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) alkışlar arasında yaptığı konuşmasında, Türkiye'nin sadece Azerbaycan Türkleri için değil, tüm Türk dünyası açısından önemli olduğunu, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin artık stratejik ortak olma durumuna geldiğini, bunun Türkiye ile Azerbaycan uluslarına olduğu kadar diğer bölge ülkelere de büyük yarar getireceğini belirtti. Ayrıca bölge ülkeleri bakımından Azerbaycan'ın coğrafi konum olarak son derece stratejik konumda olduğunu bu nedenle Azerbaycan'ın bir numaralı müttefikinin, Türkiye'dir" şeklinde konuştu.¹⁸⁹

Azerbaycan Hükümeti ile aralarında Türkiye Petrol Ofisinin de bulunduğu Batılı Petrol Konsorsiyumu arasındaki Demirel'in "Asrın Petro Antlaşması" olarak nitelediği antlaşmayı 20 Eylül 1994'de imzaladı. Bu antlaşma 9 Haziran 1993 tarihinde Ebulfez Elçibey'inde katılımı ile Londra'da imzalanacaktı. Ancak Sovyet işbirlikçisi Suret Hüseyinov'un Elçibey'e karşı Gence'de isyan çıkarması nedeniyle imzalanamamıştı. Bu defa isyan girişimi antlaşma sonrasında Haydar Aliyev'in daha önce af ettiği Özel Polis Gücünün şefi Ruşen Cevadov tarafından gerçekleştirildi. İsyen süresince Türkiye Haydar Aliyev'e tam destek verdi. Bizzat Pakistan'da resmi ziyarette bulunan Demirel, Haydar Aliyev'i telefonla arayarak gelişmeler hakkında bilgi aldı. Türkiye de Antalya'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansına katılan başta

¹⁸⁸ Nazım Cafersoy, "Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası", *Kafkasya Araştırma Dizisi*, S. 6, Asam Yayınları, Ankara, 2001, s. 33.

¹⁸⁹<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c046/tbmm22046073>(Erişim:12.07.2)

ABD olmak üzere Avrupalı Devlet yetkililerine, Kafkasya ve Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kaybetmemesinin önemini ve Rusya'nın bunları tekrar esareti altına almaması için tedbirler alınmasını istedi. Çünkü bu isyanın arkasında da Rusya vardı. Türk Dışişleri bakanlığı da Azerbaycan'da meşru yönetimi desteklediklerini açıkladı ve isyan süresince Aliyev'le hep temas kurdu. Azerbaycan'la 7.6 Milyar dolarlık petrol anlaşması imzalayan Batılı Petrol şirketler de hükümete karşı sık sık meydana gelen bu ayaklanmalara son verilmesini ve Azerbaycan'da istikrarın sağlanmasını arzu ettiklerini açıkladılar.

Türkiye ile Azerbaycan Cumhuriyeti arsındaki en önemli tarihi gelişmelerden biri de Başbakan Tansu Çiller'in 12 Nisan 1995 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyetine resmi bir ziyarette bulunduğu sırada gerçekleşti. Ziyarete Türkiye açısından son derece önemli olan petrol antlaşması imzalandı. Haydar Aliyev, Demirel'e verdiği sözü tutarak, Hazar Petrolleri Konsorsiyumunda Türkiye'nin payını 1.75 'ten %5 artırarak 6.75 çıkardı¹⁹⁰. Aliyev Türk iş adamlarına ülkesinde yatırım yapmalarını yabancı iş adamlarının Ermenistan ile savaş durumu nedeniyle Azerbaycan'da yatırım yapmadıklarını belirtti. Haydar Aliyev, Tansu Çiller ile yaptığı görüşmede dondurulmuş olan Eximbank kredilerinin verilmesini ve ABD'ye gidecek olan Tansu Çiller'e Ermenilerin haksız işgallerinin Başkan Bil Clinton'a anlatmasını istedi.¹⁹¹

Haydar Aliyev'in yönetimde otoriteyi sağlaması üzerine Rusya Federasyonu Ermenistan'a, askeri ve silah desteğinde bulundu ve Ermenileri Azerbaycan topraklarına saldırmaları için cesaretlendirdi. Azerbaycan, Rusya-Ermenistan-İran üçlüsünün baskılarından Türkiye-Gürcistan ve Batılı Petrol Şirketleri ile işbirliği yaparak kurtulma politikasını benimsedi. Bu bağlamda kadim tarihi kök birlikteliğine sahip olduğu Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerini, Ebulfez Elçibey ve Haydar Aliyev'in dillendirdiği Bir millet iki devlet ifadesi ile formüleştirildi. Butarihsel birliktelik Türkiye-Azerbaycan arasındaki ilişkilerin; "çıkarların" ötesinde, tarihi ve kültürel köklere dayandığını göstermektedir. Bu durum iki

¹⁹⁰ İrfan Sapmaz, "Aliyev, Sözünü Tutacak", Hürriyet, 28 Mart 1995.

¹⁹¹ Yaşar, Kalafat, Araz Aslanlı "21. Yüzyılda Türk Dış Politikası, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", (Ed: İdris Bal), Ankara Global Araştırmalar Merkezi, 2006. s. 77.

ülkenin siyasi, iktisadi, askeri, kültürel, sosyal tüm sahalarda birlikte hareket etme potansiyelini oluşturdu.¹⁹²

2.4. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Karabağ Sorununun Etkisi

Türkiye deOsmanlı İmparatorluğunun, 1790'lı yıllardan sonra dünya politikasında denge politikası olarak nitelenen ince ayar politikasını devam ettirdi.¹⁹³ Türkiye'nin izlediği bu denge politikasının en önemli prensiplerinden birisi de kuzey komşusu olan Rusya ile iyi geçinmek ve Rusya'ya karşı dikkatli davranmaktır.¹⁹⁴ Ancak Türkiye bu dikkatli yaklaşımını öylesine gözü kapalı ve öylesine bilinçsiz bir şekilde uygulandı ki, son yıllara gelinceye kadar Rusya içinde yaşayan Türklerden bahsetmek tabu sayıldı. Türkiye'nin uzun vadeli genel bir dış politika stratejisi olmadığı için Rusya'daki gelişmeleri Batı'nın gözünden takip etti. Rusya içindeki Türklerle ilgili olarak da Batı'nın verdiği bilgiler üzerinden bilgi sahibi oldu. Bu nedenle Türkiye'nin bölgesel sorunlara müdahale konusunda tecrübesiz olması ve Rusya'ya göre Kafkasya'yı tanımaması Dağlık Karabağ sorununa yönelik politika oluşturmasını güçleştirdi.¹⁹⁵

Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde ise Türkiye'nin Karabağ Sorunu ile ilgilenmeye özel bir sorumluluğu ve hakkı olduğu açıktır. Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ, yüzyıllardan beri Azerbaycan Türklerinin ülkesi ve vatani durumunda idi. Azerbaycan halkının Türk olmaları sebebiyle de Anadolu ve Rumeli Türkleriyle (tarih, din, dil) akrabalık bağları vardı. 1588'de Karabağ'ın, Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil olmasıyla siyasi yönden de Karabağ, Anadolu Türklerinin ilgi alanı içine girdi. Bu ilgi, bölgenin XVIII. Rus egemenliğine girmesiyle azaldı ancak yok olmadı.

Çarlık Rusya'sı, 19. Yüzyılda Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra. Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerini birbirinden ayırmak için kadim Türk yurdu olan

¹⁹²Stephen Blank., "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", *Avrasya Etüdleri*, S. 13, Ankara, 1998, s.5.

¹⁹³HünerTuncer, *Eski Ve Yeni Diplomasi*,2. Baskı, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995, s. 87.

¹⁹⁴Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikasının Analizi*, 2. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 1998, ss.43-48.

¹⁹⁵Orhan Aras, *Azerbaycan Davamız*, Hamle Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 47-53.

Karabağ bölgesine, göçmen Ermenileri yerleştirdi. Ermenilerden oluşan tampon bölgeye yönetim olarak da özerklik vererek Azeri–Ermeni çatışmalarına zemin hazırladı.¹⁹⁶ Bölgede nüfus çoğunluğunu elde eden Ermenistan, Mihail Gorbaçov’un “ açıklık ve yeniden yapılanma politikasından yararlanarak Karabağ’ı Ermenistan topraklarına katmak için harekete geçti. 18 Kasım 1987’de Moskova Komünist Parti yöneticilerinden olan Ermeni asıllı Aganbergian, Karabağ bölgesinin Ermenistan’a katılmasını istedi. 4 Aralık 1988’de Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması için harekete geçen Ermeniler bölgedeki 220. 000 Azeri Türklerini yerlerinden sürgün ettiler.¹⁹⁷

Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan Halk Cephesi, Ebulfez Elçibey liderliğinde Karabağ’da meydana gelen olayları protesto etmek için 25 Kasım 1989 yılında 200.000 kişinin katıldığı bir miting tertip etti. Sovyetler Birliği Başbakanı Nikolay Rijkov, Ermeni- Azeri çatışmalarını önlemek için bölgeye Kızıl orduyu gönderdi. Kızıl ordu 70 yıl aradan sonra 10 Ocak 1990’de ikinci kez Bakü’yü işgal etti. Azerbaycan Türklerinin zulüm ve sürgünlere maruz kalmasına rağmen, Milliyet gazetesi köşe yazarlarında Sami Kohen, 19 Ocak 1990 tarihli yazısında, Azeri-Ermeni çatışmalarının dünya basının da Ermeniler lehine aksettirildiğini sözde mazlum Ermeniler için Avrupa ve ABD’de yardım kampanyaları düzenlendiğini, belirtmektedir.¹⁹⁸ Sovyetler Birliği ise Türkiye’nin Azerbaycan’a insani yardım teklifini bir tarafa yapılırsa öbür tarafa da yapılır, siyasi amaçlarla yapılan yardımlara karşıyız diyerek reddetti. Türkiye, Moskova yönetiminin bölgede olağanüstü hal ilanını ve sınırlarına Kızıl orduyu sevk etmesini endişe ile karşıladı. Sovyetler Birliği de Türkiye’yi yatıştırmak için Kızıl ordunun Türkiye sınırlarına kaydırılmasının Türkiye’ye karşı olmadığını açıkladı.

Azerbaycan’daki gelişmeler Türk basınında “Oluk Oluk kan akıyor” “Kızıl ordu Azerbaycan’da, Karabağ kan deryası¹⁹⁹” gibi başlıklarla geniş bir şekilde yer aldı. Kızıl ordunun Bakü de şiddet uygulamalarına hükümet de tepki gösterdi. Başbakan Yıldırım Akbulut olanları görmezlikten gelinemeyeceğini belirtti.

¹⁹⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Karabağ*, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.66

¹⁹⁷ Reha Yılmaz, “Azerbaycan’ın Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2010, s. 77.

¹⁹⁸ *Milliyet Gazetesi* 19 Ocak 1990, (Erişim;23.07)

¹⁹⁹ *Hürriyet Gazetesi*, 1990, (Erişim;23.07.2016)

Bakanlar Kurulunda Hükümetin arabulucu olması önerilerine ise Mesut Yılmaz, Sovyetler Birliğinin İçişlerine karışmak anlamına geldiğini bölgedeki gelişmeleri duygu ile değil serinkanlılıkla aşılmasının esas olduğunu belirtti ve bu öneriye karşı çıktı. DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel'de Azerilerin Ermeniler tarafından katledilmesine Batının seyirci kaldığını masum Azerbaycan halkının maruz kaldığı bu katliama Türkiye'nin sessiz kalmaması gerektiğini açıkladı. Ayrıca Litvanya'daki bağımsızlık isteklerini sükûnetle karşılayan Sovyet yönetiminin aynı tür isteklerde bulunan Azerilerin üzerine topla tüfekte gelindiğini, bunun çifte standart olduğunu belirtti.²⁰⁰ Bu süreçte Nahcivan Parlamentosu da bağımsızlık kararı aldı ve topraklarını koruyabilmek içinde 1921 tarihli Moskova Antlaşmasına dayanarak Türkiye'den toprak bütünlüğünü koruması talebinde bulundu. Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'da, Nahcivan konusunda Türkiye'nin Moskova ve Kars Antlaşmalarından doğan tasarruf hakları var bu hakkı Türkiye'nin Nahcivan'ın Azerbaycan haricinde başka bir devlete bağlanması durumunda kullanacağını belirtti.

Türkiye, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'daki gelişmeleri 18 Aralık 1991'de Sovyetler Birliğinin resmen parçalanmasına kadar Sovyetlerin iç işleri olarak değerlendirdi. Ermenilerin, Azerbaycan'a bağlı Karabağ topraklarını işgal etmesi ile başlayan Ermeni-Azerbaycan çatışmalarını da barışçıl yollarla, toprak bütünlüğünün bozulmasından sakınmayı gerektiren prensiplerin ışığı altında çözülmesi siyasetini benimsedi. Bu nedenle bölgede etkili olabilecek ABD ve uluslararası kuruluşlara, Ermeni- Azerbaycan çatışmalarını anlatma yoluna gitti. Başbakan Demirel 11- 12 Şubat 1992 tarihlerinde ABD ye yapmış olduğu resmi ziyarette Azerbaycan ve Türkistan Türk cumhuriyetlerindeki gelişmeleri başta ABD Başkanı Bush, olmak üzere her ortamda dile getirdi. Demirel, ABD'li yetkililere Karabağ'daki çatışmalarda tarafsız kalmaları gerektiğini, ABD'nin Ermenistan tarafını tutması durumunda bölgede barışın sağlanamayacağını, Rusya Federasyonunun bölgesel çatışmaları kışkırtarak etkinliğini artırmak istediğini bölgenin tekrar Rusların esaretine girmemesi için ABD'nin bölgeye barışı getirebilecek en önemli aktörlerden biri olduğunu belirtti²⁰¹. Demirel, Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Butros Gali ile

²⁰⁰ Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, , C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s.107.

²⁰¹ *Hürriyet*13Şubat 1992, (Erişim;23.07.2016)

de Azerbaycan ve Türkistan Türk cumhuriyetlerinin Birleşmiş Milletlere üyeliği konusunu görüştü. Bu görüşme neticesinde Azerbaycan Cumhuriyetinin Birleşmiş Milletlere üyeliği için Güvenlik Konseyinin Genel Kurula tavsiye kararı oy birliği ile kabul edildi.

Türkiye, Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi önemli bölgesel projelerle bölge dinamiklerini Türkiye lehine etkileyerek, Kafkasya’da önemli bir güç olmayı istemesine rağmen bölgede askeri bir çatışmaya girmekten kaçındı. Hükümet 1992-93 yıllarında devamlı olarak kamuoyuna “Azerbaycan’da Dünya ile Birlikte hareket edeceğiz, Türkiye’nin tek taraflı müdahalesi söz konusu değildir” diyerek Karabağ sorununda, AGİT’in sınırların dokunulmazlığı kaideleri ve BM üzerine kurulu bir dış siyaset izledi. Uluslararası toplumu da harekete geçirip, Ermeni işgalinin kalıcı olmaması politikasını benimsedi. Başbakan Süleyman Demirel sorunun bir Hristiyan–Müslüman çatışması gibi algılanmaması için Azerbaycan’a askeri yardımdan kaçındı. Özellikle 26 Şubat 1992 Hocalı katliamından sonra Türkiye’de Ermeniler aleyhine gösteriler yapıldı. Göstericiler Türkiye’nin Azerbaycan’ı desteklemek için asker göndermesini talep ettiler. Hükümet, askeri talebe karşı çıkarken Azerbaycan’ın da böyle bir talebinin olmadığını belirtti. Türk kamuoyunun baskılarına rağmen, Türkiye’nin Ermeni işgaline karşı askeri müdahalede bulunmamasının nedenleri ise şunlardır:

1. Azerbaycan Devletinin resmi olarak Türkiye’den askeri destek istememesi,
2. Azerbaycan, Türkiye’den Ermenistan’ın Karabağ’ı uluslararası hukuka aykırı olarak işgal etmesini Batı devletlerine iletilmesini istemesi,
3. Batı devletlerin Türkiye’ye Azerbaycan’a destek vermemesi için baskı uygulaması,

Azerbaycan’ı askeri alanda desteklemek için Türkiye tarafında güçlü imkânlar ve politik irade bulunmaması.

4. Türkiye’nin Azerbaycan’a askeri alanda destekleyerek sorunun İslam-Hıristiyan çatışmasına dönüştürmek istememesi
5. Türkiye’nin Rusya Federasyonunu karşısına almak istememesi,

6. Sovyetler Birliği dağılmasına rağmen Türkiye için halen tehlike kaynağıydı. Türkiye, Azerbaycan tarafına askeri desteğin Rusya-Türkiye savaşına neden olabileceğinden endişe etmesi,

7. Dönemin Türkiye Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş, Rusya'nın Türkiye için büyük tehdit olarak kaldığını bildirmesi.

Nedenlerinden dolayı Türkiye Karabağ savaşına aktif şekilde müdahale etmedi. Türkiye, Karabağ Meselesini, uluslararası hukuk kuralları içerisinde barışılı yönetimlerle çözmek için AGİT'in gündemine getirdi. Türkiye'nin çabaları ile 1992'de AGİT tarafından Karabağ konusunun diplomatik yolla çözümü için Minsk Grubu oluşturuldu.²⁰² Ancak, Türkiye'nin bu grubun yesi olmasına rağmen Aralık 1994'de oluşturulan Minsk Grubu Eř Başkanları arasında yer alamaması Karabağ konusuna diplomatik müdahale imknlarını kısıtladı. Ancak Türkiye, Ermeni etelerinin Kelbecer'in işgal etmesi ve Hocalı soykırımından sonra Karabağ sorunu ile ilgili politikalarını sertleştirdi. Hocalı katliamı Türk kamuoyunda tepki ile karşlandı. Cumhurbaşkanı Turgut zal'ın ilk kez Türkiye'nin savaşa girme ihtimalini açıklaması, Türkiye'de ciddi müzakerelere neden oldu. Rusya'nın Savunma Bakanı Yevgeni şapoşnikov ise Türkiye'nin müdahalesinin 3. Cihan Harbi'ne neden olabileceğini belirtti.

Türkiye, Karabağ sorunundan farklı olarak, Nahcivan konusunda aktif ve sonuca etki edecek bir politika benimsedi. Kars ve Moskova Anlaşmalarının Türkiye'ye verdiyi garantörlük hakkı da Türkiye'nin bu konudaki konumunu kuvvetlendirirken, Ermenistan ve Rusya'yı ise daha hassas olmaya mecbur bıraktı. Türkiye, Ermenistan'ın Nahcivan'a saldırmaması üzerine 1921 tarihli Kars antlaşmasını gündeme getirdi. İlk kez Nahcivan'ın statüsünün korunması için askeri müdahale tartışmasını başlattı. Ermenistan'ın Kelbeceri işgal etmesiyle de Ermenistan'la olan kara sınırlarını kapattı.

Rusya, Türkiye'nin Nahcivan'a müdahalesinin üçüncü dünya Savaşına neden olabileceğini savunarak Ermenilerin Nahcivan'a yaptıkları saldırılara son vermesini istedi. Ermenistan'a giden yardımların transit geçişlerini durdurdu. Ancak dönemin

²⁰² Habibe zdal, "Türkiyenin Dağlık Karabağ Sorununa Yönelik Politikası", (Ed;Turgut Demirtepe), *Dağlık Karabağ Sorunu, Dar Alanda Büyük Oyun*, Usak Raporu, 2011, s.39.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal Ermenilere karşı daha sert politikaların takip edilmesini isteyerek Azerbaycan'la askeri ittifak yapmayı dillendirirken Başbakan Demirel'in farklı mesajlar vermesi Türkiye'nin dağlık Karabağ konusunda devlet politikası oluşturamadığı algısına neden oldu.

Demirel Hükümeti, açıklıkla karşı karşıya kalan ve enerji dar boğazında olan Ermenistan'a sınırlarını açtı ve her türlü yardımın girmesine müsaade etti. Hatta Türkiye, ABD'nin ve Avrupa Devletlerinin baskıları neticesinde Ermenistan'la ilişkilerini stabil haline getirerek 1992 tarihinde Ermenistan ile 100 ton buğday 1993 yılında da 300 milyon kilovat saat elektrik satım antlaşmasını yaptı.²⁰³ Türkiye'nin bu girişimleri Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu etkisiz hale getirdi. Demirel Hükümetinin, Ermenistan'a insani yardım yapması yüzünden, Azerbaycan ve Türk kamuoyu tarafından sert bir şekilde eleştirildi. Bu durum Türkiye'nin Azerbaycan ile çeşitli alanlarda ilişkiler tesis etmesini zorlaştırdı.

Türkiye, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgalinde Rusya, Batı ve Azerbaycan üçlüsünün arasında sıkışıp kaldı. Demirel Hükümeti, bir taraftan meselenin barışçı metotlarla ve uluslararası teşkilatların aracılığı ile halledilmesi için çaba harcarken, içte muhalefet ve kamuoyunun daha aktif politika izlemesi için baskısı altında kaldı. 1992 yılının Mart ayında "*Washington Post*" gazetesine röportaj veren Süleyman Demirel, Türk hükümetinin ciddi baskı altında olduğunu ve daha ciddi adımlar atmak veya askeri müdahalede bulunmak zorunda kalacağını bildirdi.²⁰⁴ Hükümete karşı kamuoyunda tepkilerin artması üzerine Demirel, Ermenistan'la yapılan antlaşmaları da yürürlüğe koymadı.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın cenaze merasimi için Türkiye'ye gelen Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfez Elçibey ile Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan Karabağ Meselesi nedeniyle ilk kez bir araya geldi. Cenaze Töreni Azerbaycan- Ermenistan çatışmaları için o güne kadar yapılan en yoğun görüşmelere ortam hazırladı. Görüşme isteği Ermenistan Dışişleri Bakanı Liberdiyan'ın, Buzları Kırılım demesi ile başladı. Türkiye'nin başını çektiği uluslararası baskılara

²⁰³ Bilal Şimşir, *Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Bilgi Yayınları, Ankara, 2011, ss. 546-554.

²⁰⁴ Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, , C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s.56.

dayanamayan Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfez Elçibey ile Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan baş başa görüştü.²⁰⁵ İlk kez en üst düzeyde gerçekleşen bu görüşmede taraflar memnun kaldıklarını AGİK çerçevesinde çözümüne taraftar olduklarını belirttiler. Süleyman Demirel'in de Levon Ter Petrosyan ile görüşmesi Karabağ Meselesinin barışçıl yollarla çözülmesi yönünde önemli bir gelişme oldu.²⁰⁶ Demirel, Petrosyan ile yaptığı görüşmede barışa giden yolda iyi bir yol alındığını, uluslararası toplumun bir üyesi olarak işgal ettikleri yerleri Azerbaycan'a terk etmeleri gerektiğini belirtti.

Demirel, gerek Ebulfez Elçibey gerekse de Petrosyan ile yaptığı görüşme hakkında Rusya'yı da bilgilendirdi. Demirel, Rus yetkililerine Kafkasya'da barışın gelmesinde Rusya'nın tutumunun önemli olduğunu Karabağ'da barış yolunun açılması için Ermenistan kuvvetlerinin Kelbecer'den çekilmesini ve Azerbaycan topraklarındaki işgallerine son verilmesini Rusya yetkililerine bildirdi. Ankara'da barış için taraflar yoğun caba harcarken bu durum maalesef bölgeye yansımada. Ermenistan, Azerbaycan'ın siyasi kavgalar içinde olmasını ve ordusunun yetersizliğini fırsat bilerek saldırılarını artırdı. Suret Hüseyinov'un başlattığı isyanı fırsat olarak değerlendiren Ermeniler Akdere, Akdam(Ağdam), Cebrail Fizuli(fuzuli), ve Kubatlı kasabalarını ele geçirdiler.

2.4.1. Asrın Antlaşması ve Türkiye Azerbaycan İlişkilerine Etkisi (Bakü Tiflis Ceyhan Boru Hattı Antlaşması)

Kafkasya ve Türkistan petrol ve doğalgaz kaynaklarının Türkiye üzerinden Batı'ya iletilmesinde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin önemini daha da artırdı. Türkiye, Azerbaycan'ı stratejik pozisyondaki bir müttefik ve Türkistan'a açılımında köprü olarak görüyordu.

Türkiye Cumhuriyeti, kapitülasyonların Osmanlı Devletinin bağımsızlığını nasıl olumsuz etkilediğinin bilincinde idi. Bu nedenle ekonomik bağımsızlık olmadan siyasi bağımsızlığın uzun süremeyeceğini Kurtuluş Savaşı sürecinde yapmış olduğu İzmir İktisat Kongresinde ilan etti. Bu bağlamda Azerbaycan'ı da Rusya'nın

²⁰⁵ "Elçi bey- Petrosyan El Sıkıştı", Hürriyet 22.4.1993

²⁰⁶ "Ankara'da Barış Doğdu", Milliyet 23 Nisan 1993.

ekonomik esaretinden kurtarmak için harekete geçen ilk ülke oldu.²⁰⁷ Azerbaycan'a enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılmasını sağlamak amacı ile ilgili ilk teklifleri Türk yetkilileri sundu. 1993'te Türkiye BOTAS, kanalı ile Azerbaycan yönetimine, Azerbaycan petrolünün en uygun ihraç yolları güzergâhının, Bakü-Tiflis ve Türkiye'nin deniz limanı olan Ceyhan olduğunu ilettiler. TPAO'da Azeri-Çırag-Güneşli yatağında petrol hâsılatına dair görüşmelere katılan konsorsiyumun düzenleyicisi oldu. Proje, Türkiye'nin enerji köprüsü rolünü üstlenerek jeopolitik değerini artırmasına ve Azerbaycan'ın değerini yükseltme stratejisine dayanmaktaydı. Bakü Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Hazar Geçişli Boru Hattına ilişkin antlaşmayı, ABD Başkanı Clinton, "Bundan 30 yıl sonra geriye dönülüp bakıldığında, bu antlaşmanın imzalanmasının bu yıl içinde meydana gelen en önemli gelişme olarak görüleceğini belirtti."²⁰⁸ Bu antlaşma ile Azerbaycan, enerjilerini uluslararası fiyatlara satacak, böylece ekonomik bağımsızlıkları sayesinde siyasi bağımsızlığını sağlamlaştıracaktı. Proje sayesinde başta Azerbaycan olmak üzere Türkistan Türk cumhuriyetleri Rusya'ya bağımlı olmaktan kurtulacak ve bölgede Rusya ile İran'ın etkisi azaltacaktı.

Türkiye- Azerbaycan ilişkilerindeki en büyük risk, tıpkı Türkistan ülkelerinde olduğu gibi kardeşlik ve dostluk söyleminin kuru bir hamaset olarak kalması ve gerekli iktisadi tabana oturmaması idi. Bu konuda Hazar enerji kaynaklarının nakledilmesi konusunda alınan mesafeler Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde bu endişelerin ortadan kalkmasını sağladı.

2.5. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Kazakistan Cumhuriyeti Arasındaki Siyasi İlişkiler

Kazakistan bağımsızlığını ilan ettiğinde Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı makamında aktif bir dış politika yürütülmesi taraftarı olan Turgut Özal, hükümette ise Özal'ın daha önce liderliğini yaptığı ANAP Partisinden Mesut Yılmaz Hükümeti

²⁰⁷ Kenan Çelik, Cemalettin Kalaycı, "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü", *Avrasya Etütleri*, TİKA, S. 16, 1999, s. 47.

²⁰⁸ Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001, s.902.

vardı. Türkiye’yi dışa açma konusunda kararlı olan Özal, dış politikada Türkiye’nin denge politikasını terk edip, etkin bir politika izlemesinden yanaydı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması neticesinde dünya siyasetinde ve ekonomisinde önemli bir yer teşkil edecek olan Avrasya denilen bir bölge ortaya çıktı. Bu bölge 600 milyonluk pazarı ile Türkiye’nin önüne de tarihi fırsatlar koydu. Bu fırsatlardan yararlanmak ancak aktif bir dış politika ile mümkündü. Turgut Özal, Nursultan Nazarbayev’in, “*Krizin Anahtarı*” adlı makalesinde “krizlerin olduğu yerde fırsatlar da vardır”²⁰⁹ prensibine sahip bir karaktere sahipti. Bu fırsatlardan istifade edebilmek için Özal, Kazakistan bağımsızlığını kazanmadan Kazakistan’daki gelişmeleri takip etmeye başladı. Özal, 15 Mart 1991’de Sovyetler Birliği seyahatinde Kazakistan’ı da ziyarette etti. Kazakistan da bu ziyaret sırasında ilk kez Rusya’ya danışmadan Türkiye ile politik, ticari, bilimsel, kültürel ve sosyal konularda uzun vadeli ve karşılıklı eşitlik prensibine dayalı “Türkiye- Kazakistan dostluk ve işbirliği antlaşmasını”²¹⁰ imzaladı.

Özal’ın ziyareti Türk kamuoyunda Kazakistan imajının iyice belirginleşmesini sağladığı gibi Türkiye-Kazakistan ilişkileri uluslararası alanda da karşılık buldu. Amerika – Türk Dostluk Konseyi Başkanı Fred Haynes, “Amerika Türkiye’yi artık askeri üs olarak değil, Türk cumhuriyetleri ile ilişki kurmada temel katalizör olarak kabul etmektedir.”²¹¹ açıklamasını yaptı. ABD Dış işleri bakanı James Baker de, Türkiye ile birlikte Türkistan Türk cumhuriyetlerine her türlü teknik ve proje yardımı yapmaya hazır olduklarını belirtti. Nazarbayev de egemenliklerinin ilanından sonra kendilerini ilk ziyaret eden devlet başkanının T.C. Cumhurbaşkanı Özal olmasının tarihsel bir önem taşıdığını belirtti. İki cumhurbaşkanının görüşmesinde, piyasa ekonomisine geçişte Türkiye’nin deneyimleri, Özal’ın gerçekçi bir döviz kuru saptanması önerisi ve son olarak Türk girişimciler için Kazakistan’da uygun yatırım şartlarının sağlanması ele alındı. Ayrıca Özal, Nazarbayev’i Türkiye’ye davet etti. Kazak Dışişleri Bakanı Akmaral Arif Tambekova, Özal’ın bu

²⁰⁹ Kemal Sallı, “Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in Ekonomik Stratejileri”, <https://www.oncevatan.com.tr/kazakistan-cumhurbaskani-nursultan-nazarbayev-in-ekonomik-stratejileri-makale,43323.html>

²¹⁰ Dosım Satpayev, “Kazakistan Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim”, *TİKA Avrasya Dosyası*, (Kazakistan-Kırgızistan Özel) C.7, S. 41, Ankara, 2001, s. 115.

²¹¹ Altan Öymen, *Milliyet* 16 Mart 1991 (Erişim 23.07.2017)

ziyaretinin Kazakistan ile Türkiye halkları arasındaki ilişkilerin gelişimi açısından tarihi önemi olduğunu söyledi ve ikili ilişkilerin her alanda gelişeceği, bir döneme girildiğini belirtti. Kazak Kültür Bakanı Kanat Saudabayev de “dilimiz, dinimiz, kültürümüz, tarihimiz bir. Bir süre ayrı kalmışız, şimdi yeniden birleşiyoruz”²¹² diyerek Kazak Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki tarihsel birlikteliği vurguladı.

Nazarbayev’in 25 Eylül 1991’de Türkiye ziyaretinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın da teamüllerin dışına çıkarak Nazarbayev’i karşılamak için bizzat havaalanına gelmesi Türkiye’nin Kazakistan’a verdiği önemi göstermekteydi. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev’in bu ziyareti Türk kamuoyu tarafından da ilgi ile izlendi. Çünkü Kazakistan, coğrafi büyüklüğü ve stratejik önemi nedeniyle Türkiye’nin, Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde Türkistan Türk cumhuriyetleriyle ilgili uygulayacağı politikalarda kilit konumunda idi.

İlk dönemlerde Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde tecrübeli devlet adamları olan Turgut Özal, Süleyman Demirel ve Nur Sultan Nazarbayev in büyük katkıları oldu. Liderler, Kazakistan ve Türkiye ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini Rusya ve diğer ülkelerle ilişkilerine zarar vermeden geliştirme politikasını benimsedi. Nazarbayev, Turgut Özal’la yaptığı görüşmede Kazakistan’ın Büyük Ağabey siyasetinden ebediyen ayrıldığını belirtti.²¹³ Bu nedenle Kazakistan, Türk Devletleri (Bişkek1995, Taşkent1996), ve Astana(1989) Zirvelerinde Türkiye’nin ön planda olma algısı nedeniyle siyasi ve askeri alanlardaki işbirliği anlaşmalarını imzalamadı, sadece eğitim ve kültür alanlarındaki işbirliği sözleşmelerini imzaladı. Türkiye’de Kazakistan’ın bu düşüncesini olumlu bulduğunu ve Türkiye’nin böyle bir amacının olmadığını Türkiye’nin dış politikasının temelini ABD ve AB ilişkileri oluşturduğunu belirtti. Taraflar birbirlerinin dış politikalarını belirlemeye yönelik siyaset takip etmediklerini, birlikte hareket ettikleri unsurların daha çok ekonomik, eğitim ve kültürel alanlardaki ilişkileri geliştirme ve uluslararası güvenliği sağlama alanlarında olduğunu her ortamda belirttiler.

²¹² Hulusi Turgut, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s. 79.

²¹³ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*,3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.115

Rusya (1991- 1996) B. Yeltsin döneminde, ekonomik ve sosyal sorunlar nedeniyle Orta- Asya'ya yönelik net bir politika oluşturamadı. Bu durum Türkistan Devletlerini arayışa itti ve Türkiye ile birçok alanda işbirliği yapmalarına zemin hazırladı. Rusya, Türkiye'nin bölgedeki faaliyetlerini engelleyecek güç ve kudretten yoksun olduğu için Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Kazakistan'ı ancak dolaylı olarak uyarabildi. Bu durumu devrin hükümet sözcüsü konumunda olan *İzvestiya gazetesi* şu şekilde gündeme getirdi; “Almatı'nın süratle Rusya'dan yüz çevirerek Türkiye'ye yönelmesi Kazakistan'daki azınlıkların tepkisini çekmektedir.”²¹⁴ Kazakistan'ın 1992 Aşkabat'ta toplanan İKO toplantısına katılmasını ise Rusya başbakan yardımcısı A.Şohin; “Türkistan Memleketleri hangi ekonomik gruba üye olacaklarını iyi seçmeleri gerekir.”²¹⁵ diyerek Kazakistan'ın İKO toplantısına katılmasına tepki gösterdi. Rusya, benzer tepkileri Türkiye ye de bildirdi. Rusya Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Kazakistan'a yapmış olduğu ziyarette; “Türk Modeli”ve “Türkiye Tecrübesi” söylemlerini ve Türkiye'nin, Türk cumhuriyetlerine karşı ilgisini “yayılmacılık ve Pantürkizm” olarak algıladı. Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini destekleyen Batılı devletler de 1993 yılından sonra birden bu politikalarını değiştirdiler. Türkiye üzerinde daha fazla baskı oluşturmak isteyen sözde Türkiye'nin Batılı dostları da Türkiye-Kazakistan ilişkilerini abartılı bir şekilde Rusya'ya “Pantürkizm” olarak yansıtarak Rusya'yı Türkiye'ye karşı kışkırtmaya kaktılar.²¹⁶ Türkiye ise defaten Rusya'nın Türk-Kazakistan ilişkilerinden endişe etmemesi gerektiğini Türkiye'nin “yayılmacı” bir politikasının olmadığını açıkladı. Rusya'nın endişelerini gidermek için bu ülkeyi ziyaret eden Başbakanı Süleyman Demirel, Kazakistan-Türkiye ilişkileri ile ilgili olarak “Pantürkizm ve İslami Fundamentalizme” karşıyız dedi. Ayrıca Süleyman Demirel, *Washington Post* gazetesine verdiği demeçte, hepimizin ayrı ayrı idaresi olsun ve bir medeniyeti bir dili paylaşalım. O zaman hepimiz huzurlu olacağımızı belirten bir açıklama yaptı.

²¹⁴ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*,3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.116.

²¹⁵ Sami Kohen, *Milliyet*17.04.1993(Erişim 27.10.2018)

²¹⁶ Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s.52.

Başbakan Tansu Çiller de 1993’de Rusya’ya yapmış olduğu ziyarette Rus yetkililere Türkistan ve Kafkasların petrollerini birlikte işletmeyi teklif etti.

Demirel, başbakan olarak Kazakistan’a ilk resmi ziyaretini 29 Nisan 1992 yılında yaptı. Kazakistan’la ulaşım sanayi ve bankacılık alanlarında bir takım antlaşmalar imzaladı. Demirel, Nazarbayev’le yaptığı görüşmede Kasım ayında İstanbul’da “Türk Devletleri Zirvesi” yapılması konusunda mutabakata vardı. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev, Türk Devletlerinin bir araya gelmesinden rahatsız olanlarla ilgili olarak; “ Biz Avrupa’nın bir araya gelme çabalarına nasıl olumlu bakıyorsak, Türk birliğinin işbirliği yapmasından da hiç kimse endişe etmemeli olumlu karşılamalıdır.”²¹⁷ dedi. Demirel’de Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar olan bölgede Türk halklarının başını suyun üzerine çıkardığını bunun dünya barışı için önemli olduğunu belirtti.

Süleyman Demirel’in cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye-Kazakistan politikaların belirlenmesi Demirel’in en önemli gündemi oldu. Ancak, Türkiye’de hükümetin tek partiden oluşmaması, siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, PKK terör örgütünün faaliyetlerinin artırması nedeniyle yetkililerin bu yönde çaba sarf etmesi Türkiye-Kazakistan ilişkilerinde kısa süreli bir duraklamaya neden oldu. Türkiye zor bir süreçten geçtiği bir dönemde özellikle Rusya’nın tepkisini çekmemek için Kazakistan yetkililerinin özel müteşebbisler ile irtibata geçmesi politikasını benimsedi. Türkiye’de meydana gelen siyasi krizler nedeniyle Kazakistan yöneticilerinin kimlerle işbirliği yapması gerektiğini bizzat Başbakan Tansu Çiller, ”Devletle değil özel müteşebbislerle işbirliği yapın”²¹⁸ diyerek Kazak yöneticilere tavsiyede bulundu. Ancak Kazaktan Devlet başkanı Nur Sultan Nazarbayev Türkiye’nin bu tutumu ile ilgili olarak; “Türkiye yöneticileri arasındaki anlaşmazlık bizi düşündürüyor, uyuşmazlık dışarıya yansırsa Türk cumhuriyetleri yöneticileri de üzülecektir”²¹⁹ şeklinde açıklama yaptı. Türkiye’nin Kazak yetkililerine böyle bir

²¹⁷ Hulusi Turgut, *Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C. 1, ABC Yayınları İstanbul, 2001,s.79.

²¹⁸ Fatih Yalçınkaya, “Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetlerüstü Kuruluşlar 1992-2010”,*Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi* Haziran 2010, C.1, S.1, s.35.

²¹⁹ Almatı Atamara, *Nazrbayev, Bağımsızlık Stratejisi*, ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003,s.34.

tavsiyede bulunmasının nedenlerinden biride her iki devletin de dış politikada farklı stratejiler izlemesi idi. Türkiye, dış politikada AB ve ABD'ye öncelik tanırken Kazakistan, Rusya ile uzun bir sınıra sahip olması nedeniyle Rusya ile ilişkilerine önem vermekteydi.

Türkiye-Kazakistan ilişkilerini etkileyen unsurlardan biri de Stalin döneminde Kazakistan'a sürgüne gönderilen Kürtlerin PKK terör örgütüne destek vermeleri idi. Başbakan, Tansu Çiller olayın daha da vahim bir durum almaması için Kazakistan'a giderek 16 Ağustos 1995'de Türkiye ile Kazakistan arasında "Suçluların iadesi" antlaşmasını imzaladı²²⁰. PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan da 1999'da İmralı adasındaki yargılandığı mahkemede Kazakistan'daki PKK Terör örgütüne destek veren Kürt derneklerini Moskova'daki Kürt derneklerinin desteklediğini belirtti. Bu durum Türkiye Kazakistan ilişkilerinin Rusya tarafından ne kadar sabote edilmek istendiğini göstermektedir. Bu gelişmelere rağmen Kazakistan ulusal güvenliğini sağlamak için bir taraftan uluslararası kuruluşlara üye olurken diğer taraftan da Türkiye ile askeri, teknik işbirliği antlaşmasını imzaladı. Rusya, Türkiye-Kazakistan arasındaki askeri antlaşmayı, NATO, ABD ve Türkiye'nin BDT güvenliğini tehdit edici bir unsur olarak değerlendirdi. Rusya'nın tepkisi üzerine Kazakistan denge oluşturmak için aynı içerikte Rusya ile de bir askeri antlaşma imzaladı. Bu kez de Türkiye, Kazakistan'ın Rusya ile imzaladığı askeri antlaşmaya tepki gösterdi.²²¹

Demirel, Türkistan'ı yeniden Rusya hegemonyasına bırakmamak için 1994'de İstanbul'da yapılan Türk Dünyası Devlet Başkanları Zirvesi sonrasında ABD Başkanı Clinton'a mektup yazdı. Mektubunda, Rusya'nın Türkistan ve Kafkaslar politikasından endişe ettiğini "bölge Rusya'nın egemenliği altındadır" imajının oluşmaması için Sovyetlerden ayrılarak bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelere yardım edilmesi gerektiğini belirtti.²²²Demirel, Kazakistan'la ilişkileri

²²⁰ Suçluların iade antlaşması detay için Bkz: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c024/tbmm20024078ss0199>.

²²¹ Gün Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Uluslararası Ortam" (Ed., Büşra Ersanlı), *Bağımsızlığın İlk Yılları (Azerbaycan Kazakistan Kırgızistan Özbekistan Türkmenistan)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.542.

²²² Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001, s.52.

geliştirmek için her fırsatı değerlendirdi. 15 Aralık 1996'da Kazakistan'ın bağımsızlığının 5. Yıl dönümü kutlamaları için Nazarbayev'in daveti üzerine Kazakistan'a koşarak geldiğini ve Kazakistan'da olan her güzel şeyin Türkiye'de sevinç oluşturduğunu belirtti.

Türkiye-Kazakistan ilişkileri sadece kültür ve soy birliğine dayalı iki kardeş ülke halkının ve yöneticilerinin işbirliği olarak değil, aynı zamanda iki stratejik bölgede kurulan iki devletin, siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğine dayalı stratejik ortak ilişkisidir. Bu özelliklere sahip, Türkiye ve Kazakistan'ın işbirliği Rusya'nın dikkatini çekti. Bu nedenle Kazakistan'da Nursultan Nazarbayev, Türkiye'de de Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Rus etkisini dikkate alarak her ortamda reel bir politika izleyeceklerini belirttiler. Türkiye, Kazakistan'la Pantürkizm çağrışımı uzak bir siyaset benimsedi. Kazakistan, Türkiye'yi İslam ve Türk dünyası içerisinde alınacak model ülke ve dünya piyasalarına açılan bir kapı olarak görürken Türkiye de, Kazakistan'ın desteği olmadan Türkistan'da pek etkili olamayacağını kabul etmektedir.²²³ Kısaca Türkiye ile Kazakistan birbirini tamamlayan iki dost ve kardeş ülkedir.

2.6. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Türkmenistan İlişkileri

Yüz yıla yakın Rus Çarlık rejiminin yetmiş yılda Sovyet rejiminin esareti altında kalan Türkmenistan, ilk defa bağımsızlık sevinci 27 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ederek yaşadı. Türkiye, Türkmenistan cumhuriyetini, 3 Aralık 1991'de tanıdı ve Türkmenistan'la ilk diplomatik ilişki kuran ülke oldu.²²⁴ Türkmenistan Cumhuriyeti ile aynı kültürü, tarihi ve dini paylaşan Türkiye'nin Türkmenistan Cumhuriyetini dünyada ilk tanıyan devlet olması doğaldır. Türkiye'nin Türkmenistan Cumhuriyetini ilk tanıması Türkiye'ye bir takım diplomatik avantajlarda sağladı. Örneğin, Türkmenistan'da Büyükelçilerin araçlarına verilen plaka numaraları bu ülkeyi tanıma sırasına göre verilmekteydi. Dolayısıyla Türkiye

²²³ TİKA, "Kazakistan Ülke Raporu", No: 13, Ankara, 1995, s. 41.

²²⁴ Aynur Coşkun, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrasya Ülkeleri İle Olan Diplomatik İlişkileri 1991-1995", s..26. Bkz: <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3686-published.pdf> (Erişim: 20.08.2017)

Büyükelçiliğine kayıtlı araçlar 01 plaka olurken diğer ülkelerin plakaları tanıma sırasına göre 02, 03 şeklinde devam etti. Bu durum Türkiye'ye açısından diğer diplomatik temsilciler arasında bir saygınlık kaynağı olarak kabul edildi

Türkiye, Selçuk İncesu'yu Türkmenistan'a büyükelçi, olarak atadı ve Türkmenistan Cumhuriyeti ile Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasını imzaladı. Türkiye'nin Aşgabat Büyükelçiliği ise 2 Mayıs 1992'de Süleyman Demirel ile Saparmurat Niyazov tarafından açıldı. Türkmenistan'ın Ankara Büyükelçiliği de 29 Ekim 1992 de açıldı. Türkmenistan'ın Ankara büyükelçiliğinin açılış töreninde Cumhurbaşkanı Turgut Özal; Büyükelçilik demek, Bağımsızlık demektir. Türkmenistan'ın ay yıldızlı bayrağı Türkiye'nin ay yıldızlı bayrağı ile birlikte bir bağımsızlık sembolü olarak göklerimiz her zaman süsleyecektir.²²⁵ diyerek Türkmenistan'ın bağımsızlık sevincini en üst düzeyde paylaştı. Tarihi ve kültürel birliktelik Türkiye Cumhuriyetine Türkmenistan'da diplomatik itibar sağladı.

Türkmenistan Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Türkiye Türkmenistan İlişkileri “*Kemik Kardeşliğinden*” dolayı sıcak bir ortamda gelişti. Bu minvalde Türkiye, akraba, dost devlet ve topluluklarla işbirliği ve koordinasyonu sağlamak için TİKA ilk yurt dışı ofisini Türkmenistan'ın Başkenti Aşgabat'ta açtı. Türkiye, Türkmenistan Cumhuriyetinin de destekleri ile Üniversitelerde Türk Dünyası ile ilgili bilimsel çalışmalar yapmak üzere Türkiyat Araştırma Enstitüleri, ASAM gibi kuruluşların kurulmasına öncülük etti. Latin alfabesine geçen ilk Türki Cumhuriyeti olan Türkmenistan da Türkiye ile daha hızlı bir iletişim kurdu. Türkmenistan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında ders kitaplarının bazıları Türkiye'de bastırıldı.

Türkmenistan'la Türkiye ilişkilerinin ana eksenini ise ekonomik faaliyetler oluşturdu. Ekonomik ilişkileri ne kadar artarsa siyasi ilişkilerinde o kadar gelişeceği bir gerçektir. Bu doğrultuda iki ülke ekonomik ilişkileri geliştirmeye hız verdi. Türkmenistan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra aldığı ilk dış destekli kredi Türk Eximbank kredisi oldu.²²⁶ Bankacılık sektöründe de Türkiye Ziraat Bankası ve Halk Bankası, Türkmenistan Bankaları ile işbirliği yaparak Türkmenistan'da ortak

²²⁵Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri,(1991-2014)* Aybil Yayınevi, 2014, s.66.

²²⁶ Hakan Güneş, “Türkiye – Orta Asya İlişkileri”,(Ed: Faruk Sönmezoglu)21. *Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, İstanbul, 2012. s. 98.

bankacılık faaliyetleri yürüttü. Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve Başbakan Süleyman Demirel'de Türkmenistan'a yaptıkları gezilerde yanlarında Türk işadamlarını da götürerek burada yatırımlar yapmasını sağlayarak siyasi faaliyetlerini ekonomik faaliyetlerle desteklediler. Saparmurat Niyazov, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la sağlam temelli bir ilişki kurdu.²²⁷ Bunun tezahürü olarak Türkmenistan'a katkı sağladığına inandığı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına, Türkmenistan pasaportu verdi ve Turgut Özal'dan Türkmenistan'a yerleşmesi için iki milyon Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı istedi. Saparmurat Niyazov, Türkiye'nin sadece iş dünyası ve eğitim alanındaki tecrübelerinden değil devlet yönetim tecrübesinden de yararlanmak için Tekstil, Eğitim ve Kültür Bakan yardımcılarını Türkmenistan'da ikamet eden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarından seçti. Turgut Özal'ın ani ölümünden sonra Türkiye'de siyasi ve ekonomik krizlerin baş göstermesi Türkiye'nin diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Türkmenistan'la da ilişkilerinde durağanlaşmasına neden oldu.

Türkiye-Türkmenistan ilişkilerini sadece Türkiye'deki iç gelişmeler değil uluslararası unsurlarda olumsuz etkiledi. Örneğin Türkiye'nin çabaları ile gerçekleştirilen Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarına Türkmenistan düşük seviyede katıldı. Türkmenistan'ın bu tür uluslararası organizasyonlara katmayışının en önemli nedeni 1995'da BM tarafından Türkmenistan'a "Bağımsızlık Statüsü" verilmesiydi. Bu durumun Türkmenistan'ı küresel ve bölgesel rekabetlerden koruyacağı düşünüldü. Bu görüş Samarmurat Niyazov'un Türkmenistan'ın coğrafi konumu ve zengin kaynakları nedeniyle Çin ve Rusya gibi iki küresel gücün merkezinde olduğundan küçük devlet olmasının getirdiği "Yutulma Korkusu" psikolojisi ile çok taraflı ve girişimlere mesafeli politikası ile de örtüşmekteydi. Türkmenistan, çok taraflı organizasyonlara girmeyerek kendisini bölgenin bağımsız bir enerji oyuncusu olarak konumlandırdı.²²⁸

²²⁷ Abdulvahap Kara, *Turgut Özal ve Türk Dünyası*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.142.

²²⁸ Mehmet Seyfettin Erol, "Türkmenistan Devleti'nin Dış Siyaseti Ve Daimî Tarafsızlık Statüsü", <https://www.altayli.net/turkmenistan-devletinin-dis-siyaseti-ve-daimi-tarafsizlik-statusu.html> pdf s.46(Erişim;23.07.2018)

Türkiye'nin bir iç meselesi olan ve bir takım devlet görevlileri ile suç örgütlerinin karıştığı Susurluk Kazası sonrasında hazırlanan Susurluk Komisyon Raporunda; Haraç zincirine Aliyev ve Saparmurat Niyazov'un da isimlerinin eklenmesi ve bilinçsiz bir şekilde kamuoyuna açıklanması Türkiye, Türkmenistan ilişkilerinde bir burukluk oluşturdu.²²⁹ Raporun, Dış İşleri bakanlığı yetkililerine sorulmadan açıklanması ve Türkiye açısından tarihi bir proje olarak değerlendirilen Hazar Kafkas Petrollerinin Türkiye üzerinden batıya nakliyesi projesinin şekillendiği bir zamana rastlaması Türkiye-Türkmenistan Cumhuriyeti ilişkilerinin gelişmesini engellemek isteyen güç odaklarının olduğunu göstermektedir.

Türkiye ile Türkmenistan ilişkilerinin dönüm noktası ise 1 Mayıs 1992 tarihinde Aşabat'ta imzalanan Türkmenistan'dan Türkiye'ye Doğalgaz Gönderilmesi Antlaşması ve 29 Ekim 1998 'de HGGB Projesine ilişkin olarak ikili bir Hükümetler arası Antlaşma imzalanmasına rağmen Türkiye'nin Rusya ile Mavi Akım projesini imzalamış olmasıdır. Saparmurat Niyazov, Türkiye'nin Rusya ile imzaladığı Mavi Akım projesini Türkmenistan gazlarına bir alternatif olarak değerlendirmekte ve Türkiye'nin Türkmenistan'a ihanet ettiğini düşünmekteydi. Bu nedenle 6 Ekim 1999'da Türkmenistan'ı ziyaret eden Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cumhur Ersümer'i kabul töreninde Türkiye'nin imzalamış olduğu antlaşmalara uymadığını tenkit ederek alımların bir an önce gerçekleştirilmesini istedi. Saparmurat Niyazov gazetecilerinde bulunduğu ortamda Cumhur Ersümer'e; "Biz sekiz yıldır sizin peşinizden koşuyoruz. Bundan sonra siz bizim peşimizden koşacaksınız, ben sizin siyasetçilerinizi anlamıyorum. Bizim size 70 dolara vereceğimiz gazı siz gidip iki kat daha yüksek fiyatla Rusya'dan alıyorsunuz. Siz hiç halkımızı düşünmüyorsunuz? Bizim 23 trilyon metre küp doğal gaz rezervlerimiz var. Bu da Türkiye'nin 500 yıllık ihtiyacını karşılar."²³⁰

Türkiye- Türkmenistan ilişkilerini etkileyen diğer bir unsur ise Hazar Denizi doğalgaz ve petrolleri nedeniyle iki ülke arasındaki problemlerde Türkmenistan-Azerbaycan arasındaki sorunlardır. Türkmenistan, Türkiye'yi Azerbaycan'ın yanında

²²⁹ Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri, (1991-2014)* Aybil Yayınevi, 2014, s.72.

²³⁰ "Türkmenbaşının Mavi Akım Sitemi"; <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-391062668>(Erişim:13.09.2018)

olmakla itham etmektedir. Bu sorunlar nedeniyle Türkmenistan, Azerbaycan'da yapılan Türk dili konuşan ülkeler zirvesine de katılmadı ve zirvenin sonuç bildirgesinde yer alan "Karabağ" ile ilgili maddeyi de imzalamadı.²³¹

Türkiye ile Türkmenistan arasındaki birtakım olumsuzluklara rağmen Türkmen başı 21 Ocak 2000 tarihini Türkmen- Türk Kardeşlik Bayramı olarak ilan etti ve Türkiye Türkmenistan ilişkilerini "Kemik Kardeşliği" olarak tanımladı.²³²

2.7. Süleyman Demirel Döneminde (1991-2000) Türkiye-Kırgızistan Siyasi İlişkileri

Türkiye ile Kırgızistan Cumhuriyeti arasındaki siyasi ilişkiler ilk olarak 1991'de başladı. Türkiye, Kırgızistan Cumhuriyetinin bağımsızlığını dünyada tanıyan ilk ülke oldu. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev da SSCB'nin Almatı 'da yapılan toplantı sonucunda 21 Aralık 1991'de resmen dağılmasından bir gün sonra ilk resmi ziyaretini, Türkiye ye yaptı ve Türkiye ile Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzaladı. Bu antlaşma, Türkiye'nin 24 Aralık 1991 tarihinde Kırgızistan'ın bağımsızlığını tanınması ile de resmîyet kazandı. Bu antlaşmanın bir bölümünü oluşturan; "Diplomatik ilişkilerin Tealisine ilişkin Protokol" gereği, ülkelerin büyükelçilikleri karşılıklı olarak faaliyete geçti. İki kardeş ülke ilişkilerini daha çok geliştirmek için karşılıklı olarak konsolosluklarını da açtı. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve Bakan düzeyinde karşılıklı ziyaretler yaparak da samimiyetlerini ortaya koydular. İş birliğini içeren diğer bir antlaşma ise 4 Mart 1992 tarihinde Türkiye ve Kırgızistan Dışişleri Bakanları arasında imzalanan danışmalara ilişkin protokoldür. Bu protokol çerçevesinde, TDKA tarafından 1993 yılından itibaren, "Yabancı Diplomalara Mesleki Eğitim Kursu Verilmesi Projesi" yürürlüğe kondu.²³³ İki ülke arasında Bişkek'te imzalanan 27 Aralık 1993 tarihli yerel yönetimin güçlendirilmesine ilişkin anlaşma çerçevesinde ise Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri

²³¹ Mehmet Seyfettin Erol,"Türk Dünyası Zirvesinin Ardından cevap Bekleyen Sorular," USAK Stratejik Gündem, 7 Aralık 2006.

²³² Kemal Özcan, *Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri,(1991-2014)*, Aybil Yayınevi, 2014, s.72.

²³³Hulusi Turgut, *Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Avrasya ve Demirel*, 1. Baskı, C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001, s.498.

Bakanlığı tarafından düzenlenen kaymakamlık kurslarına Kırgız kursiyerler de katıldılar. A

1995'te, dönemin Başbakanı Tansu Çiller Türkistan gezisi kapsamında Kırgızistan'a da resmi ziyarette bulundu ve çevre, ortak iş konseyi ve bankacılık alanlarında işbirliğini kapsayan üç anlaşma imzaladı. Görüşmelerde ayrıca, 3. Türk Dünyası Liderler Zirvesi'nin Bişkek'te gerçekleştirilmesi hazırlıkları üzerinde duruldu.

Demirel'in devlet tecrübesi Türk cumhuriyetleri ile yakından ilgilenmesi ve Türk cumhuriyetleri devlet başkanları tarafından saygı ile kabul görmesi Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki birtakım olumsuzlukların bertaraf edilmesini sağladı. Kırgızistan'a yaptığı ziyarette bu durumun hatırlatılması üzerine Demirel; "İşte biz geldik. Açılan gedikleri kapatıyorum"²³⁴ karşılığını verdi. Türkiye'nin Bişkek Büyükelçisi Türel Özkaral'da çarpıcı bir itirafta bulunarak; "Efendim burası tam kayıorken siz yakaladınız" dedi. Demirel, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev'in Türk işadamlarından memnun olduğunu, Türklerin fabrikalarından üretilen kolayı ülkenin her yanındaki gençlerin içtiğini belirtmesi üzerine; Çok sevindim. İşadamlarımız güzel işler yapıyorlar. 100 kilometre yol yapıyoruz şeklinde açıklamalarda bulunarak kendine has yöntemi ile iki kardeş ülke halklarının moral ve motivasyonunu yükseltici açıklamalarda bulundu. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev'le yaptığı basın toplantısında ise; Avrupa'nın bir coğrafya değil, değerler manzumesi olduğunu vurgulayarak, Türkiye 74 yıl bu uygar dünyanın parçasıdır. Atatürk bu dünyanın önemini çok iyi kavradığı için onlarla yıllarca muharebe etmesine rağmen istiklalini kazandıktan sonra onlarla tokalaşarak Türkiye'nin bu duruma gelmesinin temellerini attı. Bu demokrasi ve çağdaşlık Türkiye'nin sınırında bitmemeli Ben uzun süredir dünyaya Avrasya gerçeğini anlatmaya çalışıyorum. Meydana gelen bu cumhuriyetler mutlaka ayakta durmalı, uygar dünyaya dâhil olmalı²³⁵ dedi

²³⁴ Şükrü Küçük şahin, Demirel Gediği Ben Kapatıyorum ; 19.07.1997//www.hurriyet.com.tr/gundem/demirel-gedigi-ben-kapatıyorum-39255718(Erişim 12.12.2018 saat:23:00)

²³⁵ Turgut, *a.g.e.*,s.76.

Süleyman Demirel Türkistan Türk cumhuriyetleri gezisi kapsamında 28 Nisan 1992'de Kırgızistan Cumhuriyetini de ziyaret etti. Demirel, Bişkek Havaalanında Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev tarafından karşılandı. Heyetler arası görüşmelerde Kırgızistan Başbakanı Tursunbeg Cumbuşev, Demirel'den, Türkiye'nin; "Orta Asya Ortak Yatırım Fonu'na, katılmasını, Kırgızistan'da bitkisel yağ fabrikası ve ilaç sanayiinin geliştirilmesini ve Bişkek'te Türk kültürü yüksekokulunun kurulması için destek istedi"²³⁶. Demirel, Cumbuşev'e, Siz Türklüğün bayrağını bu güzel beldede dalgalandırmaya devam edin, diyerek projelere destek sözü verdi. Demirel, Kırgızistan Başbakanı ile yaptığı basın toplantısında da ziyaretinin nedenlerinden birinin de Kardeş Kırgızistan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kutlamak olduğunu belirtti. Demirel, Türkiye'de ilkokulla giden çocukların, okumayı öğrendiği andan itibaren Türkiye'deki dağları öğrenmeden önce zihinlerimize yerleştirdiğimiz Türkistan'daki Ural-Altay Dağlarını öğrendiğini belirtti ve Türkiye ile Kırgızistan arasındaki tarihi birlikteliğe vurgu yaptı. Bu birlikteliğin gayesinin barış olduğunu barışın olmadığı yerde refah ve huzurun olmayacağını belirtti.²³⁷ Demirel, Kırgız gençlerine dillerini, ülkelerini milletlerini unutmamalarını tavsiye etti. Ayrıca Kırgız Cumhuriyetinin Batı ile entegre olması gerektiğini ancak bu şekilde tarım toplumu olmaktan enformasyon toplumuna geçiş sürecinin hızlanacağını belirtti.

Demirel Cumhurbaşkanı olduğu dönemde de Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev'in davetlisi olarak Bişkek'te UNESCO ile "İnsanlığı Koruma ve Kalkındırma Vakfı" tarafından düzenlenen ISSIK-KUL Forumu'nda katılmak üzere 17 Temmuz 1997 ikinci kez Kırgızistan'a gitti. Demirel, Issık- Kul formuna destek vererek, Kırgızistan Cumhuriyetinin Uluslararası tanınırlığını sağlamak, Türkistan Türk cumhuriyetlerinin durumunu ve potansiyellerini anlatmak ve Türkiye'nin Türkistan Türk cumhuriyetleri politikalarını dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla idi.

Konuşmacı olarak dünyaca ün yapmış her kesimden insanın katıldığı toplantıda Demirel, yaptığı konuşmada; "Dünyada altı binden fazla dil ve üç bin

²³⁶Turgut, a.g.e., s.73.

²³⁷Turgut, a.g.e., s.74.

etnik grup olduğunu. BM'in ise sadece 185 üyesi olduğunu, her Farklı dil, din ve ırka mensup olanların ayrı devlet kurmaya kalktığında dünyada yaşanacak olan kavgaların insanlığa büyük acılar çektireceğini. Farklı aidiyetlere mensup olanları bir arada tutmanın yolunun demokrasi ve hukuk olduğunu belirtti. Demokrasi toplum ve devletleri huzur içinde yaşatmanın en önemli ilacıdır. Bağımsızlıklarına yeni kavuşan Türkistan cumhuriyetlerini yaşatmanın yolu da demokrasidir. Serbest piyasa ekonomisidir dahası Türkistan Avrupa'nın en önemli enerji tedarikçisi olamaya umut vadeden en önemli adaydır. Bu nedenle Türkistan'ın barış ve istikrarına katkıda bulunmak gerekir. Zira barış içinde yaşayan Türkistan Avrupa ile Çin arasında köprü hizmeti görecektir. Türkiye Türkistan ülkelerine İslamın, demokrasi ve laikliğin birbiri ile uyum içinde olabileceğini gösteren "Model Ülke" konumundadır. Türkiye bölge barışı için ikili ve çok boyutlu işbirliğini esas almaktadır. Bölge hiç kimsenin münhasır nüfuz bölgesi olarak görülmemelidir. Bu bölge bağımsız ve egemen devletlerden oluşmaktadır ve tüm ilgili ülkelerin katkılarıyla bir işbirliği, refah ve barış sahası haline getirilmesi gerektiğini²³⁸ belirterek Türk cumhuriyetlerinin Rusya'nın hegemonyası altında olmadığını ima etti ve demokrasinin devletler için önemini vurguladı T

Türkiye- Kırgızistan arasındaki ilişkilerin temeli; ortak tarih kültür, dil ve din birliğine dayanmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkiler stratejik ortaklık seviyesindedir. Türkiye Tüm devlet kurumları ve sivil toplum kuruluşları ile birlikte Kırgızistan'ın kurumsallaşmasına destek vermektedir. Kırgızistan Cumhurbaşkanı Asker Akayev de Türkiye'yi Türkçe konuşan ülkelerin lokomotif ve kendileri içinde Denizde yol gösteren fener olarak gördüğünü belirtti,²³⁹

Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkilerin yol haritasını 24 Ekim 1997 yılında imzalanan "Ebedi Dostluk ve İşbirliği Antlaşması ile 1 Temmuz 1999 yılında kabul edilen Kırgızistan ve Türkiye 21. Asra Beraber" adlı protokol oluşturdu.²⁴⁰

²³⁸Turgut, *a.g.e.*, ss.164-174.

²³⁹Turgut, *a.g.e.*, s.78.

²⁴⁰Ruslan Djalil, "Siyasi ve Kültürel alanda Türkiye Kırgızistan İlişkileri," (Ed: Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol), *Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, Barış Kitapevi, Ankara, 2013, s.108.

2.8. Süleyman Demirel Döneminde (1991-1993) Türkiye-Özbekistan Siyasi İlişkileri

Özbekistan sorunlarını çözebilmek için bağımsızlığının ilk yıllarında Türkiye ile iyi ilişkiler kurdu. Türkiye’de Özbekistan’ı bağımsızlığından sonra 16 Aralık 1991’de tanıyarak, Özbekistan’ı dünyada tanıyan ilk ülke oldu. Özbekistan devlet başkanı İslam Kerimov’da ilk olarak Türkiye’yi ziyaret etti ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına dair protokolü imzaladı Atatürk hayranı olan Kerimov, Özbekistan’da yapılacak reformlarda Atatürk ilkelerini örnek aldı. Kerimov, Müslüman ama laik, dini taassuba yer vermeyen çağdaşlaşmayı ilke edinmiş Türkiye gibi bir Özbekistan hedefliyordu. Bu noktada Türkiye’den beklentileri vardı. Kerimov, “Eğer Türkiye, Özbekistan’a yardım ederse Özbekistan’ı kimse egemenliği altına alamaz. Ben Türk halklarının güçlerini birleştirmesini istiyorum bu birlik mutlaka gerçekleşmelidir. Politik birlik kurulamıyorsa ekonomik ve kültürel birlik kurulabilir fikrini savunmaktaydı.”²⁴¹

Başbakan Demirel, de 1992 yılının Nisan ayında Özbekistan’ı ziyaret etti ve Taşkent’te Türkiye Cumhuriyeti büyükelçiliğini açtı. Demirel, Özbekistan’ın bağımsızlığını ilan etikten sonrada resmi olarak ziyaret eden ilk yabancı hükümet başkanı oldu. Taşkent Havaalanında İslam Kerimov tarafından “ Süleyman Ağa Demirel” hitabı ile karşılanan Demirel, kendisine sevgi gösterisinde bulunanları ünlü şapkası ile selamladıktan sonra şu konuşmasını yaptı; “Türkiye’deki karındaşlarından Özbek kardeşlerime selam getirdim. Özbekistan’ın büyük bir devlet olarak, halkını demokrasiye, hürriyete götürmesinde, Özbekistan’daki kardeşlerimizle her türlü işbirliği yapmaya hazır olduğumuzu söylemeye geldim. Özbekistan, büyük devlet adamları büyük âlimler yetiştirdi. Tarih kokan, medeniyet kokan, bu topraklar bizim ata yurdumuzdur. Bizler göç edenleriz sizler kalanlarsınız. Şimdi göçenlerle kalanların kucaklaşma zamanı yüzyılların hasretini gideriyoruz”²⁴² şeklinde Özbek Türkleri ile Anadolu Türkleri arasındaki tarih ve kültür birliğini vurgulayan uzun bir konuşma yaptı. Demirel Sovyetler birliğinin dağılması ile birlikte Komünist rejim ve marksist ekonomik sistemin çöktüğünü bunların yerini serbest piyasa ekonomisi ve

²⁴¹Turgut, *a.g.e.*, s.73

²⁴²Turgut, *a.g.e.*,s.53.

demokratik değerlerin aldığını belirtti. Süleyman Demirel basınla yaptığı sohbet toplantısında ise Biz Emperyalist ve Pantürkizm değiliz. Buraları idare etmek gibi bir niyetimiz yok, diyerek Türkiye'nin Özbekistan'la ilişkilerinden başta Rusya olmak üzere hiçbir devletin endişe etmemesi gerektiği mesajını verdi.

Rusya Federasyonu Özbekistan'ın ekonomik kriz içinde olmasında yararlanarak Özbekistan'a ihraç ettiği malların özellikle gıda maddelerinin fiyatlarının artırdı. Özbekistan, Rusya'nın bu fırsatçı politikası nedeniyle temel ihtiyaçlarını karşılamak için Türkiye ile irtibata geçti. Demirel, Rusya'nın Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra istikrarsızlığından yararlanarak buraları tekrar hâkimiyeti altına almasından endişe duymakta idi. Bu nedenle başta A.B.D olmak üzere dünya ülkelerini Özbekistan'a yardıma çağırdı. Demirel, Özbekistan'ın ne kadar gıdaya ihtiyacının olduğunu Türkiye'nin ne kadarını karşılayabileceğini Özbek yetkililere bildirdi.²⁴³ Demirel, hesap uzmanlığının verdiği avantajla Fergana vadisinin ne kadar yerinde tarım yapılabileceğini bunun Özbekistan'ın ihtiyacının ne kadarını karşılayacağını bir sohbet ortamında açıklaması üzerine Kerimov Demirel'e, takdirlerini bildirdi. Türkiye, Demirel'inde katkıları ile Orta Asya Yatırım Ajansı ve Orta Asya Yatırım Bankası kurulmasına öncülük etti. Böylece gelecek yardımların koordine edilmesi sağlandı. Türkiye'nin Özbekistan'a gelmesi için yardımcı olacağı akımların demokrasi, insan hakları, piyasa ekonomisi ve laisizm olduğunu aşırı dini ideolojilerin güçlenmesini tasvip etmediğini belirtti.

2.8.1. Türkiye-Özbekistan İlişkilerinde Duraklama

Türkiye- Özbekistan ilişkileri Özbekistan'ın Bağımsızlığının ilk yıllarında çok olumlu ve dostane bir şekilde başladı. Ancak, iki ülke ilişkileri 1993'ten itibaren aynı düzeyde devam etmedi. Türkiye- Özbekistan ilişkilerini olumsuz etkileyen en önemli olay Kerimov'un yönetim anlayışı ve Özbekistan'ın muhalif lideri Muhammed Salih'in Türkiye'de bulunmasıydı. Özbekistan'ın bağımsızlığından ölümüne kadar kişisel kaderi ile ülkesinin tarihini bir yazan Kerimov “anayasal baskıyı” ön plana çıkararak bir otoriter baskı yönetim tarzını benimsedi. Kerimov, her

²⁴³ Erhan Büyükkakıncı, “Sovyet sonrası Orta Asya’da Türkiye’nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile ilişkileri”, (Ed;Faruk Sönmezoğlu),*Türk Dış Politikasının Analizi*,3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul,2004, s.393.

devletin kendine münhasır coğrafi konumu, tarihsel geçmişi ve sosyal yapıya sahip olduğu için devletlerin yönetim anlayışlarının da farklı olacağı düşüncesinde idi. Kerimov'a göre, Kuzey Avrupa ülkelerinden Norveç'in demokrasi, insan hakları, ifade özgürlüğü anlayışı ile Özbekistan'ınki aynı olamazdı. Çünkü Özbekistan'ın deneyimleri, coğrafyasının omuzlarına yüklediği şartları, sosyal koşulları Norveç'ten oldukça farklıydı. Kerimov, bu anlayışını en çok insan hakları, demokrasi ve siyasi mücadele veren muhalefet için uyguladı. Kerimov, bu kavramları kendine özgü yorumlayarak "Özbek tipi" versiyonunu ortaya çıkardı. Ülkesinin iç ve dış tehditlerle çevrelendiği bir dönemde batı tipi yönetim kavramlarının ülkesini zaafa düşüreceğini bu tehditlere karşı ancak tavizsiz bir yönetim anlayışı ile mücadele edilebileceğini savunmakta idi.

Kerimov, ülkesi için en büyük tehlikenin, Afganistan ve Tacikistan'da olduğu gibi aşırı dini akımların olduğunu düşünmekte idi. Kerimov, Özbekistan'da 1991'de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde %12,7 oy alan Muhammet Salih ve muhalif siyasetçileri rejim aleyhtarı faaliyette bulunmakla suçladı. Devlet Başkanlığı seçimini kazandıktan sonra baskıcı bir yönetim kuran Kerimov, Muhammet Salih başta olmak üzere muhaliflere çeşitli baskılar uyguladı, partilerini kapattı ve liderlerini gözaltına aldı. 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın talebi ile serbest bırakılan Salih Türkiye'ye geldi²⁴⁴. Kerimov'un terörist olarak nitelediği Özbekistan Birlik Partisi Genel Başkanı Abdürrahim Polat da aynı dönemde İstanbul'a sığındı. 1994'te Türkiye'ye ikinci resmi ziyaret için gelen Kerimov, "terörist" olarak gördüğü iki muhalif liderin Türkiye'den, ülkesine zarar veren radikal örgütleri yönettiği gerekçesiyle Türk yetkililerinden bunları Özbekistan'a iade etmesini istedi. Türkiye'de bu talebe olumsuz yaklaşınca Türkiye'ye karşı açık bir tavır takındı. Özbek yönetimi, özellikle Muhammet Salih'in Türkiye'de eğitim gören Özbek öğrencileri kendi taraflarına çekmek için propaganda yaptığını ve yönetim karşıtı radikal grupları desteklediğini iddia ediyordu²⁴⁵. Bu gerekçelerle Muhammed Salih'i ısrarla Özbekistan'a iade edilmesini istedi. Türkiye bu talebe olumlu yaklaşmayınca Muhammet Salih olayı Türkiye ile Özbekistan ilişkilerini olumsuz etkileyen en önemli somut gerekçe oldu.

²⁴⁴ *Milliyet* 16.07.1994, <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (Erişim:11.07.2017)

²⁴⁵ "Uzbekistan: Political Opposition Suffers Reverses. Radio Free Europe"
Bkz:<http://www.rferl.org/content/article/1088126.html>

Bu olaylar neticesinde Özbekistan Ankara Büyükelçiliği kapatılma kararı aldı ve 1992-1993 eğitim yılında Türkiye’de öğrenime başlayan 1784 öğrenciyi Özbekistan’a geri çağırıldı.²⁴⁶ Özbekistan,1995 yılından sonrada Türkiye-Özbekistan arasındaki bu sorunlar nedeniyle Türk dünyasının sorunlarının görüşmek ve ortak bir birlik oluşturmak için büyük umutlarla başlatılan ‘Türkçe Konuşan Ülkeler Zirvelerine’ Türkiye’nin etkili olduğunu ileri sürerek zirvelere soğuk bakamaya başlayan ilk ülke oldu.

1999 yılı Türkiye Özbekistan ilişkilerinde tansiyonun iyice yükseldiği yıl oldu. Afganistan sınırına yakın bölgede Taliban’ın, Fergana Vadisi üzerinde Vahabi eğilimli dini grupların faaliyetlerini artırması, Özbekistan yönetiminin muhaliflere karşı daha da sert davranmasına neden oldu. 16 Şubat 1999’da Taşkent’te meydana gelen ve 13 kişinin ölümü 124 kişinin de yaralandığı bombalı eylemi, Özbekistan yönetimi, Kerimov’a karşı düzenlenen bir suikast olarak değerlendirdi. Bu teşebbüse bir Türkiye cumhuriyeti vatandaşının da katıldığı iddiası ve suikastçıların Türkiye’de yakalanması Türkiye-Özbekistan İlişkilerini kırılma noktasına getirdi. Sanıklar birkaç hafta sonra Türkiye’de yakalanıp Özbekistan’a iade edilse de Kerimov bu olayda Muhammet Salih’in etkisinin olduğunu ileri sürdü. Kerimov, Taliban’ın üslerinde eğitim alan ve suikasttan sorumlu tutulan Özbekistan İslami Hareketi adlı örgütün lideri olan Tahir Yoldaşev’e Necmettin Erbakan’ın 100.000 dolar para yardımında bulunduğunu iddia etti. Kerimov, özellikle Refahyol hükümeti döneminde Türkiye’de okuyan Özbek öğrencilerin köktendinci akımların etkisi altına girdiği algısına kapılarak Türkiye’de eğitim gören Özbek öğrencileri geri çekti.²⁴⁷ Bu iddialar üzerine Necmettin Erbakan; “Komik iddia ben Türk cumhuriyetleri için çok çalıştım.” diyerek adı geçen isimleri dahi tanımadığını söyledi.

Taşkent olaylarının akabinde 14-16 Mart 1999 tarihlerinde Cumhurbaşkanı Demirel Özbekistan’a gitti. Basın toplantısında Kerimov’un Türkiye ve Özbekistan’ın laik düzeni korumak için ortak sorunlarla uğraştığını belirtmesi

²⁴⁶ Erdoğan, H,Çolakoğlu, *Bağımsızlıklarının İlk Yıllarında Türkiye’ye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri*, Atatürk Kültür, Dil veTarihYüksek Kurumu: 2015, s.70.

²⁴⁷ Fahri Türk,“Transformasyon Sürecinde Özbekistan’da Siyasal Partiler Ve Özbek Muhalefet Liderlerinin Türk-Özbek İlişkileri Üzerine Etkiler”*Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2008 C. 10, S. 2, s.76.

üzerine Demirel; “Özbekistan’ın düşmanı benimde düşmanımdır.”²⁴⁸ diyerek gerilimi düşürdü. Taşkent’teki bombalı saldırıyla alakaları olduğu gerekçesiyle Askarov Zeyneddin Abdurrasuloviç ve Rustam Mamatkulov İstanbul’da tutuklandı. Türkiye Bakanlar Kurulu kararıyla sanıkları Özbekistan’a iade etmek için karar alınca sanıklar, iade edilirlerse yaşam haklarının tehlikeye gireceğini iddia ederek ellerindeki delillerle konuyu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine taşıdılar. AIHM Türkiye’ye sanıkların bu hamlesinden sonra yargı süreci bitene kadar iadelerinin gerçekleşmemesi kararını verdi.²⁴⁹ Buna rağmen Türkiye, Taşkent olayları nedeniyle gerginleşen Türkiye-Özbekistan ilişkilerini düzeltmek için Rustam Mamatkulov ile Askarov Zeyneddin Abdurrasuloviç, 26 Nisan 1999 da Özbekistan’a iade etti.²⁵⁰

²⁴⁸ Turgut, a.g.e., s.641.

²⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz karar metni: Mamatkulov ve Askarov/Türkiye Davası, 46827/99, 46951/99 (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Şubat 4, 2005).

²⁵⁰ Muhammed Salih hakkında Bkz:<http://www.uzxalqharakati.com/books/4-m-salih-hakinda.pdf>

SONUÇ

Tarihin seyri, bazen mazlum milletlerden yana olur. Tıpkı,1991’de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin yıkılması neticesinde hiç gayret sarf etmeden Türk topluluklarının bağımsızlıklarına kavuşması gibi. Bu durum 21. yüzyılda Türkiye ve Türk cumhuriyetlerine tarihi fırsatla sundu. Eğer, Türk Devletleri ayaklarına gelen bu şansı iyi kullanamazlarsa gelecek nesillere borçlu kalacaklardır. Ayrıca uluslararası arenada kendi ülkelerinin haklarını tam savunamayacaklardır. Çünkü uluslararası ilişkilerin karakteri gereği yalnız ülkeler daha savunmasızdır. Türk dünyası en azından asgari konularda birleşirse hiçbir ülke Türk Devletlerini karşısına almak istemeyecektir.

Türkiye 1921’de Sovyet yönetimi ile İmzaladığı Moskova Antlaşması ile Sovyetlerin esareti altında olan Türklere ilişkilerini durdurdu. Bu nedenle Sovyetlerin dağılması sonrasında Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına hazırlıksız yakalandı. Buna rağmen Türkiye, Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını dünyada ilk tanıyan ve diplomatik ilişki başlatan devlet oldu. Türk cumhuriyetleri de bağımsızlıklarının ilk yıllarında Türkiye ile ilişkilerini geliştirmede çok hevesli oldular. Çünkü dört yüz yıldır Rusların egemenliği altında oldukları için yönetim tecrübesinden yoksundular. Türkiye’yi kendileri için bir “Model ülke”, “Çoban Yıldızı” olarak değerlendirdiler.

Demirel’de Türkiye-Türk cumhuriyetleri ilişkilerinin gelişmesinde realist politikaları ile belirleyici bir faktör oldu. Türkiye kamuoyunda ise Türkiye’nin Süleyman Demirel döneminde Türk cumhuriyetlerine “ağabeylik” yapamadığı gibi bir algı vardır. Orta- Asya Türk boylarının, Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere tarihin hiçbir dönemde Anadolu Türkleri tarafından yönetilmedi. Osmanlı Devletinin en güçlü olduğu XVI. yy’da dahi Türkistan Hanlıklarının Osmanlı Halifelerinden eşit muamele beklemesi, 1713 yılında Kazak Hanının Osmanlı padişahından yardım bekleyen değil hediye veren han olarak kabul etmesini istemesi “Ağabeylik” düşüncesinin tarihi perspektiflere aykırı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sovyet tecrübesinden dolayı da bölge halkları “Ağabey” sözcüğünü egemenlik alanlarına

müdahale olarak değerlendirildiği düşünüldüğünde Demirel'e yönetilen bu eleştirilerin tarihi gerçeklerle örtüşmediği görülmektedir.

Genel olarak Demirel'in 1991 -1993 Başbakanlık ve 1993-2000 yılları arasındaki Cumhurbaşkanlığı döneminde, Türkiye-Türk cumhuriyetleri siyasi ilişkileri başarısız değildir. Türkiye'nin 1991 yılına kadar bölge ile hiçbir ilişkisinin olmadığı göz önüne alınırsa, Süleyman Demirel döneminde(1991-2000) Türkiye-Türk cumhuriyetleri siyasi ilişkilerinin ne kadar geliştiği net bir şekilde görülmektedir. Demirel'in Türk cumhuriyetleri ile dört yüze yakın antlaşma imzalanması, Türksoy ve Türk Devlet Başkanları Zirvelerini gerçekleştirmesi bunun en somut göstergesidir. Ayrıca Demirel, 25 ikili görüşme ve beş zirve toplantısı gerçekleştirdi ki bu da, 7 yıllık süre zarfında 30 kez bu ülke liderleri ile bir araya geldiğini göstermektedir. Bu durum, Demirel döneminde 1991-2000 yılları arasında Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki siyasi ilişkilerin ne kadar geliştiğini göstermektedir.

Demirel döneminde Türkiye'nin, Türk cumhuriyetleri politikasını 1991-1995 ve 1995-2000 yılları olmak üzere iki farklı döneme ayırmak mümkündür. Türkiye, 1991-1995 yıllarında bölgede Rus etkisini kırmak için, Türkçü-Turancı ve İslamcı söylemlerin ön planda olduğu plansız, programsız bir politika izledi.1995 yılından itibaren ise Demirel'in reel politikaları sayesinde ayakları yere basan bir politika takip etti. Bu doğrultuda başta Rusya'yı ve diğer bölge güçlerini dışlamayan, daha gerçekçi, dengeli ve karşılıklı işbirliğine dayalı bir politika geliştirme çabası içinde olduğunu görmek mümkündür

Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile ilgili, toplumun her kesimi tarafından benimsenen bir politika oluşturması oldukça güçtür. Çünkü tarihi olayların farklı değerlendirilmesi prensibinin çok yaygın olduğu ülkemizde siyasal ve tarihsel olaylarda genel kabul gören doğrular oluşturmak zordur. Bunun en somut örneği MÇP Lideri Alpaslan Türkeş'in Özbekistan parlamentosunda Türk cumhuriyetleri Liderler Zirvesi önerisine ilk önce Türk heyetinde bulunan RP'li milletvekillerinin; Biz, Alpaslan Türkeş'le aynı görüşte değiliz. "Bizler, Türk değil, daha geniş bir birlik olan İslâm birliğine taraftarız. diyerek itiraz etmiş olmalarıdır.Eski Başbakanlardan Ahmet Davutoğlu da Stratejik *Derinlik* adlı eserinde Demirel'in,

“Adriyatik’ten Çin Seddine Türk Dünyası” söyleminin Rusya ve Çin tarafından Pantürkizm olarak algılandığını bu durumun da Türkiye’nin Orta Asya Türk devletleri ile ilişkilerini olumsuz etkilediğini iddia etmektedir. Bu görüş ayrılıkları da göstermektedir ki Türkiye’de politikalar bilim ve diplomasi kurallarından ziyade siyasi gerekçelerle açıklanmaktadır. Bu durumda da her kesim, Türkiye’nin Türk cumhuriyetleri politikasını kendi ideolojileri zaviyesinden değerlendirmektedir.

Süleyman Demirel döneminde(1991-2000) Türkiye’nin Türk cumhuriyetleri politikalarını tenkit edenler olduğu gibi savunularda vardır. Ancak tarihi olayların meydana geldiği dönemin şartlarına göre değerlendirilmesi tarih biliminde temel bir prensiptir. Türkiye’nin 1993-2000 yılları arasındaki dönemde, kendi iç sorunları ve siyasi durumu göz önüne alındığında, Demirel’in, Türkiye’nin Türki cumhuriyetleri ülkeleri ile ilişkilerinin gelişmesinde motor rolü oynadığı rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- ADIBELLİ, Barış; **Avrasya Jeopolitiğinde Büyük Oyun**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- ANDİCAN, Ahat; **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, 2003.
- ARAT, Rahmeti; **İslam Ansiklopedisi**, Kırgızistan Maddesi, Cilt: 6, s.737.
- ATMACA, Tayfun; **Küreselleşme Çağında Türkiye Azerbaycan**, Usam Yayınları, Ankara, 2003.
- AYDIN, Mustafa; **Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1980- 2001)**. Düzenleyen: Baskın ORAN, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- BEHAR, Büsra Ersanlı; **Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- BİRAND, Mehmet Ali; **12 Mart İhtilalinin Pençesindeki Demokrasi**, İmge Yayınları, Ankara, 2000.
- BİRAND, Mehmet Ali; **Demir Kırak Belgeseli**.
- BUDAK, Feyzullah; **Kırgızistan; Dünü, Bugünü, Yarını**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.
- BÜYÜKAKINCI, Erhan; **Sovyet Sonrası Orta Asya'da Türkiye'nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan ile İlişkiler, Türk Dış Politikasının Analizi**. Düzenleyen: Faruk SÖNMEZOĞLU, Der yayınları, İstanbul, 2004.
- CAFERSOY, Nazım; **"Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası"** Kafkasya Araştırma Dizisi, S: 6, Asam Yayınları, Ankara, 2001.
- CEMAL, Hasan; **Demokrasi Korkusu** Bilgi Yayınları, Ankara, 1986.
- DAVUTOĞLU, Ahmet; **Stratejik Derinlik-Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.
- DEMİR, A.Faik; "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sonrası Türkiye ile Orta Asya Devletleri Arası İlişkiler ve Bu Konuda Etkili Olan Faktörler", **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 2003.
- DONUK, Abdülkadir; **"Basmacı Hareketi"**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt: V. İstanbul, 1995.
- E.H.Car; **Bolşevik Devrimi I**, (Çev: Orhan Suda), 1. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- ERDOĞAN, H., & ÇOLAKOĞLU; **Bağımsızlıklarının İlk Yıllarında Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: 2015.
- ERGİN, Hikmet; **Türkiye ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Siyasi, Ekonomik ve Sosyokültürel İlişkiler**, Harp Akademileri Yay. İstanbul, 2002.

- GÜLER, Nermin; “Kırgız Cumhuriyeti Ülke Raporu”, **Avrasya Dosyası**, cilt 7, sayı 4, 2002.
- HAYIT, Baymirza; **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2004.
- ILGAR, İhsan; **Rusya Müslümanları Kongresi, Tutanakları**, Kültür Bakanlığı, İstanbul, 1988.
- KAFESOĞLU, İbrahim; **Türk Milli kültür Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARPAT, Kemal; **Türkiye ve Orta Asya**, İmge Yayınevi, Ankara, 2003.
- MUSTAFA, Kalkan; **Kırgızlar ve Kazaklar**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖLÇEKÇİ, Tamara; **Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Roller**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- ÖZBARAN Salih; **Tarih, Tarihçi ve Toplum**, 3. Basım, Yakın Kitapevi Yayınları, İzmir, 2015.
- ÖZCAN, Kemal; **Kemik Kardeşliği, Türkiye Türkmenistan İlişkileri (1991-2014)** I. Baskı, Aybil Yayınevi, Konya, 2014.
- ÖZDENOĞLU, Selda; **Kırgız Cumhuriyeti**, T.C Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Yayınları, 2005.
- SARAY, Mehmet; **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- SOMUNCUOĞLU, Anar; “Özbekistan’ın Gelişme Stratejisi”, **Avrasya Dosyası Özbekistan Özel**, C. VII, S. 3, 2001.
- ŞİMŞİR, Bilal; “Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye, 1991 yılındaki Gelişmeler”, **Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu (Bildiriler)**, H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp tarihi Enstitüsü, Ankara 13 Nisan 1992.
- ŞİMŞİR, Bilal; **Azerbaycan: Azerbaycan’ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, 1. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2011.
- TANÖR, Bülent; **Siyasal Tarih 1980-1995**, Cem Yayınları, İstanbul, 1997.
- TAURBEK, Devletşin; **Sovyet Tataristanı** (Çev: Mehmet Emircin) Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, ; **Türkistan**, Enderun Kitapevi 2. Baskı, İstanbul, 1981.
- TUNCER, Hüner; **Atatürkçü Dış Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- TURGUT, Hulusi, **Adriyatik’ten Çin Seddi’ne Avrasya ve Demirel**, 1. Baskı, , C.1, ABC Yayınları İstanbul, 2001.
- TURGUT, Hulusi; **Demirel’in Dünyası**, ABC Yayınları, İstanbul, 1992.
- TÜRK Fahri, **Türk Dış Politikasında Orta Asya ve Orta Doğu: 1990’lardan Günümüze**, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2013.
- TÜRK, Fahri; **Türkiye Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler(1992-2012)**, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2013.
- Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri**; (Ed:Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol), Barış Yayınları, Ankara, 2013.

- UZUNÇARŞILI, İ.H; **Osmanlı Tarihi**, II. Kısım c. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2009.
- ÜNAL, Fatih; **Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı: Sultan Kenesarı**, Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- YALÇINKAYA, Alaaddin; **Sömürgecilik- Panİslamizm Işığında Türkistan** Çamlıca Yayımevi, İstanbul, 2006.
- YAPICI, Utku; **Küresel Süreçte Türk Dış Politikasının Yeni Açılımları;Orta Asya ve Kafkasya**, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2004.
- ZENKOVSSKY, Serge A.; **Rusya’da Pan- Türkizm ve Müslümanlık**, Çev: Prof Dr. İzzet Kandemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- ZEYBEK, N. Kemal; **Önce Bilgi ve Bilinç**, Yeni Türkiye, Semih Ofset, Ankara, 1997.

MAKALELER

- AKDOĞAN, Seçkin; **Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti İlişkileri (1991-2000)**,Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- ARAZ Aslanlı, “Denge Politikasının Doğal Sonucu: Aliyev’in Moskova Ziyareti”, **Stratejik Analiz**, Ankara, Mart 2002, Cilt 2 Sayı 23.
- ATAMARA, Almatı; **Nazrbayev, Bağımsızlık Stratejisi**, ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi 2003.
- DOĞAN, Kenan;**Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinde Bakü-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı**, Ege üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DOĞAN, Yeşim; **1990 Sonrası Türk Dış Politikasında Dış Türkler Faktörü** Gazi Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- EKİCİ, Yunus; “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”,**Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Mart 2017, No. 1 ISSN: 2149-9535.
- EKİNCİ, İlknur; **Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye –Özbekistan Ve Türkiye Tacikistan İlişkileri**, Galatasaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- EREKER, Fulya; **Dış Politika ve Kimlik: İnşacı Perspektiften Türk Dış Politikasının Analizi**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- GÜNDOĞDU, Abdullah - GÜLER, Cafer; “Kazakistan’ın Bağımsızlığının Tanınma Süreci Ve Türk Kamuoyundaki Yankıları”<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2168/22450.pdf>

- HASANOV, İlham; **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993 – 2001)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.
- “Kırgızistan Ülke Bülteni”, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu Yayınları, 2009.
- MAUKHARA, Yerkinay; **Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731)** Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2017.
- NADİR Devlet, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunlar”, **Avrasya Etüdleri**, C. I, S. 4, 1995.
- ÖZDAŞLI, Esme; “Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih; Ermenilerin Hıristiyanlığı Kabul Etmiş İlk Devlet Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yayınları**, C. 21, 2016.
- ÖZDİLEK, Ali Serdar, **Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanlığı Dönemi Türk Dış Politikası (1993-2000)**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- ÖZSAĞLAM, T. Muhittin; **Bölgecilik ve Federalizm Arasında: Bağımsız Devletler Topluluğunun Orta Asya'daki İşlevi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.
- SAÇKESEN Adil; **Geçmişten Günümüze Kalmukların Dini Tarihi ve Halk İnanışlar**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.
- SATPAYEV, Dosım; “Kazakistan Türkiye İlişkilerinin Dinamizmi: On Yıllık Deneyim”, TİKA Avrasya Dosyası, (Kazakistan-Kırgızistan Özel) C.7 S. 41, Ankara, 2001.
- SERDAR, Yılmaz; **Kazakistan'ın Türkiye Politikası**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne, 2016.
- SÖNMEZ, A. Sait; “Özbekistan Dış Politikasını Oluşturan Temel Faktörler”, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Güz 2013, Cilt:13, Yıl:13, Sayı:2, 13:387-415.
- TAŞAĞIL, Ahmet; “Türkiye'nin Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İle İlişkileri”, Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi. Tarih Bölümü, Ekim 12, 2010.
- Türk, FAHRİ; “Türkiye Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İlişkiler (1992-2012)”, **Türk Dış Politikasında Orta Asya Ve Ortadoğu 1990'lardan Günümüze** Ed: Fahri Türk, Paradigma Akademi Yayınları, Edirne, 2013.
- ÜNAL Ö. Faruk; “Azerbaycan 1988-1995; Sancı, Kargaşa ve İktidar”, **Journal of gafgaz üniversitesi** 200, Avrasya Etütleri, Yıl:14, Sayı:35 (2009/1) TİKA.
- ÜNAL, Levent; **Cumhuriyet Dönemi Türkiye- Kırgızistan İlişkileri**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara-2010.

- YALÇINKAYA, Fatih, “Türkiye İle Orta Asya Devletleri Arasındaki Siyasi ve Diplomatik İlişkiler-Hükümetler üstü Kuruluşlar (1992-2010)”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Haziran 2010 C:1 :1
- YAŞ, S. Zeyrekli; “Türkiye’nin Orta Asya Politikasında Süleyman Demirel’in Rolü”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Haziran 2013 C. 4 S. 2.
- YİĞİT, Ali; “Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı”,**Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 2, c.10, , Elazığ, 2001.

GAZETELER

- Demirel’in Orta Asya Planı, *Milliyet*, 1989 <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Orta%20Asya%20Ulkeleri/> (Erişim: 20.12.2018)
<http://www.egedesonsoz.com/haber/demirel-e-en-yakin-isimden-tarihe-isik-tutan-yazi-/902092> (Erişim :Tarihi:20.11.2018. Saat:12:000)
- Şükrü Küçükşahin, “Orta Asya Kimsenin Nüfuz Bölgesi Değil”, **Hürriyet**, 18.07.1997 (Erişim: 03.12.2017)
- Fahir Armaoğlu, “Kazakistan Ayaklanması”, **Tercüman**, 20 Aralık 1986
- Sami Kohen, “Rusya’da Ne Oluyor”, **Milliyet**, 20 Aralık 1986
- Cengiz Çandar; Türkiye’nin Petro-Politik’i”, **Sabah**, 22 Temmuz1993 (Erişim: 24.12.2018)
- Cenk Başlamış; “Moskova Sonunda Patladı”, *Milliyet* 19.10.1994, [Milliyet.com.tr yayinlari/PmLNMw9BNX1xAbCcar7Gg_x3D](http://Milliyet.com.tr/yayinlari/PmLNMw9BNX1xAbCcar7Gg_x3D) (Erişim:12.11.2017)
- İrfan Sapmaz; “Aliyev, Sözüünü Tutacak”, **Hürriyet**, 28 Mart 1995 (Erişim: 29.12.2018)
- Şükrü Küçükşahin; Demirel Gedigi Ben Kapatıyorum, 19.07.1997// www.hurriyet.com.tr/gundem/demirel-gedigi-ben-kapatiyorum-39255718(Erişim: 12.12.2018 saat:23:00)
- Erbakan: İddialar komik. **Milliyet Gazetesi**. 05 Temmuz 1999 (Erişim:07.12.2016)
<http://www.milliyet.com.tr/1999/07/05/haber/hab04.html>(Erişim :12.12.2018)
- Hürriyet Gazetesi, 15 Nisan 1996.(Erişim:12.09.2018)
- Sami Kohen; *Milliyet* 17.04.1993 (Erişim: 27.10.2018 saat:10:00)

İNTERNET KAYNAKLARI

- “Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in Kazak Halkına Seslenişi”, Kazakistan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği, 17.01.2014, <http://www.kazakhstan.org.tr/index.asp?sayfa=168> (Erişim:20.09.2018)
- Astana Bildirisi, Kazakistan, (1998), http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/07_AstanaBildirisi1998_5.DevletBas kanlariZirveBildirisi_20140418_103743.pdf (Erişim:11.12.2018).

- Bakü Bildirisi, Azerbaycan, (2000), http://www.turkkon.org/Assets/dokuman06_BakuBildirisi2000_6.DevletBaskanlariZirveBildirisi_20140418_103714.pdf(Erişim:12.12.2018)
- Günay, Bekir, “Yeni güç alanı Avrasya Birliği ve Türkiye”, Aljazeera Turk, 15 Haziran 2014 <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/yeni-guc-alani-avrasya-birligi-ve-turkiye> (Erişim:12.12.2018)
- <http://www.aljazeera.com.tr/haber/ozbekistanla-inisli-cikisli-iliskiler>Erişim: 07.09.2018
- <http://www.okan.edu.tr/sayfa/333/Kazakistan.html>, Erişim:29.06.2018 saat:20:00)
- http://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/YDB_konusmalari_web.pdf, (Erişim: 09.06.2018)
- <http://www.tdpkrizleri.org/index.php/component/k2/item/265-ana-sayfa-1991-nahcivan-krizi>(Erişim:17.03.2018)
- http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kazakistan_UlkeRaporu.pdf_Erişim Tarihi: 10.07.2017,Saat:)
- <http://www.turansam.org/makale.php?id=106>(Erişim:19.12.2017)
- http://www.turkkon.org/tr-TR/zirveler_sureci_bilgi_notu/4/52 (Erişim :04.06.2018).
- <https://docplayer.biz.tr/134473-Buyuk-satranc-tahtasi-kitap-ozeti.html> (Erişim: 19.05.2018)
- <https://ncemiyigun.com/suleyman-demirel-ve-turk-dunyasi/> Çevirim:24/03/2017
- <https://sukruelekdag.wordpress.com/2010/06/08/turk-dili-konusan-ulkeler-isbirligi-konseyinin-kurulmasina-dair-nahcivan-anlasmasi/> Erişim:24/03/2017
- <https://sukruelekdag.wordpress.com/category/konusmalar/tbmm/page/3/> Erişim17/4/207
- <https://sukruelekdag.wordpress.com/category/konusmalar/tbmm/page/3/11/4/207>
- <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/Kzakistan/901996>
- <https://www.google.cohttps://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/azerbaycan/901996>
- <m.tr/search?q=t%C3%BCrkmenistan+haritası>(ErişimTarihi:18.02.20
- <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c024/tbmm20024078ss0199.pdf>https://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin064/064_00_010.pdf
- <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c046/tbmm22046073.pdf> (Erişim:12.07.2018 Saat:16:00)
- <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari-suleyman-demirel/1718/4130/bakude-dede-korkutun-1300uncu-yildonumu-kutlamalari-torende-yaptigi-konusma.html>Erişim:30/03/2018
- <https://www.tccb.gov.tr/konusmalari-suleyman-demirel/1718/4130/bakude-dede-korkutun-1300uncu-yildonumu-kutlamalari-torende-yaptigi-konusma.html>
- İktisadi Enformasyon No:2 Nisan 1999, Cumhurbaşkanı fermanları
- İsmet Giritli, “Yeni Türk Devletleri ve Türk Modeli”,<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-24/yeni-turk-devletleri-ve-turk-modeli> (Erişim: 23.12.2018)

- İstanbul Bildirisi, Türkiye, (1994), http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/10_IstanbulBildirisi1994_2.DevletBaskanlariZirveBildirisi_20140418_103924.pdf (Erişim:10.12.2018).
- Taşkent Bildirisi, Özbekistan, (1996), http://www.turkkon.org/Assets/dokuman/08_TaskentBildirisi1996_4.DevletBaskanla
- TBMM, Yabancı Devlet Adamlarının Genel Kurul Konuşmaları, (şubat 2012),
- TDKA, “Türkmenistan Ülke Raporu”, (Erişim; 20.03. 2017)
- Türkiye- Özbekistan Cumhuriyeti Siyasi İlişkileri. 2013.<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ozbekistan-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
- Türkmen başının mavi akım sitesi; <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/kustah-turkmenbasi-391062668>(Erişim:13.09.2018 saat:14:00)

EKLER

Harita 1: Avrasya Haritası

Kaynak: <https://www.google.com.tr/search?q=avrasya+haritası&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=KG0rwzjk7U3XBM%253A%25>

Harita 2: Azerbaycan Haritası

Kaynak: <https://www.aa.com.tr/tr/ulke-profilleri/azerbaycan/901996> (ErişimTarihi: 18.02.2019 saat:23.000)

Harita 3: Kazakistan Haritası

Kaynak: <https://www.google.com.tr/search?q=kazakistan+haritası&biw=1358&bih=617&tbm>
ErişimTarihi: 18.02.2019 saat:23.000)

Harita 4: Türkmenistan Haritası

Kaynak: [www.google.com.tr/search?source=hp&ei=1N-CXPn-NuKbmwXoy4W4Aw&q=turkmenistan+haritası&oq=Türkmenistan+Haritası&ErişimTarihi:18.02.2019 saat:23.000](http://www.google.com.tr/search?source=hp&ei=1N-CXPn-NuKbmwXoy4W4Aw&q=turkmenistan+haritası&oq=Türkmenistan+Haritası&ErişimTarihi:18.02.2019%20saat:23.000)

Harita 5: Kirgizistan Haritası

Kaynak: [www.google.com.tr/search?ei=HeCCXKqsL5uBk74P75Gv4Ac&q=Kirgizistan+Haritası&oq=Kirgizistan+Haritası&gs_l=ErişimTarihi:18.02.2019 saat:23.000](http://www.google.com.tr/search?ei=HeCCXKqsL5uBk74P75Gv4Ac&q=Kirgizistan+Haritası&oq=Kirgizistan+Haritası&gs_l=ErişimTarihi:18.02.2019%20saat:23.000)

Harita 6: Özbekistan Haritası

Kaynak: www.google.com.tr/search?source=hp&ei=1N-CXPn-NuKbmwXoy4W4Aw&q=uzbekistan+haritası &oq=Özbekistan+Haritası

ÖZ GEÇMİŞ

1975 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk öğrenimini Kahramanmaraş, orta ve lise öğrenimini Gaziantep'te tamamladı. Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden 1995 yılında mezun oldu. 1995 yılından beri Milli Eğitim Bakanlığı'nda Tarih öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Halen Meram Fen Lisesi'nde Tarih öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.

